

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Боротьба з торгівлею людьми в умовах війни в Україні

Методичні рекомендації

Львів
2024

УДК 343.431
Б 83

Рекомендовано до друку та розміщення
в електронних сервісах ЛьвДУВС Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 30 жовтня 2024 року № 7)

Рецензенти:

Т. О. Михайличенко, кандидатка юридичних наук, доцентка
(Полтавський юридичний інститут Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

Т. І. Созанський, кандидат юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

**Вишневська І., Захарова О., Марін О., Савайда О.,
Шехавцов Р.**

Б 83 **Боротьба з торгівлею людьми в умовах війни в Україні :
методичні рекомендації / за заг. ред. О. Маріна. Львів :
Львівський державний університет внутрішніх справ,
2024. 212 с.**

Охарактеризовано поняття, ознаки та основні форми торгівлі людьми. Розкрито явище торгівлі людьми в Україні та вплив на нього повномасштабної війни росії проти України. Запропоновано кримінально-правову характеристику торгівлі людьми та варіанти її кримінально-правової кваліфікації. Висвітлено міжнародний та зарубіжний досвід боротьби з торгівлею людьми, охарактеризовано такі фонові явища торгівлі людьми, як сурогатне материнство, нелегальна міграція, жебрацтво. Запропоновано методику розслідування торгівлі людьми.

Для здобувачів вищої освіти юридичних спеціальностей, науково-педагогічних працівників, практиків і всіх, хто цікавиться питаннями боротьби з торгівлею людьми.

The concept, signs and main forms of human trafficking are characterized. The author reveals the state of the phenomenon of human trafficking in Ukraine and the impact on it of the factor of Russia's full-scale aggression against Ukraine, offers a criminal law characterization of human trafficking and options for its criminal law qualification, highlights international and foreign experience in combating human trafficking, characterizes such background phenomena of human trafficking as surrogacy, illegal migration, begging, and offers a methodology for investigating human trafficking.

For higher education students of legal specialties, research and teaching staff, practitioners and anyone interested in combating human trafficking.

УДК 343.431

© Вишневська І., Захарова О., Марін О.,
Савайда О., Шехавцов Р., 2024
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2024

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	5
1. ЯВИЩЕ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА ВПЛИВ ВІЙНИ НА СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ.....	7
1.1. Сучасний стан торгівлі людьми в Україні та його оцінка державними та міжнародними організаціями.....	7
1.2. Детермінація явища торгівлі людьми та детермінаційні комплекси.....	22
1.3. Вплив війни на стан і тенденції, які з цим пов'язані.....	26
1.4. Заходи мінімізації.....	41
2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА СУМІЖНИХ ПРОТИПРАВНИХ ЯВИЩ ІЗ УРАХУВАННЯМ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	45
3. МІЖНАРОДНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ЗАПОЗИЧЕННЯ.....	68
3.1. Міжнародна нормативно-правова база у сфері протидії торгівлі людьми.....	68
3.2. Нормативна складова <i>acquis communautaire</i> у сфері протидії торгівлі людьми.....	71
3.3. Діяльність міжнародних інституцій у сфері протидії торгівлі людьми.....	74
3.4. Політика у сфері боротьби з торгівлею людьми в національних законодавствах окремих держав-членів ЄС.....	78
3.5. Міжвідомча співпраця щодо боротьби з торгівлею людьми: досвід Інтерполу та Європолу.....	81
3.6. Міждержавна співпраця у сфері протидії торгівлі людьми.....	84
3.7. Міжнародна співпраця України та інші заходи у сфері протидії торгівлі людьми.....	87

4. ФОНОВІ ЯВИЩА, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ПОШИРЕННЮ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО УСКЛАДНЮЮТЬ БОРТЬБУ З НЕЮ (СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО, УСИНОВЛЕННЯ, ЖЕБРАКУВАННЯ, БЕЗРОБІТТЯ).....	90
4.1. Аспекти сурогатного материнства, які сприяють і розширюють злочинні дії в торгівлі людьми.....	96
4.2. Проблемні чинники в процесі та процедурі усиновлення, які сприяють злочинній організації та діяльності торгівлі людьми, а також дотичні форми прояву торгівлі людьми: жебраківання, безробіття, міграція, війна, використання незаконних форм праці.....	111
5. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ.....	120
5.1. Методика розслідування торгівлі людьми.....	120
5.2. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні торгівлі людьми.....	137
5.3. Протокол Берклі у розслідуванні торгівлі людьми із використанням відкритих цифрових даних.....	142
5.4. Організація проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій.....	145
5.5. Допит потерпілого, неповнолітнього у кримінальних провадженнях щодо розслідування торгівлі людьми.....	160
5.6. Допит неповнолітнього у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми.....	173

ПЕРЕДМОВА

Торгівля людьми належить до категорії злочинів, які мають глибокі соціальні, економічні та правові наслідки, впливаючи на суспільство на глобальному, національному та місцевому рівнях. Цей злочин є однією з найсерйозніших форм порушення прав людини, метою якого є примусова праця, сексуальна експлуатація, примусове жебрацтво, а також інші форми експлуатації. Україна, перебуваючи у стані війни, зіткнулася з особливо гострими викликами у боротьбі з торгівлею людьми. Масове переміщення населення, як внутрішнє, так і за кордон, руйнування інфраструктури, позбавлення людей їх осель створює додаткові ризики для найбільш уразливих груп, включаючи жінок, дітей, осіб похилого віку та людей з інвалідністю. Крім того, загальна дезорганізація суспільства в умовах війни сприяє зростанню латентності цього явища, ускладнюючи його виявлення та боротьбу з ним.

Проблематика торгівлі людьми в умовах збройного конфлікту має особливі риси, які потребують адаптації наявних механізмів боротьби з нею. Зокрема, війна змінює географію та характер злочину: зростає кількість випадків внутрішньої торгівлі людьми, яка часто залишається невиявленою через брак належних ресурсів та координації між відповідними органами. Водночас, традиційні підходи до розслідування таких злочинів виявляються недостатньо ефективними, адже злочинці використовують нові схеми та способи експлуатації, які враховують хаос, викликаний війною. Зокрема, це стосується використання нелегальних каналів переміщення осіб, маскування експлуатації під гуманітарну допомогу або працевлаштування, а також активізації злочинної діяльності в регіонах з обмеженим державним контролем. Такі умови ускладнюють процес виявлення та розслідування злочинів, вимагаючи від органів правопорядку впровадження нових методів роботи, включаючи покращення обміну інформацією, застосування цифрових технологій для аналізу даних та підвищення рівня міжвідомчої взаємодії.

Методичні рекомендації спрямовані на комплексне висвітлення актуальних проблем боротьби з торгівлею людьми

в Україні з урахуванням умов воєнного стану. Акцентується на таких важливих аспектах, як кримінально-правова кваліфікація злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, аналіз фонових явищ, що сприяють поширенню цього явища, а також адаптація найкращих міжнародних практик до українських реалій. Особлива увага приділена специфіці розслідування злочинів у цій сфері, методології їх запобігання та підвищення ефективності співпраці між національними та міжнародними суб'єктами боротьби з торгівлею людьми.

1. ЯВИЩЕ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА ВПЛИВ ВІЙНИ НА СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ

1.1. Сучасний стан торгівлі людьми в Україні та його оцінка державними та міжнародними організаціями

Торгівля людьми як антисоціальне, аморальне та кримінально-протиправне явище наявне у реаліях існування українського суспільства та держави фактично з часу відновлення незалежності у 1991 році. Запровадження у КК України 1960 року ст. 124-1 «Торгівля людьми» у 1998 році означало лише дещо запізнілу законодавчу реакцію на це суспільно небезпечне явище. Крім того, саме формулювання диспозиції відповідної статті КК, що відображала склад кримінального правопорушення, передбачало виключно транскордонний характер відповідного посягання, хоча практика протидії цьому кримінальному правопорушенню доводить, що воно вчиняється і у межах однієї держави.

Якщо аналізувати статистичні показники, які є доступними на сайтах Офісу Генерального прокурора та Верховного Суду, явище торгівлі людьми не є порівняно поширеним в Україні. Так, узагальнені показники за останні 5 років такі:

Рис. 1.1

**Статистика обліку кримінальних проваджень,
наведена на сайті Офісу Генерального прокурора¹**

Рік	Всього обліковано криміналь- них право- порушень	Передбачених ст. 149 КК, у т.ч. ч. 2 та ч. 3 цієї статті	Із повідом- ленням про підозру	Передаєно у суд з обви- нувальним актом
2019	444130	320 172 121	191 84 99	150 68 76

¹ Офіс Генерального прокурора. Офіційний сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>

2020	360622	206 134 43	110 75 30	74 44 27
2021	321443	232 141 52	163 97 40	104 55 25
2022	362636	133 76 48	93 52 37	63 28 32
2023	475595	147 100 25	109 80 20	82 59 14

Рис. 1.2

**Статистика розгляду кримінальних проваджень,
наведена на сайті Верховного Суду²**

Рік	Пере- бувало на розгляді/ надійшло	Відносно кількості осіб	Кількість винесених вироків	Засуджено осіб	Залишок прова- джень на кінець року
2019	146/61	227	35	44	102
2020	154/51	255	25	30	122
2021	170/48	283	32	40	125
2022	144/43	248	27	26	112
2023	167/60	291	30	37	134

Абсолютні показники зареєстрованої злочинності за ст. 149 КК України, кількість розглянутих у судах кримінальних проваджень, винесених вироків та засуджених осіб, м'яко кажучи, не вражає. Це може засвідчувати або незначну кількість відповідних кримінальних правопорушень, або високий рівень їх латентності.

Показовими у цьому є показники кількості осіб, яким Національною соціальною сервісною службою встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми. У 2022 році

² Верховний Суд. Офіційний сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika/

таких осіб було всього 49, з яких 29 жінок, 25 чоловіків та 3 дитини. Всі особи – громадяни України. Цікавим є розподіл видів торгівлі людьми у аспекті їх внутрішнього чи транскордонного спрямування. Більшість потерпілих від внутрішньої торгівлі людьми – 30 осіб.

У 2023 році статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, встановлено вже 118 особам, з яких 47 жінок, 53 чоловіки та 18 дітей. Більшість випадків так само стосувалося «внутрішньої торгівлі» – 89. Із транскордонним переміщенням пов'язано було лише 29 потерпілих.

Станом на 01.10 2024 року відповідний статус було встановлено вже 148 особам: 55 жінок, 83 чоловіки та 10 дітей. Всі потерпілі – громадяни України. Розподіл внутрішньої та транскордонної торгівлі 86 на 60 на користь внутрішньої. 2 випадки віднесено до змішаного виду³.

Слід мати на увазі, що наявність статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, та який надається Національною соціальною сервісною службою, прямо не пов'язаний із статусом потерпілої особи у кримінальному провадженні і не корелюється зі статистикою таких проваджень, що веде Офіс Генерального прокурора. Так, за інформацією Офісу Генерального прокурора, за 8 місяців 2024 року зареєстровано 91 кримінальне провадження за ст. 149 КК України, в якому потерпілими є 42 людини⁴. Таким чином, відмінність між потерпілими у кримінальних провадженнях та особами, яким надано статус постраждалих від цього кримінального правопорушення, сягає близько трьох разів. Це мінімальний індикатор, який засвідчує рівень латентності торгівлі людьми у співвідношенні 1:3. Звісно, це припущення досить умовне, оскільки не виключаються і випадки зловживання правами особами, які подають заявку на визначення відповідного статусу до Національної соціальної сервісної служби з єдиною метою одержати матеріальну допомогу. Попри те, і потерпілі

³ Національна соціальна сервісна служба. Офіційний сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/protidiya-torgivli-lyudmi/kilkist-osib-yakim-nacsocsluzhboyu-vstanovleno-status-osobi-yaka-postrazhdala-vid-torgivli-lyudmi>

⁴ Офіс Генерального прокурора. Офіційний сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>

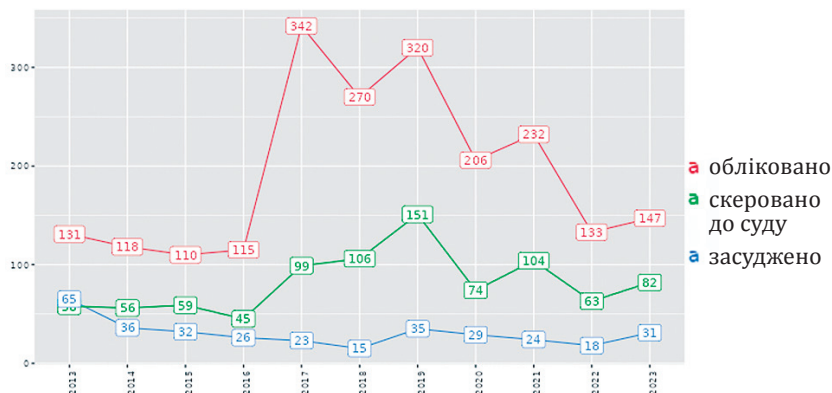
у кримінальних провадженнях можуть втратити свій статус у зв'язку із виправданням обвинувачених.

Про більші цифри щодо торгівлі людьми говорять представники міжнародних організацій. Так, зокрема, в Україні за 20 років жертвами трафікінгу стали майже 15 тисяч осіб, зазначають у Міжнародній організації з міграції. Хоча Голова представництва МОМ в Україні доктор Томас Лотар Вайсі відзначає значний прогрес України в протидії торгівлі людьми, проте директор офісу підтримки демократії та врядування регіонального офісу USAID в Україні та Білорусі Томас Вайт звертає увагу на те, що в нашій державі дуже мало винних у цьому злочині ув'язнюють⁵.

Наочними є також показники злочинності, які стосуються торгівлі людьми, сформовані за допомогою сервісу CrimeDataLab – платформи для аналізу офіційної статистики протидії злочинності, яка розроблена та підтримується професором Львівського державного університету внутрішніх справ Миколою Карчевським⁶. Ця платформа дала можливість

Рис. 1.3

Скільки обліковано, скеровано до суду, засуджено?

⁵ Дорохіна Ю. А. «Трафікінг» – проблема сучасного суспільства. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ : УКД, 2019. С. 46–48.

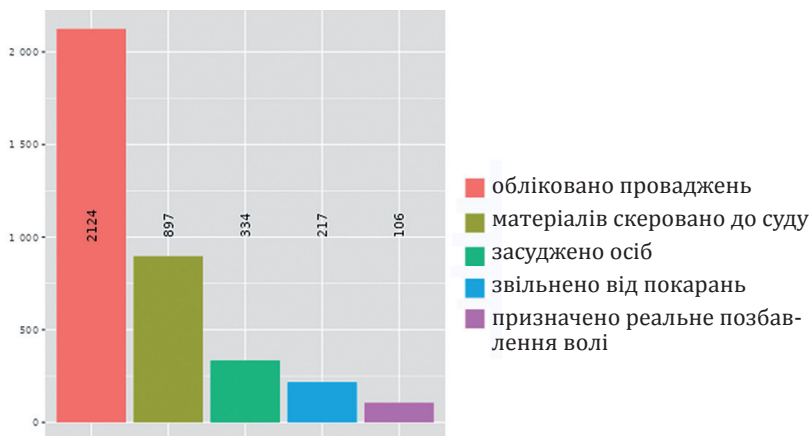
⁶ CrimeTracer. Швидкий огляд статистичних даних щодо протидії окремим кримінальним правопорушенням. URL: https://ioyfgl-nikolay-karchevskiy.shinyapps.io/ukraine3_0/

сформувати такі діаграми щодо окремих показників торгівлі людьми за 2013–2023 рр.

Графік наочно демонструє динаміку торгівлі людьми, пік реєстрації кримінальних правопорушень припав на 2017 рік, а скерованих до суду справ – на 2019 рік: довоєнні та допандемічні роки.

Рис. 1.4

Протягом 2013–2023 років...

Вражаюче виглядають абсолютні показники результативності боротьби з торгівлею людьми за останні 10 років. Співвідношення зареєстрованих проваджень та проваджень, переданих до суду практично становить 1:3. Ще критичніші показники співвідношення зареєстрованих проваджень та засуджених осіб – майже 1:8, а засуджених до позбавлення волі із реальним відбуванням цього покарання – 1:20. Іншими словами, лише один із 20 фігурантів кримінальних проваджень про торгівлю людьми зазнає передбачених у законі негативних наслідків своєї протиправної поведінки.

Ці ж показники наочно відображені і у діаграмі, яка демонструє їх у відсотковому співвідношенні.

Наочними також є показники, які характеризують суб'єкта торгівлі людьми, які не демонструють якихось специфічних особливостей.

Рис. 1.5

Провадження обліковане, що дали?

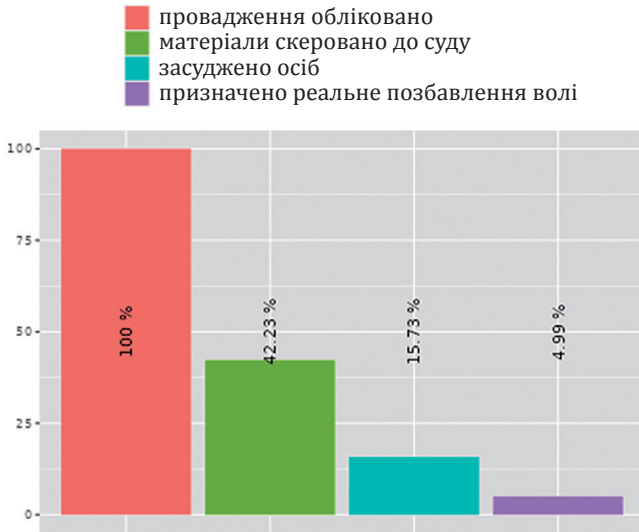
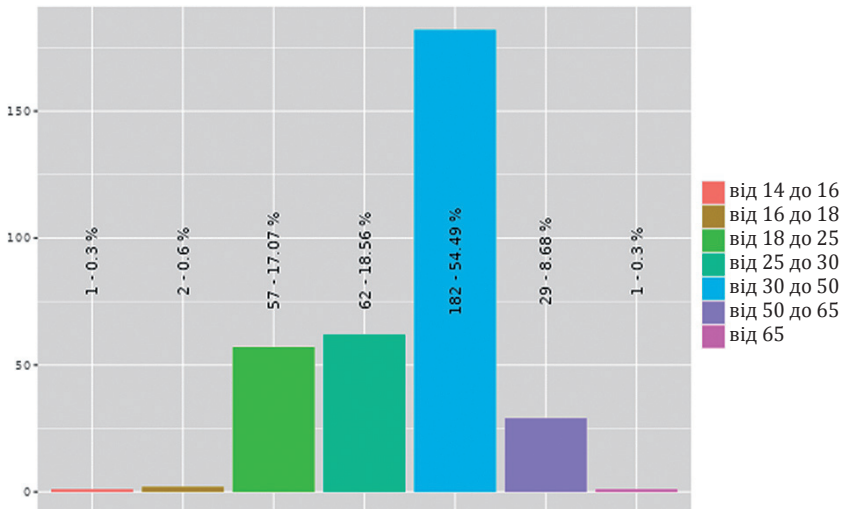
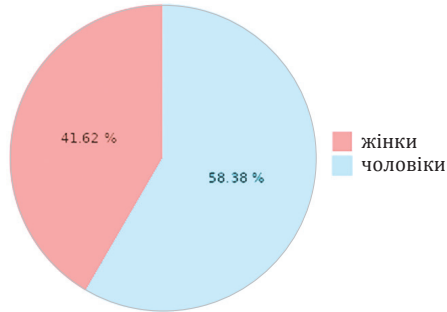

Рис. 1.6

Яким був вік учинення правопорушення?

Яким є гендерний розподіл засуджених?

Незважаючи на збільшену частку чоловіків серед осіб, засуджених за торгівлю людьми, стверджувати про якусь критичну їх перевагу немає підстав.

Така ситуація у сфері боротьби з торгівлею людьми одержала певні оцінки з боку міжнародних партнерів України та міжнародних організацій. Так, Державний департамент США проводить щорічну оцінку стану протидії торгівлі людьми у світі в цілому, та в Україні, зокрема, витяги з яких публікує на офіційній інтернет-сторінці Посольства США в Україні. Візьмемо до уваги два останні звіти, оскільки в них вже врахований вплив воєнного стану на це явище в цілому.

Аналізуючи 2023 рік, офіс моніторингу та боротьби з торгівлею людьми Державного департаменту США відзначив, що Уряд України не повністю дотримується мінімальних стандартів щодо викорінення торгівлі людьми, але докладає значних зусиль для цього. Загалом уряд продемонстрував посилення зусиль порівняно з попереднім звітним періодом, а отже Україна залишилася на Рівні 2. Серед цих зусиль можна відзначити істотне посилення співпраці з європейськими колегами у сфері розслідування випадків торгівлі людьми, попри скорочення ресурсів і потенціалу внаслідок повномасштабної війни Росії в Україні. Крім того, вже другий рік поспіль влада виділяє з державного бюджету більше коштів на заходи з боротьби з торгівлею людьми. Насамкінець влада посилила інформаційно-просвітницьку роботу, особливо серед переміщених українців, та роботи

з виявлення потенційних жертв торгівлі людьми серед вразливих груп населення. Під час звітного періоду уряд України працював в умовах повномасштабної війни, чинив спротив неспровокованому повномасштабному вторгненню Росії та виконував низку своїх основних функцій, спрямованих на зниження ризиків торгівлі людьми, попри серйозні виклики, пов'язані з війною, постійні російські удари по українських цивільних об'єктах і об'єктах критичної інфраструктури, а також переміщення близько третини населення України, серед якого багато хто став об'єктом підвищеної загрози торгівлі людьми. Однак уряд не досягнув мінімальних стандартів у кількох ключових сферах. **Органи влади притягнули до відповідальності та засудили меншу кількість торговців людьми, а більшість таких засуджених торговців уникли позбавлення волі. Такі м'які покарання послабило стримування, вони не відображають належним чином характер злочину й підбивають ширші зусилля щодо боротьби з торгівлею людьми. Попри постійне занепокоєння через корупцію, яка сприяє безкарності за торгівлю людьми, вже шостий рік поспіль уряд не забезпечив винесення вироків жодному з причетних посадовців.** Уряд ідентифікував меншу кількість потерпілих, і хоча він вживав певних заходів для захисту дітей без супроводу, недоліки в системі державного нагляду за дітьми, евакуйованими з українських закладів опіки, підвищили ризик торгівлі ними. НУО продовжували виявляти систематичні недоліки у впровадженні Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми (НМВ) та в наданні послуг потерпілим⁷.

Критики зазнали і зусилля правоохоронної системи у боротьбі з торгівлею людьми. Так, у звіті небезпідставно, на жаль, зазначається, що Уряд послабив зусилля правоохоронних органів; на спроможність правоохоронних органів могли вплинути інші, критично важливі потреби воєнного часу в регіонах, контрольованих урядом, або відсутність доступу до окупованих територій. Стаття 149 Кримінального кодексу

⁷ Посольство США в Україні. Офіційний сайт URL: https://ua.usembassy.gov/uk/our-relationship-uk/official-reports-uk/?_ga=2.65930990.1364276394.1728457085-70889957.1728457085

передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми з метою сексуальної та трудової експлуатації, а також покарання позбавленням волі на строк від 3 до 8 років, яке є достатньо суворим, а у випадку торгівлі людьми для сексуальної експлуатації також співмірним із покаранням за інші серйозні злочини, як-от зґвалтування. Міжнародна організація повідомила, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну суттєво й негативно вплинуло на судову систему, призвело до затримок у судових провадженнях. Крім того, правоохоронні органи діяли лише на територіях, що контролюються урядом, але не на окупованих російськими військами територіях. Правоохоронні органи розслідували 70 нових справ про торгівлю людьми, що є зменшенням їхнього обсягу порівняно з 222 новими розслідуваннями у 2021 році. Сюди потрапили 26 справ про торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, 26 справ про торгівлю людьми для трудової експлуатації та 18 справ про торгівлю людьми, не віднесених до жодної категорії. Крім того, органи влади продовжили розслідування 112 справ. Влада притягнула до відповідальності 70 підозрюваних торговців людьми у 2022 році, тоді як у 2021 році ця цифра становила 101. У 2022 році уряд засудив 18 торговців людьми порівняно з 24 у 2021 році та 29 у 2020 році. Серед 18 засуджених у 2022 році торговців людьми лише троє (17%) отримали вироки у вигляді позбавлення волі; 15 інших отримали умовні терміни. Повторилася ситуація 2021 року, коли суди призначили покарання у вигляді позбавлення волі лише 21 відсотку засуджених торговців людьми. Спостерігачі повідомили, що багато суддів недооцінюють серйозність злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, і продовжують дотримуватись усталених стереотипів про те, що таке торгівля людьми, а інші просто займаються корупцією. Ці м'які покарання послаблюють стримування, не відображають належним чином характер злочину, викликають занепокоєння щодо безпеки й підривають ширші зусилля щодо боротьби з торгівлею людьми. Національна поліція України (НПУ) та Департамент міграційної поліції тісно співпрацювали з іноземними колегами щодо обміну інформацією для проведення розслідувань, зокрема, кіберзлочинності. Попри те, що НПУ довелося взяти на себе більше завдань у сфері національної безпеки,

вона також розширила мережу свого міжнародного й національного партнерства. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Департамент міграційної поліції та НПУ проводили розслідування справ про торгівлю людьми серед цивільних осіб, а Служба безпеки України (СБУ) розслідувала воєнні злочини, зокрема, пов'язані з торгівлею людьми. Органи влади активно співпрацювали з іноземними урядами в багатьох міжнародних розслідуваннях, зокрема в межах спільних слідчих груп, днів спільних заходів, заходів екстрадиції та двосторонніх угод про співпрацю. Метою цих розслідувань було насамперед виявлення українських жертв торгівлі людьми, зокрема серед дітей без супроводу й тих, хто прибував до європейських країн. Один із прикладів стосувався створення НПУ спільної робочої групи разом із кількома європейськими країнами, щоб виявити потенційних українських потерпілих і захистити українських біженців від торгівлі людьми, завдяки чому вдалось ідентифікувати 62 потенційні потерпілі особи серед українців у межах п'яти розслідувань.

У багатьох державних установах, зокрема в лавах НПУ та судової системи, спостерігалася масова плинність кадрів. Станом на січень 2023 року уряд повідомив про близько 3 тис. вакансій у судах. Наявність цих вакансій загострила проблему затримок у судах, хоча влада вжила помітних початкових заходів, щоб усунути проблему нестачі кадрів, реформувавши процедуру відбору суддів. Суди були критично неукомплектовані, а судді не мали спеціалізації з розгляду справах про торгівлю людьми. Плинність кадрів призвела до відсутності кваліфікованих прокурорів з нагляду за розслідуванням справ про торгівлю людьми на обласному рівні. За міжнародного фінансування та підтримки з боку партнерів органи влади провели численні тренінги для працівників правоохоронних органів, державних службовців та інших посадових осіб щодо методів розслідування, виявлення, запобігання й підвищених ризиків торгівлі людьми у воєнний час. Усі новобранці поліції пройшли підготовку з питань торгівлі людьми. Однак, за оцінками спостерігачів, персонал Міграційної поліції та слідчі НПУ мають недостатню підготовку в цій сфері.

Попри судову реформу, корупція залишається серйозною проблемою в поліції та судовій системі, що сприяє

торгівлі людьми й загострює проблему безкарності за злочини, пов'язані з торгівлею людьми. У справі, яка триває, органи влади продовжували розслідування щодо двох депутатів міської ради, підозрюваних у наймі та транспортуванні вразливих осіб до двох сільськогосподарських підприємств з метою примусової праці. Хоча влада продовжує повідомляти про розслідування щодо посадових осіб, імовірно причетних до торгівлі людьми, уже шостий рік поспіль влада не забезпечує засудження таких посадовців. Також влада не поінформувала про стан резонансних справ із минулих років, багато з яких роками гальмувалися в судах, зокрема проти колишнього начальника відділу протидії торгівлі людьми Київської міської поліції, трьох працівників поліції, вербувальників, звинувачених у втягненні українців до угруповання наркоторговців у Росії, а також проти вчительки державного інтернату для дітей-сиріт у Харкові, яка намагалася продати одну зі своїх учениць⁸.

Не відрізняється зменшенням критичної складової й звіт Державного департаменту США щодо протидії торгівлі людьми і у 2024 році. Так, зокрема, зазначається, що Уряд України не повністю відповідає мінімальним стандартам щодо ліквідації торгівлі людьми, але докладає значних зусиль для досягнення цієї мети. Уряд продемонстрував загальне зростання зусиль порівняно з попереднім звітним періодом, тому Україна залишилася на Рівні 2. Ці зусилля включали схвалення Державної цільової програми протидії торгівлі людьми на 2023–2025 роки, відновлення перевірок умов праці та виявлення потенційних випадків торгівлі людьми під час таких перевірок, а також співпрацю з європейськими колегами щодо розслідувань випадків торгівлі людьми, попри скорочення ресурсів та зменшення спроможності через повномасштабне вторгнення Росії в Україну.

Попри те, що дані про притягнення до відповідальності не були повністю класифіковані за типами торгівлі людьми, органи влади розслідували більше випадків, притягнули до відповідальності та засудили більше торговців людьми,

⁸ Посольство США в Україні. *Офіційний сайт*. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/our-relationship-uk/official-reports-uk/?_ga=2.65930990.1364276394.1728457085-70889957.1728457085

а також створили спеціалізований підрозділ прокуратури з питань протидії торгівлі людьми. Уряд виявив більше жертв торгівлі людьми та продовжив широкі інформаційно-просвітницькі кампанії у співпраці з міжнародними організаціями. Уряд України працював в умовах тотальної війни, щоб протистояти неспровокованому повномасштабному вторгненню Росії, одночасно виконуючи низку основних функцій для зменшення ризиків торгівлі людьми, незважаючи на серйозні виклики, пов'язані з війною, постійні російські удари по українських цивільних об'єктах та об'єктах критичної інфраструктури, а також переміщення майже третини населення України, значна частка якого зіткнулася з підвищеними ризиками торгівлі людьми. Однак держава не дотрималася мінімальних стандартів у кількох ключових сферах. ***Судді продовжували виносити м'які вироки, які не передбачали тюремного ув'язнення для більшості засуджених торговців людьми, що послаблювало стримування, неадекватно відображало характер злочину та підривало ширші зусилля з боротьби з торгівлею людьми. Попри постійне занепокоєння щодо корупції, що сприяє безкарності за злочини, пов'язані з торгівлею людьми, та розслідування щодо посадових осіб, причетних до торгівлі людьми, що тривають, уряд не зміг сьомий рік поспіль домогтися засудження жодного посадовця, причетного до таких злочинів.*** Не було виявлено жодної жертви торгівлі людьми серед іноземців, і хоча уряд вжив певних заходів для захисту дітей, що подорожують без супроводу дорослих, недоліки в державному нагляді за дітьми, евакуйованими з українських інтернатних закладів, підвищують їхній ризик потрапляння в ситуацію торгівлі людьми. НУО продовжували виявляти системні недоліки у впровадженні Національного механізму взаємодії (НМВ) та наданні допомоги постраждалим від торгівлі людьми.

Критичною є також частина звіту за 2024 рік, присвячена стану притягнення до відповідальності за торгівлю людьми в Україні. Уряд дещо активізував зусилля правоохоронних органів у боротьбі з торгівлею людьми. Стаття 149 Кримінального кодексу криміналізувала секс-торгівлю та торгівлю людьми і передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років, що було досить суворим, а щодо

секс-торгівлі – співмірним з покараннями за інші тяжкі злочини, такі як зґвалтування. Закон давав торгівлі людьми широке визначення, включаючи в неї незаконне усиновлення (удочеріння) без мети експлуатації. На спроможність правоохоронних органів, як і раніше, впливають інші критичні потреби у забезпеченні правопорядку в умовах воєнного часу на підконтрольних уряду територіях або відсутність доступу до окупованої території. Міжнародна організація повідомила, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну суттєво вплинуло на судову систему, затримуючи судові процеси. Правоохоронні органи працювали лише в районах, які залишалися під контролем уряду, але не на територіях, окупованих російськими військами. У 2023 році правоохоронці розслідували 142 нові справи про торгівлю людьми: 44 щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, 87 – щодо торгівлі людьми з метою трудової експлуатації, у тому числі 32 щодо примусової праці, та 11 щодо невизначених форм торгівлі людьми, порівняно з 70 розслідуваннями у 2022 році та 222 у 2021 році. Крім того, уряд продовжив розслідування 115 справ. У 2023 році уряд притягнув до відповідальності 126 підозрюваних у торгівлі людьми: 52 за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, 74 за торгівлю людьми з метою трудової експлуатації, в тому числі 11 за примусову працю, у порівнянні з 70 розслідуваннями у 2022 році та 101 розслідуванням у 2021 році. Крім того державні органи розслідували і притягували до відповідальності за випадки «усиновлення з комерційною метою» та «використання в порнобізнесі», які згідно зі статтею 149 українського законодавства вважаються торгівлею людьми. У 2023 році уряд засудив 35 торговців людьми порівняно з 18 у 2022 році та 24 у 2021 році. З 35 засуджених у 2023 році лише вісім (23%) отримали покарання у вигляді позбавлення волі (17% у 2022 році). Двадцять трафікерів отримали умовні терміни, троє – штрафи, а четверо засуджених торговців людьми ще не отримали вироків. Спостерігачі повідомили, що багато суддів недооцінюють тяжкість злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, і продовжують дотримуватися укоріненних стереотипів щодо того, що є торгівлею людьми, тоді як інші вдаються до корупційних практик. Такі м'які вирoki послаблювали стримуючий фактор, неадекватно відображали

характер злочину, створювали загрозу безпеці та підривали ширші зусилля з боротьби з торгівлею людьми.

Корупція, особливо в органах поліції та суду, а також співучасть посадових осіб у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми, залишалися серйозними проблемами, що стримували діяльність правоохоронних органів. Хоча уряд продовжував повідомляти про розслідування та притягнення до відповідальності посадовців, імовірно причетних до торгівлі людьми, сьомий рік поспіль уряд не засудив жодної офіційної особи, що ще більше поглиблює безкарність за злочини, пов'язані з торгівлею людьми. У 2023 році Львівська прокуратура переслідувала державного службовця за ймовірну торгівлю людьми у Франції; Офіс Генерального прокурора (ОГП) розслідував справу військового за звинуваченням у примусовій праці; Київська міська поліція розслідувала справу колишнього заступника начальника поліції та поліцейського за звинуваченням у торгівлі людьми; а прокуратура висунула звинувачення двом колишнім поліцейським за торгівлю людьми з метою трудової експлуатації. Уряд повідомив, що тривають численні кримінальні провадження щодо посадовців, причетних до злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, розпочаті у попередні роки.

Національна поліція України (НПУ) розширила свої міжнародні та національні партнерства, попри те, що на неї покладено більше завдань у сфері національної безпеки; а в квітні 2023 року Департамент міграційної поліції (МІПОЛ) створив спеціальний підрозділ з питань транснаціональних розслідувань та міжнародного співробітництва, у тому числі щодо торгівлі людьми. НПУ та МІПОЛ активно співпрацювали з іноземними колегами, зокрема з Норвегії, Литви та Туреччини, з метою обміну інформацією для проведення розслідувань. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну МІПОЛ та НПУ розслідували випадки торгівлі людьми серед цивільного населення, тоді як Служба безпеки України розслідувала воєнні злочини, в тому числі пов'язані з торгівлею людьми. Органи влади активно співпрацювали з іноземними урядами в рамках численних міжнародних розслідувань, зокрема з Чехією та Німеччиною, днів спільних з Європолом дій, а саме – спрямованих на протидію злочинній діяльності в Інтернеті, запитів на екстрадицію з Грузією та Польщею, а також надання

правової допомоги. Дні спільних дій були зосереджені на боротьбі зі злочинністю в Інтернеті, вербуванні та виявленні жертв торгівлі людьми з України та Китайської Народної Республіки (КНР), у тому числі серед біженців у європейських країнах. У вересні Україна та Польща підписали нову угоду про обмін інформацією між органами влади, в тому числі про випадки торгівлі людьми.

У багатьох державних установах, зокрема в лавах Національної поліції та судової системи, продовжувала спостерігатися значна плинність кадрів. Станом на грудень 2023 року уряд повідомив про понад 3 500 вакансій на посаду суддів. Це посилювало затримки в розгляді судових справ, хоча уряд вжив заходів для подолання дефіциту шляхом реформування процесу добору суддів і у 2023 році відновив функціонування органу, відповідального за добір кандидатів на посаду судді. Суди були критично недоукомплектовані, а судді не спеціалізувалися на справах про торгівлю людьми. Наслідки повномасштабного вторгнення, включаючи відключення електроенергії та перебої з підключенням до Інтернету, призвели до затримки судових розглядів. Крім того, Кримінальний кодекс вимагав, щоб усі жертви злочинів, включно з жертвами торгівлі людьми, були присутні в суді на попередніх судових засіданнях. Внаслідок цього понад 80 справ про торгівлю людьми застрягли в судах, адже багато з них стосувалися жертв, які були змушені покинути свої домівки через повномасштабне вторгнення. У 2023 році ОГП створив спеціалізований підрозділ у складі п'яти прокурорів, який займається виключно розслідуванням справ про торгівлю людьми, та зібрав регіональних прокурорів для аналізу понад 60 справ про торгівлю людьми. Уряд, за підтримки донорів та міжнародних партнерів, провів навчання правоохоронців, державних службовців, прокурорів, надавачів правової допомоги та інших посадових осіб щодо методів розслідування, ідентифікації жертв, торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації, підходів, що враховують травми, правової допомоги жертвам, запобігання злочинам, кіберзлочинності та підвищених ризиків торгівлі людьми після повномасштабного вторгнення. Усі нові співробітники поліції пройшли тренінг з протидії торгівлі людьми. Однак, за оцінками спостерігачів, співробітники МІПОЛ

та слідчі НПУ не отримали достатньої підготовки з питань протидії торгівлі людьми⁹.

Як відомо, найкращим способом усунення чи мінімізації соціально негативного явища є системна робота з усунення його причин та умов, що сприяють його розповсюдженню та поширенню. Саме тому фокус уваги на детермінаційних комплексах торгівлі людьми, які описані у спеціальній літературі, видається важливим і у цих рекомендаціях.

1.2. Детермінація явища торгівлі людьми та детермінаційні комплекси

Розглянемо виокремлені у дослідженнях колег причини та умови торгівлі людьми саме як детермінаційні комплекси, оскільки є впевненість у тому, що саме комплекс причин обумовлює наявність та поширеність цього явища.

Так, зокрема, О. Александренко зазначає, що причинами торгівлі людьми найчастіше є:

Інформаційні. Найперше йдеться про незнання своїх прав, невміння їх захистити, недовіру до правоохоронних органів. Крім того, українські громадяни дуже довірливо ставляться до можливостей працевлаштування за кордоном, намагаються обійти офіційне працевлаштування аби зберегти кошти, прагнуть працювати з друзями та знайомими. Саме цей момент часто є вирішальним, адже торгівці людьми чудово розуміються в психології, вони починають дружити з потенційною жертвою, викликають до себе довіру, пропонують разом поїхати працювати за кордон (за компанію), допомагають зробити документи для виїзду.

Людський фактор. У цей напрям можна внести бідність та гендерну нерівність. Великою проблемою є складні стосунки у сім'ї (відсутність або недостатність батьківської опіки на дітьми або вживання батьками алкоголю, наркотиків). Як правило це призводить до втечі від сімейних скандалів особи на вулицю, з'являється бажання зробити запаморочливу кар'єру, швидко заробити великі гроші, жити «красивим життям».

⁹ Посольство США в Україні. *Офіційний сайт*. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/our-relationship-uk/official-reports-uk/?_ga=2.65930990.1364276394.1728457085-70889957.1728457085

Правові. Тут найголовнішою є відсутність належної системи захисту потерпілих та недостатнє покарання злочинців¹⁰.

Ю. Дорохіна підкреслює, що загострення проблеми трафікінгу в Україні зумовлене низкою соціально-економічних, правових та організаційних чинників, а саме:

1) низькі заробітки більшої частини населення, загальне зниження життєвого рівня та матеріальна незабезпеченість. Так, за даними ООН, Україна за рівнем зарплати перебуває десь між Нігерією та Монголією, а за межею бідності проживає понад 80 % українців (в бідних країнах Африки поріг бідності становить 1,25 дол. США на день, в Україні – 1,5 дол. США);

2) нестача робочих місць, безробіття, особливо серед молоді (в першу чергу жінок);

3) активізація діяльності міжнародних злочинних угруповань;

4) корумпованість представників різних гілок влади;

5) надання ЗМІ ідеалізованої інформації щодо реалій життя за кордоном¹¹.

Е. Кісілюк обґрунтовано вказує на те, що серед інших умов існування торгівлі людьми в Україні необхідно назвати такі: відсутність в Україні закону про соціальний захист громадян України за кордоном (жертви торгівлі не можуть розраховувати на будь-яку соціальну чи правову підтримку в той час, коли вони перебувають за кордоном) генетична привабливість українських жінок; нераціональна податкова політика держави; існування в Україні дуже привабливого «ринку жінок»; стрімке поширення алкоголізму і наркоманії серед жінок; відсутність діючої системи захисту жертв злочину від погроз та шантажування з моменту розкриття злочину до розгляду справи в суді; безконтрольність рекламних оголошень із працевлаштування; правова неграмотність населення;

¹⁰ Александренко О. В. Актуальні питання протидії торгівлі людьми в Україні. *Молодий вчений*. 2014. № 9 (12). С. 84–86.

¹¹ Дорохіна Ю. А. «Трафікінг» – проблема сучасного суспільства. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ : УКД, 2019. С. 46–48.

поверхові уявлення про легкість життя у західних країнах; інтернаціоналізація організованої злочинності¹².

Грунтовне дослідження комплексу детермінант торгівлі людьми проведено Н. Розумович. У ньому, зокрема, зазначається, що на першому місці серед **внутрішніх чинників** опинилося скрутне економічне становище, а саме – економічна нестабільність у державі; наявність тіньової економіки; деформація у сфері розподілу благ; порушення принципів соціальної справедливості; соціальна нерівність у країні; високий рівень безробіття; обмеженість можливостей працевлаштування; низький рівень матеріальних доходів та життя більшої частини населення, насамперед молоді; несприятливі побутові умови; матеріальна заінтересованість. Ситуація у такому випадку ускладнюється не тільки кризовим станом української економіки, але й тим, що процес міграції криміналізується, оскільки дешева робоча сила українських громадян становить основу надприбутків, як в Україні так і за її межами.

До другої групи **внутрішніх чинників** належать інформаційні. Негативну роль у поширенні в Україні злочину «торгівля людьми» виконує погана обізнаність українських громадян щодо можливостей нелегального працевлаштування, публікації багатообіцяючої реклами в пресі, а також «агітація»; низька обізнаність щодо прав людини; соціальні стереотипи виховання. Низький рівень життя та високий рівень безробіття серед населення штовхає їх на пошук роботи далеко від дому. Очевидно, бажання населення формуються не на основі реальних знань про можливості та умови праці, а більше під впливом сторонніх знань та бажань покращити рівень свого життя.

До **правових чинників** можна віднести відсутність працюючої системи з одного боку, захисту потерпілих, недостатню захищеність українських громадян від рук торговців живим товаром як в Україні, так і за її межами, а з іншого – покарання злочинців. Якщо 5–10 років тому основним чинником було безробіття, то сьогодні причиною бідності є не стільки

¹² Кісілюк Е. М. Деякі аспекти протидії торгівлі людьми в діяльності Національної поліції. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали науково-практичного симпозиуму (Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ : УКД, 2019. С. 77–80.

безробіття як таке, скільки дуже низький поріг заробітної плати, що межує з бідністю (навіть за висококваліфіковану працю лікарів, медичних працівників, учителів, серед яких абсолютна більшість – жінки). Хоч випадки експлуатації людей та торгівлі ними не вичерпуються виключно зубожінням та відчуттям безвиході, вони є, безперечно, найбільш сприятливими для торгівлі людьми чинниками. Хоча українське законодавство передбачає досить суворе покарання за торгівлю людьми, однак, зважаючи на те, що залишається мотивація у людей для виїзду за кордон і високі прибутки, у тих хто вивозить, найближчим часом змін не буде.

Важливими, але малодослідженими є **психологічні чинники**. Кризовий етап, в якому знаходяться наші громадяни, призвів і до зменшення самозахисту, погіршення психологічного стану, девальвації моральних цінностей значної частини населення та їх деформації, що обумовлюється низкою причин: неблагополуччя у родині; бездоглядність або надмірно жорсткий контроль, який провокує протест, незалежно від статків родини; порушення емоційних контактів з членами родини; недоліки статево-рольового виховання; несформованість позитивного образу «Я»; система цінностей у сім'ї; відсутність стійких моральних принципів; бажання ствердитися за рахунок інших; кризовий стан, у якому знаходяться українські громадяни, що призвів до зниження самозахисту, погіршення психологічного самопочуття людей. За принципом «вже гірше не буде», «мене це не торкнеться» люди погоджуються на різні авантюрні пропозиції, навіть не думаючи про наслідки¹³.

3. Смутчак вважає, що поширенню явища торгівлі людьми в Україні сприяє низка факторів, серед яких:

- нестабільна політична та економічна ситуація в країні;
- військовий конфлікт на Сході України;
- постійний попит на безкоштовну працю;
- незначні відстані між місцем вербування та експлуатації;

¹³ Розумович Н. Ф. Вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на торгівлю людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ : УКД, 2019. С. 148–152.

– слабкий контроль з боку держави щодо дотримання законів про працю;

– низький рівень правової культури громадян (згода працювати без офіційного оформлення)¹⁴.

Л. Данильчук виокремлює такий комплекс факторів: бідність та безробіття; відставання соціальних гарантій від рівня прожиткового мінімуму; низький рівень трудових доходів, зокрема, заробітної плати, їх невиправдана диференціація, не зумовлена ефективністю праці та економічними результатами, а також значний попит на дешеву робочу силу в країнах ЄС та Азії; відсутність повної та достовірної інформації про можливості працевлаштування за кордоном; активна діяльність транснаціональних злочинних угруповань; відсутність розуміння відповідальності за злочини, пов'язані з торгівлею людьми – це неповний перелік основних факторів поширення торгівлі людьми серед українців¹⁵.

У описані детермінанти торгівлі людьми в Україні, без сумнівів, входить фактор повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 року і соціально-економічні, правові та демографічні процеси, які ним обумовлені.

1.3. Вплив війни на стан і тенденції, які з цим пов'язані

27 березня 2022 року Європол опублікував Повідомлення раннього попередження (Early Warning Notification)¹⁶,

¹⁴ Смутчак З. В. Незаконна міграція та торгівля людьми як соціальні загрози в добу глобалізації. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми* : матеріали науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ : УКД, 2019. С. 157–160.

¹⁵ Данильчук Л.О. Тенденції протидії торгівлі людьми в сучасному українському суспільстві. *Державна політика щодо протидії торгівлі людьми: Україна та світ* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (08.10.2021 року) / упорядн. Г. Я. Савчин, У. О. Цмоць. Львів : ЛьвДУВС, 2021. С. 59–63.

¹⁶ Early Warning Notification. Europol Operations Directorate Operational and Analysis Centre European Migrant Smuggling Centre, 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Early_Warning_Notification_War_in_Ukraine_%E2%80%93_refugees_arriving_to_the_EU_from_Ukraine_at_risk_of_exploitation_as_part_of_THB.pdf

щоб попередити держави-члени про ризики того, що злочинні мережі скористаються кризою для вербування людей, які втікають з України, для сексуальної чи трудової експлуатації, а також для інших цілей, таких як жебрацтво чи примус¹⁷. Це повідомлення стало природнім відображенням потреби урахування воєнних реалій у процесах, які детермінують торгівлю людьми. У повідомленні, зокрема, вказувалося, що, за даними Агентства ООН у справах біженців, близько трьох мільйонів людей залишили Україну станом на 16 березня 2022 року. Незважаючи на цю кризу, опортуністичні злочинні мережі можуть використовувати цю ситуацію для подальшого отримання прибутків і посилення своєї злочинної діяльності:

- більшість людей, які втікають з України, – це жінки, діти та вразливі особи, які є ідеальними потенційними жертвами злочинних мереж, які займаються торгівлею людьми. Зважаючи на те, що понад мільйон дітей покинули Україну під час війни, неповнолітні діти без супроводу, які прибувають до ЄС, перебувають у зоні особливого ризику;

- жінки та діти, включно з неповнолітніми без супроводу, найбільше зазнають ризику сексуальної та трудової експлуатації, а також примусової злочинності та жебракування чи іншої злочинної діяльності;

- найбільше занепокоєння спричиняють прикордонні зони, центри прийому та розміщення, а також вузли громадського транспорту, такі як залізничні та автобусні станції;

- країни, які приймають біженців з України, повинні залишатися уважними щодо ознак або спроб вербування потенційних жертв торгівлі людьми.

Детально ситуація описується так: Східна Європа є ключовим регіоном походження жертв торгівлі людьми, яких продають та експлуатують у всьому ЄС. Це також регіон походження для членів багатьох злочинних мереж, залучених до торгівлі людьми в ЄС. Злочинні мережі, які організовують діяльність, пов'язану з торгівлею людьми, часто мають коріння в країнах, що межують з Україною, що може надалі дозволити їм

¹⁷ Дрозд О. Ю., Сорока Л.В. Вплив війни на Європейський стратегічний курс протидії торгівлі людьми. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том. 2. С. 202–207.

використовувати нові можливості та великий вибір з числа потенційних жертв. Незважаючи на те, що торговці людьми та жертви цього злочину часто мають однакове громадянство, ймовірно, що й інші злочинці з ЄС дедалі частіше будуть націлюватися на жертв українського походження для подальшої їх експлуатації. Торгівля людьми, зокрема сексуальна та трудова експлуатація, все ще є ключовою загрозою в усіх країнах ЄС. Ті, хто втікає від війни в Україні, ймовірно, стануть мішенню на різних етапах своєї подорожі до місць призначення в ЄС. У короткостроковій перспективі найбільші ризики стосуються потенційного посягання злочинців під приводом обіцянки транспортування, безкоштовного житла, роботи чи інших форм негайної підтримки. Використання груп у соціальних мережах (створених волонтерами), де публікуються індивідуальні запити та пропозиції щодо підтримки, є ідеальним джерелом інформації для злочинних груп. Ці соціальні мережі часто містять детальну інформацію про біженців (місце розташування, номери телефонів, фотографії) та їхніх дітей. Злочинці можуть використовувати ці платформи, щоб ідентифікувати потенційних жертв і зв'язатися з ними. Інший ризик полягає в тому, що злочинці перебувають у пунктах прийому та розміщення як волонтери. Серед потенційних жертв в основному жінки та діти, а також люди похилого віку та інші вразливі категорії, такі як люди з розумовими та фізичними вадами. Серед них неповнолітні без супроводу, у тому числі ті, хто залишився сиротами під час війни, а також неповнолітні, які подорожують з опікунами (крім батьків), щодо яких неможливо провести ретельну перевірку, також знаходяться під загрозою віктимізації. Жінки можуть стати жертвами сексуальної експлуатації, незаконних програм сурогатного материнства, примусового жебракування або злочинності. Діти можуть бути жертвами сексуальної експлуатації, незаконних схем усиновлення або можуть бути примушені злочинцями до жебракування та злочинності. Люди похилого віку та інші вразливі категорії також ризикують потрапити в руки експлуататорів, змушені жебракувати або використані в схемах шахрайства. Усі залучені органи мають бути наготові,

щоб оперативно виявляти спроби злочинців використати кризу та вразливе становище людей, які прибувають з України¹⁸.

Партнери Львівського державного університету внутрішніх справ – оперативна група протидії торгівлі людьми Ради держав Балтійського моря – здійснили моніторинг попереджувальних заходів, яких ужили держави-учасниці цієї міжурядової організації у відповідь на загострення ризиків, пов'язаних із війною росії проти України. На офіційному сайті організації було оприлюднено звіт оперативної групи з оглядом відповідної інформації у державах-учасницях Ради¹⁹. У звіті, зокрема, зазначалося, що переміщення понад 2,7 мільйонів українців у регіоні вимагало єдиної відповіді від держав-членів Ради держав Балтійського моря та оперативної групи, щоб запобігти експлуатації прибулих біженців та допомогти тим, хто постраждав у зоні конфлікту або під час транзиту. Для вирішення потреб біженців, особливо найбільш уразливих, потрібно приділяти підвищену увагу їх захисту та інтеграції у розрізі тривалого строку.

На рівні ЄС 2 березня 2022 року було активовано Директиву про тимчасовий захист, яка була прийнята після конфлікту у колишній Югославії²⁰.

На рівні держав-учасниць Ради держав Балтійського моря, вжиті ними заходи коротко можна описати так.

ДАНІЯ

У Данії зафіксовано приблизно 34 тисячі переміщених українців. Ця країна відразу розробила відповідний інформаційний матеріал, орієнтований на українських біженців:

– листівки з QR-кодами, що інформують про ризики торгівлі людьми, українською, російською та англійською мовами були розроблені Датським центром проти торгівлі людьми

¹⁸ Early Warning Notification. Europol Operations Directorate Operational and Analysis Centre European Migrant Smuggling Centre, 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Early_Warning_Notification_War_in_Ukraine_%E2%80%93_refugees_arriving_to_the_EU_from_Ukraine_at_risk_of_exploitation_as_part_of_THB.pdf

¹⁹ Human Trafficking – Baltic Sea Round-up report 2022. URL: <https://cbss.org/cbss-bodies/tf-thb/>

²⁰ Директива ЄС. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migrationand-prитулок/common-european-asylum-система/тимчасовий-захист_en

та опубліковані на веб-сайтах відповідних державних установ і розповсюджені на залізничних вокзалах країни. Щоб забезпечити зрозумілою мовою та контекстом, до участі у складанні такої інформації були залучені українці, які пережили торгівлю людьми;

- випущено нову коротку, легку для сприйняття брошуру, яка містить індикатори торгівлі людьми для співробітників та персоналу, наприклад, у центрах зайнятості, де реєструються українці;

- міністерство зайнятості Данії розробило JobguideUkraine.dk та інформаційний матеріал «Ваш шлях до роботи в Данії», щоб надати достовірну інформацію про те, як знайти роботу. Ця інформація наголошує на важливості наявності трудового договору та ознайомлення зі стандартним рівнем заробітної плати для відповідної посади.

Парламент Данії прийняв новий спеціальний закон, який набув чинності 17 березня 2022 року. У результаті нового законодавства переміщені українці можуть подати заяву на отримання дозволу на проживання. Відповідно до цього акту, при оформленні посвідки на проживання українці розміщуються у центрах притулку або можуть проживати приватно, з родиною чи друзями. Поки заява на дозвіл на проживання опрацьовується, відповідна особа має право працювати в Данії та доступ до медичних послуг. Переселенці з України систематично не реєструються при в'їзді в Данію. Проте їх реєструють при подачі документів на дозвіл на тимчасове проживання відповідно до спеціального закону.

Крім того, Данія розглядала технологічні аспекти протидії торгівлі людьми. Датський центр організації боротьби з торгівлею людьми спільно з підрозділами кіберполіції та фінансовими установами ініціював зустріч з такими технологічними компаніями, як Microsoft і Meta. На цій зустрічі розглядалися заходи щодо того, як ці компанії можуть допомогти у виявленні та запобіганні торгівлі людьми у контексті війни в Україні.

ЕСТОНІЯ

В Естонії зафіксовано приблизно 55 тисяч переселенців з України. Гуманітарна криза в Україні зачепила всі верстви естонського суспільства. Одна із ранніх ініціатив полягала у тому, що естонські телефонні компанії надавали

українським біженцям телефонні картки, що давало змогу безкоштовно спілкуватися з родичами в Україні. На ранньому етапі гуманітарної кризи, влада Естонії визначила різні шляхи та сектори роботи для працевлаштування українських біженців, наприклад в аграрному секторі. Це було здійснено в тісній співпраці державних органів, неурядових організацій та приватного сектору.

З початку російської війни в Україні та подальшої гуманітарної кризи естонська влада спільно активізували місцеву координацію для надання допомоги прибулим біженцям шляхом відкриття притулків, координації транспортування біженців до відповідного житла та задіяння інституційних механізмів допомоги. Так, зокрема, листівки з інформацією про ризики торгівлі людьми, а також інформацію про наявні заходи допомоги, були розповсюджені серед біженців українською мовою. Поліція Естонії та соціальна страхова рада були ключовими центрами цієї роботи.

Волонтери одержали інформацію та пройшли тренінги щодо торгівлі людьми, щоб знати про можливі форми експлуатації, що використовуватимуть злочинці, які мають намір залучити українських жінок до торгівлі людьми. Волонтерам були надані короткометражні фільми про те, на що звертати увагу та куди звертатися, щоб повідомити про підозрілі випадки торгівлі людьми.

ФІНЛЯНДІЯ

Наразі у Фінляндії зафіксовано приблизно 38 тисяч переміщених українців. Фінська система допомоги жертвам торгівлі людьми, поряд з іншими органами, зосередила свої зусилля на профілактичних заходах та широкому інформаційному попередженні українських біженців про ризики експлуатації та торгівлі людьми. Це охоплює інформування про послуги та допомогу, на які мають право українці, про місця, де отримати таку допомогу та інформацію про правила та норми трудового законодавства у Фінляндії. Інформація поширювався англійською, українською та російською мовами, наприклад, через соціальні мережі. Крім того, діти, які перебувають без супроводу та живуть у дитячих будинках, отримують необхідну інформацію також мовами, якими вони володіють і можуть зрозуміти.

Імміграційна служба Фінляндії запровадила відповідне інформування українською та російською мовами. Інформація доступна в Інтернеті, але інформаційні листівки також розповсюджуються в аеропортах, портах та всередині пунктів прийому та центрів прийому для тих, хто самостійно влаштовує своє житло. На додаток до іншої інформації, листівки розповідають про торгівлю людьми, основні ризики та де отримати додаткову інформацію та допомогу, якщо виникне така потреба.

Розповсюджено посібник «Як іноземний працівник у Фінляндії» українською та російською мовами, наприклад, у порту, аеропорту, пунктах прийому, а також у соціальних мережах і через різні інші мережі. Посилання на посібник було опубліковано в Інтернеті. Також було видано листівку з інформацією про принципи фінського трудового законодавства.

Органи охорони здоров'я та безпеки Фінляндії провели презентацію про основні положення фінського трудового законодавства на семінарі для українських біженців, організованому Товариством українців у Фінляндії, про права працівника та як отримати відповідну допомогу. Запис події українською мовою доступний у Youtube.

Влада та громадські організації створили мережу «Українці та праця». Мережа має на меті посилити співпрацю та покращити обмін інформацією між різними організаціями і таким чином сприяти безпечній та безпроблемній інтеграції українців на ринку праці Фінляндії.

Федерація роботодавців сільського господарства уклала «Контрольний список для безпечного працевлаштування». Це рекомендовані принципи використання іноземної робочої сили та інформація про наймання, орієнтацію, зловживання та контактну інформацію на випадок, якщо виникнуть проблеми. «Контрольний список» доступний в Інтернеті. Міністерство праці та економіки оприлюднило письмову інструкцію та два відео (українською, російською, англійською, фінською та шведською мовами) для тих, хто втікає з України.

Ще одне відео містить поради тим, хто отримує тимчасовий захист при працевлаштуванні, та стверджує, що справедливі умови праці застосовуються до всіх у Фінляндії. Друге відео зосереджене, зокрема, на запобіганні трудовій експлуатації та торгівлі людьми.

Центральні державні органи, відповідальні за координацію роботи у сфері протидії торгівлі людьми у Фінляндії організовували регулярні зустрічі для широкої групи представників органів влади, щоб впоратися з кризою та запобігти ризику торгівлі людьми.

НІМЕЧЧИНА

У Німеччині зафіксовано близько мільйона українців-переселенців.

Разом із федеральними землями, муніципалітетами, громадянським суспільством та європейськими партнерами Федеральний уряд з початку війни вів інтенсивну роботу із протидії експлуатації та торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми.

Федеральний уряд Німеччини створив центральний онлайн-портал підтримки для українців біженців, який має назву germany4ukraine.de. Федеральне міністерство праці та соціальних питань також поширю інформацію про основні трудові права, доступ до ринку праці та право на соціальні виплати. Ця інформація також розміщена на сайті Міністерства. Консультаційні центри з трудових прав та допомоги у випадках потенційної експлуатації та ризиків торгівлі людьми доступні онлайн. Портал також доступний як додаток для мобільних пристроїв.

Консультаційний центр профспілок з питань трудових прав «Arbeit und Leben» у Берліні опублікував розповсюдження багатомовних листівок для українських біженців з важливою інформацією про трудові права через консультаційні центри та інші канали. Крім того, для всіх працюють консультаційні центри щодо інформування про форми експлуатації, як сексуальної, так і трудової, надавання допомоги після прибуття до Німеччини.

Німецька мережа неурядових організацій проти торгівлі людьми «Центр проти трудової експлуатації, примусової праці та торгівлі людьми» надає листівки та інформаційні матеріали про ризики торгівлі людьми, а також послуги підтримки та консультації жертви торгівлі людьми. Ці листівки розповсюджуються на їхніх вебсайтах, а також на вокзалах та інших пунктах прибуття. Матеріал доступний різними мовами.

Федеральне міністерство у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді надає 53 000 євро на додаткове

фінансування неурядових організацій для вирішення ситуації, що створюють ризики для осіб, які втікають з України. Це включає спеціальний проект опитування спеціалізованих консультаційних центрів щодо їхнього досвіду, що сформувався протягом останніх місяців. Він спрямований на визначення потреб біженців, а також спеціалізованих консультаційних центрів і тим самим сприяє подальшому розвитку програми запобігання торгівлі людьми. Крім того, мережа неурядових організацій додатково інформуватиме про пропозиції підтримки для інформування зацікавлених сторін щодо роботи із підтримки біженців.

Співробітники Федеральної поліції, Федерального відомства у справах міграції та біженців та організацій допомоги проходять регулярну підготовку з виявлення жертв торгівлі людьми, наприклад, за допомогою програм, які пропонують Німецька мережа неурядових організацій проти торгівлі людьми.

Уряд Німеччини також подбав про підвищення обізнаності про послуги національної гарячої лінії «Насильство над жінками» (гаряча лінія, яка надає цілодобову підтримку 365 днів на рік). З травня 2022 року послуги надаються з усним перекладом українською мовою.

ІСЛАНДІЯ

Зараз в Ісландії зафіксовано близько тисячі українців-переселенців. Ісландія зосередила свою роботу на наданні інформації про торгівлю людьми українським біженцям. Листівки розповсюджувалися відповідними державними органами, особливо через пункти прийняття по всій країні.

Визнаючи особливу вразливість жінок і дітей, влада Ісландії вжила заходів щодо розміщення біженців у помешканнях, наданих місцевою та національною владою. Метою було уникнути сценарію, за якого жінки та діти змушені були б довіряти приватним особам та могли стати жертвами експлуатації.

Міністерством юстиції розроблено листівки про показники та ризики торгівлі людьми. Вони доступні ісландською, англійською та польською мовами.

ЛАТВІЯ

На сьогодні в Латвії зафіксовано приблизно 38 тисяч переселенців з України. Латвійські державні установи, а також

неурядові організації опублікували плакати та листівки про торгівлю людьми, які отримали широке розповсюдження на прикордонних пунктах. Докладені зусилля для збільшення компетентності прикордонників виявляти торгівлю людьми та розпізнавати індикатори торгівлі людьми, оскільки прикордонники зазвичай є першою точкою контакту, особливо щодо українських біженців, які прибувають через російську агресію.

Між правоохоронними органами існує постійне міжнародне співробітництво та обмін інформацією. Поліція Латвії відслідковує соціальні мережі та засоби масової інформації на наявність випадків, пов'язаних із торгівлею людьми, потенційних злочинів на ґрунті ненависті. Моніторинг охоплював місця скупчення та гарячі точки, де українці біженці збираються і зустрічаються. Крім того, прикордонна та національна поліція розробили алгоритм дій у випадках можливої торгівлі людьми серед українців.

Латвійські неурядові організації організовують тренінги з торгівлі людьми, знайомлячи із показниками цього явища, у тому числі персонал приймальних пунктів. Міграційні офіцери, які працюють у пунктах прийому, також отримали контрольні списки щодо торгівлі людьми та інструкції, куди звертатися у разі виявлення підозрілих випадків.

ЛИТВА

Наразі у Литві зафіксовано близько 65,5 тис. українців-переселенців. З початку гуманітарної кризи в Україні Литва зосередила свої зусилля на навчанні професіоналів, які можуть контактувати з українськими біженцями та потенційними жертвами торгівлі людьми, наприклад у центрах прийому. У цьому контексті посилені заходи захисту та безпеки на в'їзді у країну. Вжито заходів, щоб потенційні зловмисники не вербували українців біженців у торгівлю людьми.

Литовська влада розробила та розповсюдила листівки та контактні картки про ризики та індикатори торгівлі людьми, у тому числі загальні червоні прапорці, на які волонтери повинні звернути увагу.

Інформація та контактна лінія допомоги для біженців рекламувалися на великих екранах у громадських місцях, інформуючи українських біженців про те, куди вони можуть звернутися, щоб повідомити про спроби вербування

з боку злочинців, повідомляти про прямі випадки експлуатації торгівлі людьми або отримувати допомогу.

Частиною державної відповіді на гуманітарну кризу стало те, що литовська поліція розпочала реалізовувати Національний план дій та створила Координаційну групу протидії торгівлі людьми. Це включало різні заходи, у тому числі й додаткові перевірки на територіях або у середовищі, де можлива сексуальна експлуатація.

Співпраця між неурядовими організаціями активізувалась під час гуманітарної кризи. Литовські неурядові організації відіграли важливу роль у наданні відповідної інформації українським біженцям у країні через існуючі українські громади.

НОРВЕГІЯ

Так, у Норвегії зафіксовано приблизно 27 тисяч переміщених українців. Після консультації з міністром у справах дітей та сім'ї відповідна робоча група підготувала спільний лист, надісланий у квітні від відповідних міністерств до муніципалітетів. До листа додається інформація щодо торгівлі людьми та українських біженців, рекомендації, яких муніципалітети повинні дотримуватися, щоб уникнути експлуатації, а також інформацію про допомогу, яку слід надавати можливим жертвам у короткі терміни і довгострокові. Муніципалітети також відвідали вебінар, організований у середині травня 2022 року.

Координаційний відділ для жертв торгівлі людьми розробив детальну оцінку загроз із рекомендаціями щодо дій, надісланими до Міністерства юстиції у квітні, спираючись на внесок усіх відповідні осіб, які залучені до протидії торгівлі людьми. Інформаційний матеріал розроблено спільними зусиллями кількох органів влади на чолі з Директоратом імміграції. Вони надали загальну оцінку ситуації та підхід, що охоплює всі форми експлуатації, включаючи торгівлю людьми. Матеріали також стосувалися двох телефонів довіри неурядових організацій, що були розповсюджені та повідомляються через вебсайти різних органів влади, інформаційні екрани, плакати та інформацію у листівках в пунктах прибуття та прийому та поліцейських дільницях для реєстрації²¹.

²¹ Див. URL: <https://www.udi.no/krisen-i-ukraina/vare-i-norge/vanlige-spor-smal-og-svar/opplever-du-vold-tvang-eller-press/>

Особливо активно поширювала відповідну інформацію поліція. Створено листівку про реєстрацію та посвідки на проживання з попередженнями біженців про можливу експлуатацію. Інші листівки про примус та експлуатацію були поширені серед можливих жертв поліцейськими групами протидії торгівлі людьми. Іншими профілактичними заходами було створення двох відеороликів, де поліцейські звертаються до українських біженців щодо експлуатації, погроз та насильства. Фільми озвучені норвезькою мовою з українськими субтитрами.

Крім того, у Норвегії було запроваджено процедуру реєстрації. Якщо виявлено ознаки експлуатації або торгівлі людьми, або припущення про такі факти, потерпілим надається інформація щодо отримання допомоги.

Співробітники приймальних пунктів отримали підтримку з підвищення кваліфікації щодо ризиків насильства та жорстокого поводження і інформацію про те, як підтримати незахищених заявників і сім'ї. Нарощування потенціалу запобіжних заходів було підкріплено створенням окремих навчальних модулів і програм, за якими Міжнародна організація з міграції проводить навчання для персоналу прийомних пунктів на південному сході Норвегії.

ПОЛЬЩА

Зараз у Польщі зафіксовано близько 1,4 мільйона переміщених українців. Хоча Польща з раннього етапу української гуманітарної кризи взяла на себе важкий тягар у прийомі українських переміщених осіб, загальне залучення всіх верств польського суспільства було дуже помітно протягом усього часу спостереження.

Польща прийняла Закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України», що посилює покарання, передбачене КК за вчинення злочину торгівлі людьми. Новий закон зазначає, що злочин торгівлі людьми карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або позбавленням волі на строк до 25 років.

Різні інституції Польщі обмінюються інформацією про ситуацію через короткі проміжки часу. Це означає щотижневі звіти підлеглих служб, постійний контакт з прикордонною службою, поліцією, громадськими організаціями та іншими інституціями, що залучені до допомоги, зокрема з різними

воєводськими (регіональними) командами. Було організовано зустріч воєводських команд для обміну інформацією щодо поточної гуманітарної кризи, в тому числі виявлені потенційні жертви та представлені дії, вжиті для протидії торгівлі людьми. За підсумками зустрічі низка правових питань щодо захисту неповнолітніх були сформульовані та передані особисто на засіданні заступнику державного секретаря при Міністерстві юстиції.

Співробітники поліції та прикордонної служби посилили контроль та перевірки осіб, які займаються організацією транспортування біженців від кордону. Крім того, правоохоронні органи використовують національні контрольні списки та індикатори для роботи з дорослими та неповнолітніми при підозрі про торгівлю людьми.

У Польщі триває інформаційна кампанія «Не довіряй беззаперечно. Не станьте жертвою торгівлі людьми», яка спрямована на біженців у Польщі. Відповідний захід було впроваджено у формі листівки та плакату. Банер містить основну інформацію про ризики торгівлі людьми та контактні дані для допомоги і довідковій служби. Відповідну інформацію також було розповсюджено серед усіх установ, залучених до роботи, пов'язаної з боротьбою з торгівлею людьми та прийомом біженців.

Попереджувальне текстове повідомлення з номером Національного інтервенційно-консультаційного центру для постраждалих від торгівлі людьми та спеціальної гарячої лінії поліції (надання інформації про торгівлю людьми і сексуальні злочини, сексуальну експлуатацію дітей і дитячу порнографію) активізувалося і регулярно надходить на телефони людей, які перетинають польсько-український кордон.

Міністерство внутрішніх справ та адміністрації у співпраці з поліцією розробило механізм перевірки організацій, іноземних юридичних та фізичних осіб, які бажають надіслати волонтерів чи гуманітарну допомогу українським біженцям.

Розроблено та впроваджено Посібник для судових та правоохоронних органів, а також інших органів, які беруть участь у боротьбі з торгівлі людьми, що містить інформації про те, як діяти у справах про торгівлю людьми.

30 травня 2022 року у співпраці з прикордонною службою, поліцією, прокуратурою та громадськими організаціями

в Центральному навчальному центрі прикордонної служби було організовано відповідну конференцію. Належні тренінги також пройшли представники воєводських команд із прикордонних областей з Україною, які зазнали особливого навантаження в контексті прийому біженців.

ШВЕЦІЯ

На сьогодні у Швеції зафіксовано близько 45 тисяч переміщених українців. Протягом перших місяців гуманітарної кризи в Україні уряд Швеції виділив додаткові кошти Шведському агентству з питань гендерної рівності, яке має урядове доручення координувати роботу у протидії проституції та торгівлі людьми у Швеції.

Швеція значно збільшила свою гуманітарну підтримку через вторгнення, підштовхнувши до скоординованого реагування, а також надала цільову підтримку Міжнародній організації з питань міграції ООН для боротьби з торгівлею людьми в Україні та сусідніх країнах.

Швеція також на різних форумах підкреслювала важливість посилення зусиль щодо зменшення попиту у відповідних протиправних відносинах з метою забезпечення того, щоб люди, які втікають від війни, не потрапляли під експлуатацію та насильство.

Під час французького президентства в ЄС, Швеція та Франція під керівництвом відповідних за протидію торгівлі людьми послів спільно з ОБСЄ організували захід у Брюсселі «Відповідальність захищати – як найкраще запобігати та боротися з торгівлею людьми в ЄС та його сусідах з акцентом на Україні». Подію було зосереджено на важливості орієнтації на протидії попиту. Під час цього річного відкриття Генеральної Асамблеї ООН 23 вересня 2022 року, Швеція спільно з ОБСЄ та Спеціальним представником ООН з питань сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, організувала додатковий захід, присвячений торгівлі людьми та Україні. Метою цього заходу було сприяння реалізації рекомендацій та розробки комплексу дій щодо торгівлі людьми обумовлених вторгненням в Україну, забезпечення політичної підтримки та продовження скоординованих зусиль ООН, ОБСЄ, ЄС та інших зацікавлених сторін.

Шведське агентство з питань гендерної рівності розробило вебсайт спеціально для України лише за кілька тижнів

після початку гуманітарної кризи. Сайт містить інформацію кількома мовами, в тому числі українською, про ризики торгівлі людьми та про те, куди можуть звернутися біженці, яких експлуатують. Вебсайт став найбільш поширеним і відвідуваним інформаційним заходом в історії агентства. Крім інформації, спрямованої безпосередньо на біженців, агентство також розробило інформацію, призначену професіоналам, які можуть зіткнутися з українськими біженцями. Ця інформація містить номер телефону, яким керує агентство, до якого можуть дзвонити місцеві зацікавлені сторони та національні органи влади, щоб отримати методичну підтримку у випадках виявлення підозри у торгівлі людьми. Агентство також розробило листівки, які були розповсюджені серед 290 шведських муніципалітетів, серед неурядових організацій та в центрах прийому. Шведське агентство з гендерної рівності та Рада держав Балтійського моря співпрацюватимуть щодо початку міжнародної просвітницької кампанії щодо інформування біженців та трудових мігрантів про ризики торгівлі людьми з метою трудової експлуатації та інформації про те, що варто продумати перед погодженням на роботу в Швеції. Буде створено фільм, в якому українською, румунською, болгарською та польською мовами особи, які зараз працюють у Швеції, дають своїм колегам поради щодо того, що їм варто продумати до того, як погодитися на роботу. Кампанія стартувала в листопаді 2022 року.

Така масштабна робота, проведена і на рівні ЄС, і на рівні її держав-членів, додатково підтверджує, що збройний конфлікт є однією з передумов торгівлі людьми. Це очевидно, оскільки конфлікти та війни часто призводять до руйнування економіки та соціальних структур, що може призвести до збільшення бідності та безробіття. У таких ситуаціях люди можуть бути вимушені покинути свої домівки та стати бездомними. Це робить їх вразливими перед торговцями людьми, які можуть обіцяти їм роботу та житло в іншому місці²².

²² Лимонько А. О. Протидія торгівлі людьми в умовах воєнного стану. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 18–19 травня 2023 року). Суми : Сумський державний університет, 2023. С. 275–278.

Складно заперечити, що серед чинників злочину торгівлі людьми є злидні, міграція, конфлікти або політичні заворушення в результаті переміщення населення, взяті як окремо, так і в складному співвідношенні між собою.

1.4. Заходи мінімізації

Якщо розглянути проблеми протидії торгівлі людьми у широкому соціально-правовому аспекті, то й заходи з мінімізації проявів цього явища повинні включати різні аспекти впливу на детермінаційні комплекси, які його обумовлюють та спричиняють. Наприклад, у спеціальній літературі можна натрапити на такі позиції, що для зменшення відсотку населення, яке постраждало від торгівлі людьми, необхідно здійснювати такі заходи:

1. Здійснювати превентивні заходи, бесіди в школах, вищих навчальних закладах, збільшувати обізнаність населення.
2. Мінімізувати економічні проблеми, які призводять до пошуку роботи за кордоном, та збільшити кількість робочих місць (покращити працевлаштування).
3. Посилити покарання злочинцям у цій сфері.
4. Забезпечити належний захист постраждалим в правовому аспекті.
5. Застосовувати для попередження засоби масової інформації²³.

Конкретизація наведеного комплексу заходів, який є дещо абстрактним, справді може призвести до відповідних позитивних результатів.

В Україні розроблена та реалізується Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми до 2025 року (затверджена розпорядженням Кабінету міністрів України від 02.06.2023 року), яка передбачає комплекс заходів, метою яких є удосконалення механізму запобігання торгівлі людьми,

²³ Скорик В., Пилип'юк В. Протидія торгівлі людьми: головні аспекти. *Забезпечення запобігання та протидії домашньому насильству за ознакою статі та протидії торгівлі людьми: національна практика та зарубіжний досвід* : матеріали науково-практичної конференції. (Київ, 14.12.2020). Київ : НАВС, 2020. С. 50–52 (303 с.).

підвищення ефективності виявлення осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з торгівлею людьми, а також забезпечення захисту прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та надання їм допомоги.

Крім цього, конкретні заходи, спрямовані на протидію торгівлі людьми в Україні, пропонуються фахівцями-аналітиками, залученими до цієї роботи Державним департаментом США. Так, у звіті за 2024 рік аналітики, які готували вказаний звіт, пропонують зосередитись на таких заходах:

- визначити та засвідчити офіційний статус більшої кількості постраждалих, щоб забезпечити їхні права, передбачені законом про протидію торгівлі людьми, та змінити процедуру надання статусу постраждалих, щоб зменшити для постраждалих тягар, пов'язаний із самоідентифікацією та розголошенням чутливої інформації;

- ретельно розслідувати злочини з торгівлі людьми, при-тягувати винних до відповідальності та домагатися адекватного покарання для засуджених трафікерів, яке повинно включати значні терміни ув'язнення;

- посилити захист дітей, що перебувають без супроводу дорослих, та дітей, розлучених з батьками, у тому числі дітей, евакуйованих з українських інтернатних закладів, в Україні та за кордоном, а також зберігати інформацію про них;

- забезпечити альтернативу вимозі фізичної присутності жертв у суді на попередніх судових слуханнях у випадках, коли це неможливо через переміщення;

- збільшити зусилля з розслідування, судового переслідування та засудження посадових осіб, підозрюваних у причетності до злочинів з торгівлі людьми, відповідно до закону про боротьбу з торгівлею людьми;

- збільшити зусилля з ідентифікації та ретельної перевірки на предмет виявлення жертв торгівлі людьми серед вразливих груп населення, таких як ВПО, біженці, діти без супроводу дорослих та діти, розлучені з батьками, діти, евакуйовані з інтернатних закладів, особи без документів, особи з інвалідністю, трудові мігранти, жінки, які надають сексуальні послуги за винагороду, а також громадяни України, яких Росія примусово депортувала на свою територію або перемістила на підконтрольну їй територію України;

- забезпечити додаткове, поглиблене навчання з питань національного механізму взаємодії та різниці між торгівлею людьми та іншими злочинами для місцевих посадовців, виконавців робіт та постачальників послуг, а також продовжувати поширювати НМВ по всій країні;

- збільшити кількість тренінгів для правоохоронців, прокурорів та суддів з питань розслідування та судового переслідування випадків торгівлі людьми, особливо трудової експлуатації, а також використання підходів, орієнтованих на жертву, та таких, що враховують травми;

- створити та заповнити спеціальну посаду національного координатора для спрямування та координації національними зусиль держави та впровадження політики у сфері протидії торгівлі людьми;

- послідовно впроваджувати суворе регулювання та нагляд за діяльністю компаній з найму робочої сили, в тому числі шляхом скасування плати за працевлаштування, що стягується з трудових мігрантів, та притягнення до кримінальної відповідальності шахрайських вербувальників робочої сили;

- продовжувати державне фінансування зусиль з протидії торгівлі людьми, особливо фінансування місцевих громад;

- завершити розробку стратегії боротьби з торгівлею людьми та виділити ресурси на її реалізацію;

- підвищити доступність послуг для постраждалих від торгівлі людьми в наявних притулках і розглянути питання про виділення ресурсів для притулку, призначеного для постраждалих від торгівлі людьми;

- підтримувати доступ жертв торгівлі людьми до правової допомоги протягом усього кримінального процесу та покращити їхні можливості щодо доступу до відшкодування за рішенням суду у кримінальних справах та компенсації в рамках цивільного судочинства²⁴.

Запропоновані заходи охоплюються поняттям «протидія» певному небезпечному явищу. Так, під протидією торгівлі людьми профільний Закон України розуміє систему заходів,

²⁴ Посольство США в Україні. *Офіційний сайт*. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/our-relationship-uk/official-reports-uk/?_ga=2.65930990.1364276394.1728457085-70889957.1728457085

спрямованих на подолання торгівлі людьми шляхом її попередження і боротьби з нею та надання допомоги і захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми²⁵. У цих же методичних рекомендаціях ми плануємо зосередитись на такій складовій протидії торгівлі людьми, як боротьба з цим злочином. А боротьба з торгівлею людьми – це система заходів, що здійснюються в рамках протидії торгівлі людьми, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, у тому числі незакінченого, осіб, які від цього постраждали, встановлення фізичних/юридичних осіб-торгівців людьми та притягнення їх до відповідальності²⁶.

²⁵ Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

²⁶ Там само.

2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА СУМІЖНИХ ПРОТИПРАВНИХ ЯВИЩ ІЗ УРАХУВАННЯМ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

У сучасному кримінальному праві України відповідальність за торгівлю людьми передбачено у ст. 149 КК України. Основний склад цього кримінального правопорушення містить ознаки цього поняття у кримінально-правовому змісті і сформульований законодавцем так: «Торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію».

Зміст окремих ознак цього складу розкрито безпосередньо у положеннях примітки цієї статті. Вони органічно включаються у зміст поняття, відображеного у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України.

Так, у п. 1 примітки до аналізованої статті визначено зміст такої ознаки суб'єктивної сторони складу, як мета кримінального правопорушення. Законодавець вказує, що під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

П. 2 примітки до ст. 149 КК України визначає наскрізне для ст. 149 та ст. 303 КК України поняття «уразливий стан особи», під яким слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи,

який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Дещо нетиповим прийомом законодавець користується, визначаючи специфіку підстави кримінальної відповідальності у п. 3 примітки, якщо торгівля людьми стосувалася малолітньої чи неповнолітньої особи. У цій структурній частині ст. 149 КК зазначається, що відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього за цією статтею настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності, або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання її згоди на експлуатацію людини. Таке виняткове правило ґрунтується на міжнародно-правових актах, що діють у цій сфері і імplementовані у вітчизняне кримінальне законодавство.

Ч.ч. 2 та 3 ст. 149 КК України містять кваліфікований та особливо кваліфікований склади торгівлі людьми. Ознаками, які підвищують ступінь небезпечності торгівлі людьми настільки, що це заслуговує на конструювання самостійної, більш суворої санкції, є:

кваліфікований склад:

- щодо неповнолітнього;
- щодо кількох осіб;
- повторно;
- за попередньою змовою групою осіб;
- службовою особою з використанням службового

становища;

- поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких;
- з погрозою застосування такого насильства.

особливо кваліфікований склад:

- щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками;

- вчинені щодо малолітнього;
- організованою групою;
- поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких;
- з погрозою застосування такого насильства;
- якщо вони спричинили тяжкі наслідки.

Розпочнемо з поняття торгівлі людьми, як воно вжито у міжнародному праві, відображене у національному регулятивному законодавстві та закріплене у вигляді складу відповідного кримінального правопорушення у КК України. Не складно припустити, що різні форми об'єктивізації одного і того ж поняття у джерелах українського права із необхідністю повинно збігатися. Наведені у цій роботі міжнародні правові акти належним чином ратифіковані Україною, а отже, відповідно до ст. 9 Конституції України, є частиною національного законодавства України. Про необхідність забезпечення несуперечливості між регулятивним та охоронним законодавством також нагадувати не потрібно. Тож порівняємо поняття торгівлі людьми, які наведені у різних джерелах права нашої держави.

Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11. 2000 р. і ратифікований Законом України № 1433-IV від 04.02.2004 р. (далі – Протокол) визначає, що для цілей цього Протоколу:

а) «торгівля людьми» означає здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів;

б) згода жертви торгівлі людьми на заплановану експлуатацію, про яку йдеться в підпункті (а) цієї статті, не береться

до уваги, якщо було використано будь-який із заходів впливу, зазначених у підпункті (а);

с) вербування, перевезення, передача, приховування або отримання дитини з метою експлуатації вважаються «торгівлею людьми» навіть у тому разі, якщо вони не пов'язані із застосуванням будь-якого із заходів впливу, зазначених у підпункті (а) цієї статті²⁷.

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 р. № 994_858 (далі – Конвенція) (Конвенцію ратифіковано Законом України №2530-VI (2530-17) від 21.09.2010) визначає, що для цілей цієї Конвенції:

а) «торгівля людьми» означає найм, перевезення, передачу, приховування або одержання осіб шляхом погрози або застосування сили чи інших форм примусу, насильницького викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або безпорадним станом або наданням чи отриманням плати чи вигоди для досягнення згоди особи, яка має владу над іншою особою, для експлуатації. Експлуатація включає в себе, принаймні, експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів;

б) згода жертви торгівлі людьми на умисну експлуатацію, визначену в пункті «а» цієї статті, не має значення, якщо було застосовано засоби, зазначені в пункті «а»;

с) найм, перевезення, передача, приховування або одержання дитини для експлуатації вважається торгівлею людьми, навіть якщо це не включає будь-яких засобів, зазначених у пункті «а» цієї статті²⁸.

Відповідно до Закону України «Про протидію торгівлі людьми», торгівля людьми – здійснення незаконної угоди,

²⁷ Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text

²⁸ Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 р. № 994_858. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином²⁹.

Визначення поняття торгівлі людьми з КК України було наведено вище.

Аналізуючи ці визначення, варто відзначити однакову структуру відповідного поняття, яке складається із: 1) вчинення певного з альтернативних діянь; 2) поєднаного із застосуванням одного з визначених у понятті способів; 3) із визначеною метою.

Порівнюючи діяння, можна викласти їх перелік у таблиці.

Таблиця

Протокол	Конвенція	Закон	КК України
торгівля людьми означає ... вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей	торгівля людьми означає найм, перевезення, передачу, приховування або одержання осіб	торгівля людьми – здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини	торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини

Перше, що кидається у вічі, – це невідповідність наведених переліків у частині співвідношення торгівлі людьми і діянь, які її становлять. І Протокол, і Конвенція, і Закон вказують відповідний перелік діянь в яких проявляється торгівля людьми. Натомість КК України торгівлю людьми визначає поряд із іншими діяннями, які у попередніх джерелах права

²⁹ Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

подаються як такі, що розкривають зміст торгівлі людьми. На перший погляд, проблема не значна. Однак, у зв'язку із таким способом викладення ознак у теорії кримінального права, виникає питання про те, чи спеціальна мета експлуатації стосується всіх видів діянь, чи всіх, крім, власне, торгівлі людиною³⁰. Видається, що ситуація, що виникла, є результатом прикрої помилки законодавця у конструюванні чергової редакції диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України. Вивчені нами доступні у ЄРДР вироби судів першої інстанції щодо кримінальних проваджень про торгівлю людьми не дали можливості виявити хоча б однієї фабули, в якій діяння трафікера полягало власне у торгівлі людиною. У зв'язку з наведеним вважаємо необхідним у майбутньому змінити диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України та привести її у відповідність із міжнародно-правовим розумінням торгівлі людьми. У чинній же редакції ст. 149 може застосовуватися також, щоправда, за умови наявності всіх необхідних складових поняття торгівлі людьми: діяння, спосіб та мети експлуатації.

Якщо розглядати зміст наведених форм діянь, в яких вчиняється торгівля людьми як кримінальне правопорушення, то, використовуючи надбання науки кримінального права, варто зауважити, що:

торгівля людиною як форма розглядуваного злочину – дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній (тобто назавжди) передачі (отриманні) винними людьми за грошову винагороду;

вербування людини – найбільш поширена форма торгівлі людьми – означає, звичайно, наймати, набирати для якоїсь діяльності, залучати до неї. Як засвідчує аналіз судової практики, насправді вербування здійснюється шляхом запрошування, переконування або умовляння (при цьому вербувальник, як правило, використовує обман або є уразливий стан потерпілої особи), завдяки чому вдається схилити особу працювати чи надавати послуги на певних умовах;

³⁰ Брич Л. П. Застосування практики Європейського суду з прав людини щодо кримінального процесуального доказування торгівлі людьми : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 240 с.

переміщення людини – зміна місця її перебування шляхом перевезення та іншого переміщення її як через державний кордон України, так і в межах території України;

переховування людини – розміщення людини у певному приміщенні, у транспортному засобі, у певній місцевості тощо, забезпечення її підробленими документами, вчинення щодо неї пластичної операції зі зміни зовнішності;

передача або одержання людини – тісно пов'язані між собою, є двома сторонами (моментами) однієї дії (невипадково законодавець поставив сполучник «або»). Видається, що тут йдеться про встановлення фактичного панування над людиною, оскільки вона у цьому складі, як би нам це не подобалося, розглядається як предмет, а не суб'єкт³¹.

Аналіз судової практики за останні п'ять років засвідчує, що найбільш часто (95 % випадків) торгівля людьми вчиняється шляхом вербування потерпілої особи.

Самі собою ці діяння, якщо вони вчинені навіть із метою експлуатації людини, торгівлею людьми не стають. Винятком з цього правила є відповідна поведінка щодо дитини. Це положення з міжнародних актів відображене у п. 3 примітки до ст. 149 КК України.

Щодо дорослих потерпілих, то вчинення описаних вище діянь становитиме торгівлю людьми, якщо воно поєднується із хоча б одним, визначеним у КК України способом.

Водночас використання певних способів є іманентною ознакою торгівлі людьми у всіх джерелах права: і міжнародно-правових, і національних. Порівняння таких способів можна також наочно відобразити у таблиці.

Якщо не звертати увагу на певні текстуальні розбіжності, то змістовно способи вчинення торгівлі людьми практично збігаються. Йдеться про традиційні для кримінального права способи придушення або спотворення справжнього волевиявлення потерпілого або використання його уразливого стану, коли так само воля особи пригнічена іншими обставинами.

³¹ Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинами проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ : Ваїте, 2020. С. 210–218 (560 с.).

Протокол	Конвенція	Закон	КК України
шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливостю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу	шляхом погрози або застосування сили чи інших форм примусу, насильницького викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або безпорадним станом або наданням чи отриманням плати чи вигоди для досягнення згоди особи, яка має владу над іншою особою	з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи	з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію

Обман, наприклад, – відоме кримінальному праву поняття і використовується у цьому складі у звичному змісті – або активній його формі, або пасивній (використано як спосіб вчинення злочину у 23 вироках – 30% випадків, здебільшого поряд із використанням уразливого стану). У літературі небезпідставно порушують питання про доповнення способів звичним для обману супутником – зловживання довірою. Зловживання довірою у кримінально-правовому сенсі не є формою чи видом обману, а тому заслуговує на самостійне значення.

Шантаж – реальна погроза розголошення відомостей, які потерпілий або його близькі особи бажають зберегти у таємниці, з метою примушування потерпілого до вчинення певних дій, або утримання від них.

Уразливий стан – його використання найбільш часто зустрічається у вироках за ст. 149 КК (його не вказали лише у 6 з 77 вироків, які були нами опрацьовані – 93 % випадків).

У цьому контексті варто нагадати, що п. 2 примітки до ст. 149 КК визначає, що під уразливим станом особи слід

розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Оскільки використання уразливого стану є найбільш поширеним способом вчинення торгівлі людьми, звертає увагу на цю ознаку й Верховний Суд.

Так, у одному з рішень Верховного Суду зазначається: використання уразливого стану потерпілої особи як спосіб торгівлі людьми (ст. 149 КК) має місце у випадку, коли обвинувачений використовує стан людини, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, а також який виникає у разі збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин. Застосування обвинуваченим вказаного способу вчинення кримінального правопорушення може ставитися йому у вину, якщо він усвідомлював, що потерпілий перебуває в уразливому стані. Висновок суду про наявність або відсутність уразливого стану потерпілої особи та його використання обвинуваченим під час вчинення кримінального правопорушення може базуватися як на результатах експертизи щодо потерпілого, що підтверджуватиме наявність в особи фізичного захворювання чи фізичної вади, особливого психологічного стану або психічного розладу, так і на сукупності доказів, які свідчать про існування тяжких особистих сімейних або інших обставин³².

У іншому рішення, Верховний суд вказує, що торгівля людьми має місце в діях обвинуваченого, який, скориставшись уразливим станом потерпілого, застосовуючи фізичне насильство та погрожуючи цим, завербував потерпілого з метою експлуатації, утримував у підневільному стані, переміщував і примушував його до жебракування, обмежував

³² Детальніше з текстом постанови ВС від 02.11.2021 у справі № 750/5031/18 (провадження № 51-2761 км21) можна ознайомитися за посиланням <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100919043>

у вільному пересуванні по місцевості шляхом постійного пильного нагляду для запобігання можливості втечі, здійснюючи систематичний контроль за ним під час жебракування, забирав у нього гроші, випрошені у сторонніх осіб, та після цього переміщував знову до квартири, у якій вони проживали. Якщо потерпілий, особа з інвалідністю III групи, не мав можливості чинити опір незаконним діям засудженого через вади, перебував у тяжких обставинах надзвичайно скрутної ситуації, спричиненої відсутністю в нього постійного місця роботи, житла та будь-яких коштів для існування, свідчить про те, що потерпілий перебував в уразливому стані³³.

Щодо таких способів, як 1) з використанням примусу; 2) з використанням викрадення; 3) з використанням підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію, у літературі зроблено обґрунтоване припущення (чому припущення, бо на практиці не виникає, або поодинокі випадки), що можуть викликати невирішувані проблеми з кримінально-правовою кваліфікацією (примус із насильством, викрадення із 146, а підкуп із використанням службового становища та відмежування від такої форми, як торгівля людиною).

З використанням **матеріальної** чи іншої **залежності** перенесено із кваліфікованого до основного складу, і це позитивно сприймається фахівцями. У практиці як самостійний спосіб не траплялося, але цікаві випадки судового тлумачення цієї ознаки. Так, у вироку Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 01.07.21 у справі № 344/96/21 зазначається, що «ОСОБА_6, використовуючи уразливий стан ОСОБА_8, завербував останнього та в подальшому поселив його за місцем свого проживання, АДРЕСА_1, ввівши його в матеріальну залежність від себе та маючи на меті в подальшому експлуатувати, примушуючи до жебракування». Але ця ознака поєднана із використанням уразливого стану, тож самостійного значення у справі не мала.

³³ Детальніше з текстом постанови ВС від 02.11.2021 у справі № 750/5031/18 (провадження № 51-2761 км21) можна ознайомитися за посиланням <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100919043>

Подібне спостерігається і у вирокі Приморського районного суду м. Одеси від 31.10.23 у справі № 522/16565/19 «ОСОБА_12, де під час розмови повідомила останній, що її робота полягає в наданні сексуальних послуг особам чоловічої статі, жити вона буде в трьохкімнатній квартирі у місті Дубаї з іншими дівчатами, заробітна плата залежить від виду надання сексуальних послуг, мінімальна заробітна плата становить 500 доларів США в місяць, а всі інші зароблені гроші будуть вираховуватись за борг, житло, дорогу, квитки, одяг і взуття, яке купує «господиня», яка при цьому проінструктувала, що необхідно ретельно слідкувати за своїм зовнішнім виглядом, приділяти належну увагу клієнту, а в разі порушень правил поведінки будуть накладатися штрафи, запевнивши та неодноразово акцентуючи увагу на тому, що пропозиція досить вигідна. Також повідомила, що всі витрати, пов'язані виїздом до Об'єднаних Арабських Еміратів, вона оплатить, однак ОСОБА_12 повинна повернути їх або відробити, поставивши тим самим потерпілу в залежне від неї матеріальне становище».

Ще приклад: Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 21.02.23 у справі № 161/13218/17 містить таке твердження: «Схиливши ОСОБА_12 до поїздки в м. Бодрум Республіки Туреччина, невстановлена досудовим розслідуванням особа, за попередньою змовою з ОСОБА_16 з відома ОСОБА_9, за власні кошти придбали для неї авіаквитки з України до Республіки Туреччина, при цьому витрачені для цього власні кошти зарахували в борг, тим самим ввели останню в матеріальну залежність (боргову кабалу) і в подальшому використовували це як гарантію поїздки до Республіки Туреччина для сексуальної експлуатації».

Однак у всіх випадках «використання матеріальної залежності» виступає як субсидіарне поряд із обманом та використанням уразливого стану спосіб.

Щодо **іншої залежності**, то на практиці трапляється «залежність дитини від батьків». Так, наприклад, Вирок Шевченківського суду м. Київ від 23.11.22 у справі № 755/4008/22 містить вказівку на те, що «ОСОБА_1, усвідомлюючи та розуміючи, що її малолітня донька, перебуваючи в особливо вразливій ситуації, зокрема з причин розумової та фізичної неспроможності в силу свого малолітства та залежного становища

як дитини своєї матері, взагалі не має соціального досвіду в стосунках між статями, не обізнана щодо фізіології сексуальних контактів, не розуміє їх природу, соціальне, моральне та юридичне значення, й відповідно соціально-правові наслідки, почала реалізацію свого злочинного умислу, маючи у майбутньому мету всебічного розбещення власної малолітньої дитини, а також власного збагачення, з наміром у подальшому сексуальної експлуатації останньої та таким чином отримання грошової винагороди внаслідок такої діяльності». Водночас такий вид залежності має самостійне кримінально-правове значення особливо кваліфікуючої ознаки у ч. 3 ст. 149 КК «щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками».

Останньою конститутивною ознакою торгівлі людьми є мета експлуатації потерпілої особи. Порівнюючи наведені вище джерела права, зазначимо, що істотної відмінності змісті видів або, як їх часто називають, форм експлуатації потерпілого, немає.

Таблиця 2.3

Протокол	Конвенція	Закон	КК України
Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів	Експлуатація включає в себе, <i>принаймні</i> , експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів	З метою експлуатації, у тому числі сексуальної	Під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо

Законодавчі конструкції кожного з аналізованих джерел передбачають невичерпний перелік форм експлуатації: «... як мінімум...», «... принаймні...», «... у тому числі...», «...тощо». Це відображає реальну дійсність – передбачити всі без винятку форми експлуатації людини людиною неможливо. Попри це, цікавим є те, що чинний КК України передбачає найбільш повний перелік відповідних форм, який включає:

- 1) всі форми сексуальної експлуатації;
- 2) використання в порнобізнесі;
- 3) примусову працю;
- 4) примусове надання послуг;
- 5) рабство;
- 6) звичаї, подібні до рабства;
- 7) підневільний стан;
- 8) залучення в боргову кабалу;
- 9) вилучення органів;
- 10) проведення дослідів над людиною без її згоди;
- 11) усиновлення (удочеріння) з метою наживи;
- 12) примусову вагітність;
- 13) примусове переривання вагітності;
- 14) примусове одруження;
- 15) примусове втягнення у зайняття жебрацтвом;
- 16) втягнення у злочинну діяльність;
- 17) використання у збройних конфліктах тощо.

Водночас слід враховувати таке. У кримінально-правовій кваліфікації торгівлі людьми необхідно зважати на те, що кримінальне правопорушення, передбачене у ст. 149 КК України (за винятком особливо кваліфікованого складу за ознакою спричинення тяжких наслідків), є формальним за конструкцією об'єктивної сторони складу. Експлуатація людини виступає ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – метою кримінального правопорушення, а отже її реалізація не охоплюється відповідним складом і у всіх випадках, коли така є самостійним кримінальним правопорушенням – підлягає кваліфікації за сукупністю: відповідної частини ст. 149 та ст. Особливої частини, яка передбачає експлуатацію людини (наприклад, ст.ст. 150, 150-1 КК України).

Розподіл форм експлуатації, які ми простежили при аналізі вироків, винесених судами України у 2021–2024 рр., такий:

- 1) сексуальна експлуатація – 38 випадків (49%);
- 2) втягнення у злочинну діяльність – 14 випадків (18%);
- 3) примусова праця – 13 випадків (17%);
- 4) втягнення у зайняття жебрацтвом – 8 випадків (10%);
- 5) усиновлення – 1 випадок (1%);
- 6) з незрозумілою метою (тільки вступна та резолютивна частина вироку) – 3 випадки (4%).

Війна, яка триває в Україні, тобто збройна агресія московії, впливає і на фактичні вчинені діяння, які підлягають кримінально-правовій оцінці, і на саму кримінально-правову кваліфікації.

Те, що представники держави-агресора здійснюють в Україні діяння, які полягають у викраденні дітей – громадян України, вже ні в кого не викликає сумнівів. Цей факт підтверджується й на офіційному державному рівні, іноземними спеціалістами та міжнародними організаціями. Так, за даними урядового онлайн джерела «Діти війни», з 24.02.2022 до 27.09.2023 депортовані та/або примусово переміщені 19 546 дітей³⁴. Організація з безпеки і співробітництва у Європі також робить висновок про злочинний характер відповідної поведінки щодо українських дітей³⁵, а Парламентська асамблея Ради Європи 27 квітня 2023 року приймає резолюцію, якою факти депортації російською владою дітей з України та їхня насильницька русифікація визнається елементами злочину геноциду [3]³⁶.

Загальновизнана суспільна небезпечність відповідної поведінки повинна набути відображення у належній її кримінальній протиправності. Іншими словами – викраденню

³⁴ Онлайн портал «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/>.

³⁵ Білкова В., Геллештвейт С., Штейнерте Е. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до російської федерації. ODIHR. GAL/37/23/Rev.1/Corr.1* 20 June 2023.

³⁶ Власенко В. ПАРЕ: Депортація дітей з України – елемент злочину геноциду. URL: <https://www.dw.com/uk/rezolucia-pare-deportacia-ditej-z-ukraini-element-zlocinu-genocidu/a-65456150>

дітей представниками держави-агресора потрібно надати адекватну кримінально-правову оцінку. З цього приводу у кримінально-правовій літературі висловлюються позиції, які можуть наштовхнути на думку про потребу передбачення у КК України такої форми поведінки як самостійного кримінального правопорушення. Так, І. Шкурат зазначає, що, проводячи аналіз кримінального законодавства України та діяльності Офісу генерального прокурора України, можна дійти висновку, що у вітчизняному законодавстві немає норми права, яка б чітко й недвозначно регулювала кримінальну відповідальність осіб, які вчиняли примусову (а також обманним шляхом, шляхом зловживання довірою) депортацію, переміщення цивільного населення, дітей – громадян України³⁷. Інший автор також зауважує, що сьогодні окремої статті Кримінальний кодекс України, яка б містила опис складу депортації або примусового переміщення населення, немає³⁸.

Однак констатація факту відсутності у тексті кримінального закону спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за ту чи іншу форму суспільно небезпечної поведінки, не означає потреби у її прийнятті. Навіть автори, які відзначали відсутність відповідної норми, вказували на те, що наразі кримінально-правова оцінка такої поведінки здійснюється за ч. 1 ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни».

Крім того, є роботи, в яких відзначається можливість кримінально-правової оцінки такої поведінки як злочину геноциду за ч. 1 ст. 442 КК України у формі «насильницької передачі дітей з однієї групи у іншу». Так, Б. Островська зазначає, що саме «насильницька передача дітей з однієї людської групи

³⁷ Шкурат І. О. Кваліфікація незаконного переміщення, депортації цивільного населення та дітей на тимчасово окупованій території України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С. 603–606.

³⁸ Крушинський С. А. Незаконна депортація та переміщення населення як різновид воєнних злочинів. *Збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова: Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* (м. Хмельницький, 10.03.2023 р.). Хмельницький, 2023. С. 55–57.

в іншу», що є ознакою та окремою формою злочину геноциду згідно з п. е) ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.48 р., що разом із насильницькою їх асиміляцією можна класифікувати як намір знищення української ідентичності у майбутніх поколінь за допомогою різних інструментів державної політики планомірної русифікації українських дітей.

Крім цих норм, які становлять прояв міжнародної кримінально-правової компоненти оцінки поведінки представників держави-агресора, що полягає у викраденні дітей, така може отримати свою оцінку і за іншими нормами кримінального права. Найбільш універсальною нормою, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення будь-якої людини, у тому числі й дитини, за будь-яких умов, які не виключають кримінальну протиправність діяння, є норма, визначена у ст. 146 КК України «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини». Якщо дитина є малолітньою, вчинене підлягає кваліфікації за ч. 2 цієї статті.

Крім того, у розділі III Особливої частини КК України, як видається, випадково, опинилася норма, яка передбачає міжнародний злочин – насильницьке зникнення – ст. 146-1 КК України. Поведінка представника держави-агресора, яка полягає у викраденні дитини і, за ознаками складу, передбаченого ст. 146-1 КК, з подальшою відмовою визнати факт такого викрадення або приховування даних про долю такої дитини чи місця її перебування, може бути кваліфікована саме за цією статтею.

Як злочин міжнародного характеру, посягання, передбачене ст. 149 КК України «Торгівля людьми», також у фокусі уваги при кримінально-правовій оцінці викрадення дітей представниками держави агресора. Така кримінально-правова кваліфікація набуває актуальності у зв'язку із обумовленням і у положеннях міжнародного права, і у національному кримінальному законодавстві того, що відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був

у матеріальній чи іншій залежності, або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання її згоди на експлуатацію людини (примітка 3 ст. 149 КК України). Це дає підстави деяким ученим вказувати на те, що потрібно також розслідувати кожен випадок на наявність отримання особами, задіяними у примусовому переміщенні дітей матеріальної вигоди за їх послуги. В цьому разі можливе застосування пункту б) ст. 2 Факультативного протоколу, що дає визначення таким діям: «торгівля дітьми означає будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування»³⁹.

Така полінормативність у встановленні кримінальної відповідальності за викрадення дітей представниками держави-агресора порушує перед наукою кримінального права та практикою його застосування питання розмежування вказаних складів кримінальних правопорушень, вказання на чіткі критерії, використання яких дасть змогу зробити правильний за своєю правовою природою висновок про те, яке ж саме кримінальне правопорушення вчинене.

Тотожні з об'єктивної сторони діяння, враховуючи обставини їх вчинення, можуть одержати різну кримінально-правову оцінку. Першим критерієм, який повинен був би дати можливість розмежувати вказані діяння, є наявність чи відсутність так званого контекстного (контекстуального) елементу. У міжнародно-правовій літературі його ще називають «контекстні обставини», «загальні вимоги», «міжнародний елемент» або «контекст організованого насильства». У сучасній кримінально-правовій доктрині України найбільш вдалим видається визначення цієї ознаки Н. Антонюк, яка зазначила, що «контекстуальний елемент воєнного злочину полягає у встановленні того, що поведінка виконавця мала місце в контексті та була пов'язана з міжнародним збройним конфліктом, і того, що виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту»⁴⁰.

³⁹ Островська Б. В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 60–72.

⁴⁰ Антонюк Н. О. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст та необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 5. С. 37.

З урахуванням наведеного «контекстуальний елемент» або «контекст організованого насильства» необхідний для кваліфікації вчиненого викрадення дитини за ст. 438, 442 або 146-1 КК України. У останньому випадку, враховуючи розташування ст. 146-1 КК у розділі III Особливої частини, може видатися, що для цього складу контекстуальний елемент не є обов'язковий. Однак це не так, оскільки у іншому випадку відмежувати склад, передбачений ст. 146-1, від складу, визначеного у ст. 146 КК, практично неможливо⁴¹. Варто враховувати, що «залежно від злочину, контекстуальний елемент наявний як матеріальний чи ментальний елемент злочину»⁴². Так, для злочину геноциду, формою якого є насильницька передача дітей з однієї групи у іншу, контекст полягає у знищенні групи, яка знаходиться під захистом, і таким чином є частиною так званого ментального елемента, що за українською кримінально-правовою доктриною, нагадує суб'єктивну сторону складу правопорушення. Метою суб'єкта геноциду є повне чи часткове знищення захищеної групи. Щодо злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії, контекстуальний елемент полягає у об'єктивних умовах: для злочинів проти людяності частиною матеріальних елементів (об'єктивних ознак) злочину є широкомасштабний чи систематичний напад на цивільне населення, а для воєнних злочинів – збройний конфлікт.

Саме наявність збройного конфлікту й дає можливість українським органам правопорядку кваліфікувати вчинене за ч. 1 ст. 438 КК України.

Щоправда, така кримінально-правова оцінка не відрізняється точністю і не дає можливості відрізнити злочини проти людяності та воєнні злочини. Однак до ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду та імплементації його положень до КК України зробити це неможливо.

⁴¹ Марін О. Що таке контекстуальний (контекстний) елемент у кримінальному праві України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ХХІХ звітної науково-практичної конференції (2–3 лютого 2023 р.). Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. С. 156–159.

⁴² Gerhard Werle, *Principles of International Criminal Law*, 2nd edition (T.M.C. Asser Press, 2009).

Відсутність контекстуального елементу уможливить кваліфікацію викрадення дітей представниками держави-агресора за нормами, що передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення, закріплені загальним нормами, передбаченими ст. ст. 146, 149 КК України.

Незважаючи на незначні статистичні показники злочинності, яка виявляється у торгівлі людьми (ст. 149 КК України), небезпечність відповідних посягань визначається насамперед тим, що торгівля людьми розглядається у світі як складова організованої злочинності. Це явище само собою посягає на такі невіддільні людські блага, як свобода та гідність, а, крім того, здатне породжувати низку супутніх протиправних явищ, таких як нелегальна міграція та корупція. Тому належна відплата трафікерам (особам, які займаються торгівлею людьми), справедливе покарання їх кримінально-протиправної діяльності повинне бути завжди у фокусі уваги Української держави.

На певні проблеми у реальній караності торгівлі людьми вказують (якщо доречно вжити це слово) й наші зарубіжні партнери. Як відомо, Державний департамент США щороку готує доповідь про стан протидії торгівлі людьми у світі, що включає аналіз ситуації в Україні. Аналізуючи відповідні доповіді за 2023 та 2024 роки, не складно помітити, що питання караності цього злочину відзначені у документах серед основних чинників неефективної протидії торгівлі людьми в Україні. Так, у доповіді за 2023 рік, аналітиками було відзначено, що: «органи влади притягнули до відповідальності та засудили меншу кількість торговців людьми, а більшість таких засуджених торговців уникли позбавлення волі. Такі м'які покарання послабило стримування, вони не відображають належним чином характер злочину й підривають ширші зусилля щодо боротьби з торгівлею людьми. Попри постійне занепокоєння через корупцію, яка сприяє безкарності за торгівлю людьми, вже шостий рік поспіль уряд не забезпечив винесення вироків жодному з причетних посадовців»⁴³.

⁴³ Звіт про торгівлю людьми за 2023 рік: Україна. Офіс моніторингу та боротьби з торгівлею людьми. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2023_TIPR_UKR.pdf

У доповіді за 2024 рік також відзначається, що: «...судді продовжували виносити м'які вирoki, які не передбачали тюремного ув'язнення для більшості засуджених торговців людьми, що послаблювало стримування, неадекватно відображало характер злочину та підривало ширші зусилля з боротьби з торгівлею людьми. Попри постійне занепокоєння щодо корупції, що сприяє безкарності за злочини, пов'язані з торгівлею людьми, та розслідування щодо посадових осіб, причетних до торгівлі людьми, що тривають, уряд не зміг сьомий рік поспіль домогтися засудження жодного посадовця, причетного до таких злочинів»⁴⁴.

Звертає увагу на потребу у суворому покаранні трафікерів й Європейський Союз. Так, відповідно до положень Директиви ЄС 2011/36 від 05.04.2011 року про запобігання та протидію торгівлі людьми та захист осіб, які постраждали від неї, держави-члени повинні вживати необхідних заходів для забезпечення того, щоб злочин, згаданий у статті 2 (торгівля людьми), карався максимальним покаранням у вигляді щонайменше п'яти років позбавлення волі.

Крім того, вказана Директива закріплює обов'язок держав-членів вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб злочин, зазначений у статті 2 (торгівля людьми), карався максимальним покаранням у вигляді щонайменше 10 років позбавлення волі, якщо цей злочин: (а) було вчинено проти жертви, котра була особливо вразливою, яка, у контексті цієї Директиви, включає принаймні дітей-жертв; (b) було вчинено в рамках злочинної організації за значенням Рамкового рішення Ради 2008/841/JHA від 24 жовтня 2008 року про боротьбу з організованою злочинністю (1); (c) навмисно або через грубу необережність поставив під загрозу життя потерпілого; або (d) було вчинено із застосуванням серйозного насильства або завдало особливо тяжкої шкоди жертві.

Звісно, що вказані конкретні строки є певним втручанням у суверенітет держав-членів ЄС, однак це втручання є пропорційним, принаймні про це вказує така частина аналізованої Директиви, яка закріплює загальне абстрактне правило:

⁴⁴ Звіт про торгівлю людьми за 2024 рік: Україна. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/UKRAINE-2024-TIPR_Narrative_UKR.pdf

«Держави-члени вживають необхідних заходів для забезпечення того, щоб злочин, згаданий у статті 2, карався ефективними, пропорційними та переконливими покараннями, які можуть досягти мети та забезпечити запобіжну функцію»⁴⁵.

Чинне кримінальне законодавства України в цілому відповідає наведеним рекомендаціям та вимогам. Якщо проаналізувати санкції відповідних структурних частин ст. 149 КК України, можна зробити висновок про те, що українське законодавство дає змогу призначити трафікерам «ефективне, пропорційне та переконливе покарання, яке може досягти мети та забезпечити запобіжну функцію». Справді, вчинення дінг, які охоплюються основним складом торгівлі людьми, теоретично тягне за собою покарання виді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років. Якщо вчинені діяння охоплюються ознаками кваліфікованого складу, призначення покарання може виглядати як позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої. Як умисне вбивство гіпотетично караються особливо кваліфіковані випадки торгівлі людьми: позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

У теорії кримінального права аксіоматичним є твердження про те, що санкція кримінально-правової норми виражає законодавчу оцінку суспільної небезпеки та ступінь тяжкості передбаченого у нормі кримінального правопорушення. Якщо поглянути на закріплені у ст. 149 КК України розміри санкцій, то варто зазначити про те, що це кримінальне правопорушення, на думку законодавця, належить до тяжких злочинів вже в основному своєму складі, а у кваліфікованому та особливо кваліфікованому до особливо тяжких злочинів. За класифікацією кримінальних правопорушень, що відображена у ст. 12 КК України, більш тяжких кримінальних правопорушень не існує. Але це на думку законодавця.

⁴⁵ Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32011L0036>

З огляду на судову практику, яка відображена у вироках, винесених судами України протягом останніх п'яти років, торгівля людьми не є вже аж таким суспільно небезпечним діянням. Так, узагальнення доступних у Єдиному державному реєстрі судових рішень вироків судів першої інстанції з 2019 до 2023 рр. доводить, що у 79% випадків суди звільняли обвинувачених від відбування покарання з випробуванням, а отже, призначали покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років і знаходили переконання у тому, що особа трафікер здатна виправитися без реального відбування позбавлення волі. Враховуючи міжнародний контекст, реакцію на таку судову практику наших зарубіжних партнерів та документи ЄС, вказана практика є доволі сумнівною. Примітно, що до позбавлення волі із реальним його відбуванням винних осіб було засуджено лише у 16% випадків, причому або вже у відверто цинічних та небезпечних випадках, або за правилами сукупності злочинів чи вироків, коли звільнення від відбування покарання з випробуванням виключалося в принципі. Іншими словами: звільнення від відбування покарання з випробуванням за вчинення не лише торгівлі людьми без обтяжуючих обставин (вкрай незначна кількість вироків), а й кваліфікованих та особливо кваліфікованих видів торгівлі людьми, у тому числі на підставі угод, є тенденцією практики караності торгівлі людьми в Україні. Тож занепокоєння Державного департаменту США у цьому аспекті є цілком обґрунтованими.

Наведене дає змогу характеризувати караність будь-якого кримінального правопорушення, у тому числі й торгівлі людьми у двох аспектах: номінальному та реальному.

Номінальна караність – можливість суду призначити покарання, передбачене у санкції статті Особливої частини КК України у виді та розмірі, яке відображає законодавчу оцінку ступеня тяжкості кримінально-протиправного посягання. У цій частині законодавство України цілком відповідає як міжнародно-правовій оцінці тяжкості торгівлі людьми, так і загальній вимозі мати можливість призначити покарання, яке, як сформульовано у згаданій Директиві ЄС, «є ефективним, пропорційним та переконливим, таким, яке може досягти мети та забезпечити запобіжну функцію».

Реальна караність – це використання судами цієї можливості, а також іншим інструментів визначення конкретної міри кримінально-правового впливу на особу, визнану винною у вчиненні певного кримінального правопорушення, у конкретних вирахах. У контексті аналізу реальної караності торгівлі людьми в Україні варто підсумувати висновок про те, що реальна караність істотно нижча від номінальної. Водночас, враховуючи те, що звільнення від відбування покарання з випробуванням фактично означає незастосування покарання до відповідної особи, математично вирахувати ступінь співвідношення номінальної та реальної караності неможливо.

У таких випадках доктрина кримінального права стверджує, що судова практика, яка, як відомо, є критерієм істини, певним чином корегує законодавчу оцінку тяжкості кримінального правопорушення. Якщо суди тенденційно призначають покарання м'якше, ніж це визначено у санкції статті, то є підстави для висновку про завищену законодавцем оцінку, яка не релевантна фактичній тяжкості посягання. Враховуючи міжнародний контекст, стверджувати про таке завищення немає підстав. Отже, на реальну караність торгівлі людьми впливають інші чинники.

Відповідаючи на питання про те, що це за чинники, найпростіше визнати корупцію у правоохоронній та судовій системі основним фактором фактично «безкарності» трафікерів. Проте, видається, проблема є більш складною та глибокою і лежить у площині суспільного сприйняття конкретних проявів торгівлі людьми як не таких вже й тяжких посягань. А суди, як інституція, що функціонує у визначених соціально-психологічних умовах, відображають у своїх вирахах таку суспільну оцінку явища. Ця проблема потребує більш детального вивчення.

3. МІЖНАРОДНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ЗАПОЗИЧЕННЯ

3.1. Міжнародна нормативно-правова база у сфері протидії торгівлі людьми

Торгівля людьми залишається серйозною глобальною проблемою, якій властивий транснаціональний характер та високий ступінь латентності. Як зазначено раніше, мета торгівлі людьми, зокрема експлуатація людини, охоплює різні аспекти її життя. У зв'язку із цим торгівля людьми, як наголосив у 2016 році генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, визнається світовою проблемою. В цьому ж році Радою безпеки ООН було прийнято резолюцію S/RES/2331(2016) щодо боротьби з торгівлею людьми та контрабандою «живого товару», якою цей злочин було визнано таким, що підриває верховенство права і сприяє іншим формам міжнародної організованої злочинності⁴⁶. Це, своєю чергою, є вагомою підставою для об'єднання зусиль для ефективної співпраці в боротьбі з торгівлею людьми, що обумовило необхідність розробки та практичного впровадження стандартів та механізмів боротьби з торгівлею людьми на міжнародному рівні.

Міжнародна нормативно-правова база у сфері протидії торгівлі людьми формується з актів, ухвалених на рівні ООН, Ради Європи та Європейського Союзу, завдяки яким врегламентовано уніфіковані підходи до протидії та боротьби з торгівлею людьми, встановлено засадничі принципи міжнародної співпраці в межах проведення досудового розслідування, караності торгівлі людьми та притягнення особи до кримінальної відповідальності за її вчинення з метою забезпечення ефективного правосуддя.

⁴⁶ United Nations Security Council. (2016). Resolution S/RES/2331(2016), adopted by the Security Council at its 7847th meeting, on 20 December 2016. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n16/451/58/pdf/n1645158.pdf>

Одним із основних міжнародно-правових актів є **Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми**⁴⁷, що становить частину Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Основною метою прийняття зазначеного протоколу є формування міжнародних стандартів у боротьбі з торгівлею людьми. Одним з ключових положень є визначення торгівлі людьми як вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання осіб шляхом загрози, застосування сили або інших форм примусу, з метою експлуатації, яка може включати сексуальну експлуатацію, примусову працю та інші форми експлуатації (п. «а» ст. 3 Протоколу). Окрім цього, в Протоколі неодноразово наголошено на важливості міжнародної співпраці у боротьбі з цим злочином, обміном інформацією та координацією зусиль для ефективного протистояння торгівлі людьми на глобальному рівні.

Особливе значення у правовій системі у сфері запобігання торгівлі людьми має **Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми**⁴⁸. В межах встановлення заходів, спрямованих на боротьбу із торгівлею людьми, положеннями статей 18–22 на держави покладається обов'язок з криміналізації в національному законодавстві торгівлі людьми, користування послугами жертви, діянь стосовно проїзних документів або документів, що посвідчують особу, замаху на їх вчинення та встановити можливість застосування до юридичної відповідальності заходів кримінально-правового характеру за їх вчинення особою, яка діє в інтересах або від імені юридичної особи.

Проте неможливо стверджувати про вичерпність правового регулювання протидії та боротьби з торгівлею людьми лише цими актами. Це пов'язано із тим, що протидія окремим видам експлуатації та захисту прав деяких категорій

⁴⁷ Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text

⁴⁸ Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

потерпілих (наприклад, дітей) врегульовані у вузькоспеціалізованих актах. Як приклад можна навести **Конвенцію ООН про права дітей**, в якій окремі положення присвячені покладенню обов'язку на держав-учасниць щодо захисту дитини від 1) будь-якої форми експлуатації (ч. 1 ст. 19 та ст. 36 Конвенції); 2) економічної експлуатації (ч. 1 ст. 32 Конвенції); 3) сексуальної експлуатації (ст. 34 Конвенції)⁴⁹.

Окрему увагу в аналізі міжнародних нормативно-правових актів слід приділити тим актам, що встановлюють заборону примусової праці та визначають низку заходів, що можуть сприяти потраплянню людини в умови примусової праці як форми експлуатації при торгівлі людьми. Як приклад можна навести **Конвенцію Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю**, яка є одним із ключових документів у боротьбі з примусовою працею⁵⁰. Відповідно до цього документа, держави-учасниці зобов'язані забороняти та ліквідувати всі форми примусової праці. Водночас **Конвенція Міжнародної організації праці № 105 про скасування примусової праці** доповнює попередню і конкретизує випадки, в яких примусова праця повинна бути категорично заборонена⁵¹. Вона підкреслює необхідність заборони використання примусової праці як засобу політичного впливу, економічної дискримінації або примусу. Ця конвенція також забороняє примусову працю як засіб утримання дисципліни на роботі або як метод покарання за страйки. З огляду на проблему торгівлі людьми, це особливо важливо, оскільки жертви часто змушені працювати в умовах, що порушують їхні права, під загрозою насильства або примусу.

⁴⁹ Конвенція ООН про права дітей від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

⁵⁰ Конвенція Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю від 10.06.1930. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text

⁵¹ Конвенція Міжнародної організації праці № 105 про скасування примусової праці від 05.06.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text

3.2. Нормативна складова *acquis communautaire* у сфері протидії торгівлі людьми

Аналізуючи міжнародні нормативно-правові акти у сфері протидії торгівлі людьми, можна стверджувати, що найбільшу частину таких актів становить саме *acquis communautaire*. Проте, перш ніж перейти до аналізу нормативної бази ЄС у сфері протидії торгівлі людьми необхідно окреслити, що саме слід розуміти під *acquis communautaire*.

Відповідно до положень ст. 2 Акту про умови приєднання Чеської Республіки, Республіки Естонія, Республіки Кіпр, Республіки Латвія, Республіки Литва, Республіки Угорщина, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенії та Словацької Республіки та зміни до договорів, на яких засновано Європейський Союз⁵², і ст. IV-438 Договору про створення Конституції для Європи⁵³, *acquis communautaire* (далі – *acquis* ЄС), складається з угоди щодо функціонування ЄС чи Співтовариства та інші акти, пов'язані з їх діяльністю, декларації, директиви, резолюції та інші акти інституцій ЄС, міжінституційні угоди, угоди між державами-членами, укладені на основі договорів та актів, а також практики Суду справедливості. Проте в межах цього дослідження буде проаналізовано саме нормативно-правові акти, що є складовою *acquis* ЄС.

Особлива увага до *acquis* ЄС пояснюється тим, що з ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом⁵⁴ розпочалось виконання Україною обов'язків, які мають наблизити державу до членства в ЄС. У тексті Угоди неодноразово підкреслюється важливість гармонізації

⁵² Act Concerning the Conditions of Accession of the Czech Republic, the Republic of Estonia, the Republic of Cyprus, the Republic of Latvia, the Republic of Lithuania, the Republic of Hungary, the Republic of Malta, the Republic of Poland, the Republic of Slovenia and the Slovak Republic and the Adjustments to the Treaties on Which the European Union is founded, 23.09.2003. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12003T%2FTXT>

⁵³ Treaty establishing a Constitution for Europe (draft), 18.07.2003. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52003XX0718%2801%29>

⁵⁴ Association Agreement between the European Union and Ukraine (2014). Retrieved July 15, 2024, URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu>

українського законодавства з *acquis* ЄС. Зокрема, в Преамбулі зазначається, що Україна зобов'язується поступово адаптувати своє законодавство до норм ЄС у відповідних сферах та забезпечувати його належне виконання. Однією з таких сфер є і боротьба з торгівлею людьми.

Протидія торгівлі людьми є одним із ключових напрямів політики Європейського Союзу у сфері забезпечення прав людини та боротьби зі злочинністю. Одним з перших кроків щодо врегулювання політики ЄС у сфері боротьби з торгівлею людьми стало прийняття **Рамкового рішення Ради 2002/629/ЄС від 19 липня 2002 року про боротьбу з торгівлею людьми**⁵⁵. У Рамковому рішенні йшлося про необхідність гармонізації національних законодавств країн-членів ЄС з метою ефективної боротьби з торгівлею людьми, покладался обов'язок з криміналізації торгівлі людьми як злочину, що підпадає під юрисдикцію ЄС, та встановлювались мінімальні санкції.

Проте нові форми експлуатації людей в межах вчинення торгівлі людьми, нові підходи злочинців до вчинення злочину та ускладнення розслідування обумовили необхідність прийняття нового акту ЄС, яким би встановлювались основні засади політики ЄС у сфері торгівлі людьми. Так, на заміну попереднього Рамкового рішення була прийнята **Директива 2011/36/ЄС Європейського парламенту та Ради про запобігання торгівлі людьми та боротьбу з нею та захист її жертв, а також про заміну Рамкового рішення Ради 2002/629/ІНА**⁵⁶. Ця директива є комплексним документом, що встановлює мінімальні стандарти для боротьби з торгівлею людьми в державах-членах ЄС. Директива охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із переслідуванням осіб, що вчинили торгівлю людьми, і захистом жертв. Одним із основних її положень є визначення торгівлі людьми як серйозного злочину, що може здійснюватися з метою експлуатації у формі примусової праці,

⁵⁵ Council Framework Decision 2002/629/JHA on combating trafficking in human beings of 19 July 2002. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002F0629>

⁵⁶ Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0036>

сексуальної експлуатації, втягнення у злочинну діяльність або жебрацтво, а також для вилучення органів. Окрему увагу в документі приділено питанням криміналізації торгівлі людьми, встановленню розмірів та видів покарань за його вчинення.

Так, якщо особа вчинила торгівлю людьми, відповідно до положень ч. 1 ст. 4 Директиви, мінімальне покарання має становити 5 років позбавлення волі, водночас, згідно із ч. 2 цієї ж статті, національні законодавці країн ЄС зобов'язані встановити покарання у вигляді позбавлення волі на термін не менше 10 років, якщо торгівля людьми була вчинена: 1) щодо уразливих осіб; 2) організованою злочинною групою; 3) із застосуванням насильства; 4) якщо було створено загрозу життю потерпілого; 5) якщо було завдано особливо тяжкої шкоди потерпілому; 6) із використанням службових або професійних повноважень. Окрім цього, в ст. 8 Директиви передбачено необхідність встановлення в національному законодавстві можливості застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб за вчинення торгівлі людьми.

Також серед нормативної складової *acquis* ЄС важливу роль у регламентації протидії торгівлі людьми виконують резолюції Європейського парламенту. Наприклад, **Резолюція Європейського парламенту 2020/2029(INI) щодо стратегії ЄС із боротьби з торгівлею людьми на 2021–2025 роки**⁵⁷ встановлює основні напрями політики ЄС у цій сфері на наступні роки. Резолюція підкреслює необхідність посилення співпраці між країнами-членами ЄС та третіми країнами, особливо з тими, які є джерелами або транзитними державами для жертв торгівлі людьми. У документі також зазначено про важливість використання новітніх технологій для виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, зокрема через використання великих даних і штучного інтелекту.

Окрему увагу в межах аналізу цього документу варто приділити й **Стратегії ЄС із боротьби з торгівлею людьми на 2021–2025 роки**, яка є документом, спрямованим

⁵⁷ European Parliament resolution of 10 February 2021 on the implementation of Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims (2020/2029(INI)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021IP0041>

на покращення координації та ефективності боротьби з торгівлею людьми, зокрема розслідування випадків вчинення злочину та виявлення потерпілих осіб. Основна увага у стратегії приділяється запобіганню злочинам, захисту постраждалих осіб, переслідуванню злочинців та зміцненню міжнародної співпраці. У рамках цієї стратегії ЄС планує активізувати зусилля для боротьби з використанням праці мігрантів у ситуаціях, близьких до примусової праці, зокрема в сільському господарстві, будівництві та інших галузях із високим ризиком експлуатації.

Неможливо оминати увагою й **Директиву 2004/81/ЄС щодо надання дозволів на проживання для громадян третіх країн, які є жертвами торгівлі людьми або жертвами інших форм експлуатації та співпрацюють із правоохоронними органами**⁵⁸. Ця директива визначає умови, за яких жертви торгівлі людьми можуть отримати тимчасовий дозвіл на проживання в державах-членах ЄС, якщо вони готові співпрацювати з правоохоронними органами у процесі розслідування та переслідування злочинців. Таким чином, документ сприяє залученню жертв до процесу здійснення правосуддя та водночас забезпечує їм захист від потенційної небезпеки з боку злочинних організацій.

3.3. Діяльність міжнародних інституцій у сфері протидії торгівлі людьми

Як можна побачити з міжнародних актів у сфері боротьби з торгівлі людьми, більшістю з них встановлено обов'язок держави або передбачено систему заходів, спрямованих на ефективне розслідування торгівлі людьми, комунікацію між державами та інституціями, а також виявлення та захист жертв торгівлі людьми. Проте прийняття акту потребує його подальшої реалізації, яка наразі здійснюється Організацією Об'єднаних

⁵⁸ Council Directive 2004/81/EC of 29 April 2004 on the residence permit issued to third-country nationals who are victims of trafficking in human beings or who have been the subject of an action to facilitate illegal immigration, who cooperate with the competent authorities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32004L0081>

Націй, Міжнародною організацією з міграції, Міжнародною організацією праці, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі та інші. Ініціативи та проекти, що будуть розглянуті в межах цього тематичного блоку, не є вичерпним переліком.

В окремих випадках такі ініціативи створювались з метою контролю за виконанням міжнародних актів у сфері протидії торгівлі людьми та контролю криміногенної ситуації. Як приклад можна навести діяльність **Експертної групи з протидії торгівлі людьми (GRETA)**, яка була створена з метою контролю за виконанням Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Цією групою регулярно здійснюються аналіз звітів країн-членів, проводяться польові дослідження та надаються рекомендації щодо покращення національних політик у цій сфері. Так, групою GRETA у 2023 році було опубліковано звіт, в межах якого оцінюється виконання зобов'язань країн-членів Ради Європи щодо боротьби з торгівлею людьми, зокрема акцентується на законодавчих та практичних заходах, спрямованих на захист жертв⁵⁹.

Окрім прийняття фундаментальних актів у сфері протидії примусової праці як форми експлуатації людини в межах торгівлі людьми, Міжнародна організація праці впровадила проект **Alliance 8.7**⁶⁰, що став частиною глобальної програми ООН зі сталого розвитку і спрямований на викорінення сучасних форм рабства, примусової праці та дитячої праці. Проект Alliance 8.7 об'єднує зусилля урядів, громадянського суспільства, бізнесу та науковців для розробки політик і програм, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, а також виявлення фактів експлуатації в різних формах як ознаки складу торгівлі людьми.

У межах зазначеної сфери Міжнародна організація з міграції запустила програму **Migrant Assistance Division**⁶¹, яка здебільшого спрямована на заходи протидії та надання допомоги мігрантам, що стали жертвами торгівлі людьми або іншої експлуатації. Проте акцент на заходах запобігання

⁵⁹ 13th general report GRETA, covering period from 1 January to 31 December 2023. Council of Europe. 2023. 103 p.

⁶⁰ Alliance 8.7. URL: <https://www.alliance87.org/>

⁶¹ IOM Migrant Assistance Division. URL: <https://www.iom.int/news/iom-migrant-assistance-division-annual-report>

не означає, що діяльність програми не дотична до боротьби з торгівлею людьми. Так, було створено та постійно оновлюється **Глобальна база даних щодо протидії торгівлі людьми**⁶², яка містить інформацію про випадки торгівлі людьми та дозволяє аналізувати динаміку цього явища на глобальному рівні, що, своєю чергою, сприяє розробці більш ефективних міжнародних та національних політик боротьби з торгівлею людьми, а також забезпечує держави інструментами моніторингу й оцінки своїх національних програм у цій сфері.

В межах Європейського Союзу функціонує **Програма EMPACT (European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats)**⁶³, яка спрямована на боротьбу з організованою злочинністю, в тому числі з торгівлею людьми. У рамках EMPACT держави-члени ЄС розробляють операційні плани, що передбачають проведення спільних розслідувань та операцій для виявлення злочинних угруповань, а також забезпечують допомогу жертвам торгівлі людьми. EMPACT діє в чотирирічних циклах і є багатопрофільною платформою співпраці держав-членів, яка отримує підтримку всіх інституцій, органів та агентств ЄС, таких як Європол, Frontex, Євроюст, CEPOL, OLAf, EU-LISA, EFCA та інших. До процесу також залучаються треті країни, міжнародні організації та інші державні й приватні партнери.

Ще однією організацією, яка працює у сфері боротьби з торгівлею людьми, є Організація з безпеки і співробітництва в Європі, одним з напрямів якої спільно з Міжнародною організацією з міграції проводить щорічні **симуляційні вправи**⁶⁴. Ці вправи спрямовані на вдосконалення ефективності розслідувань та підвищення рівня міжвідомчої співпраці між працівниками органів правопорядку, прокурорами, соціальними працівниками та іншими фахівцями, дотичними до сфери

⁶² Counter Trafficking in Human Beings. URL: <https://globalofficebrussels.iom.int/counter-trafficking-human-beings>

⁶³ EMPACT fighting crime together. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/law-enforcement-cooperation/empact-fighting-crime-together_en

⁶⁴ ОБСЄ та Міжнародна організація з міграції допомагають українським посадовцям та експертам покращити практичні навички роботи з випадками торгівлі людьми. 18.03.2024. URL: <https://www.osce.org/uk/support-programme-for-ukraine/555519>

боротьби з торгівлею людьми. Основний акцент робиться на впровадженні підходу, орієнтованого на постраждалих, що є критично важливим в умовах збройного конфлікту.

Одним із найважливіших проєктів, які очолює ООН, є **Глобальна програма проти торгівлі людьми (Global Programme against Trafficking in Persons – GPAT)**⁶⁵, що спрямована на посилення протидії торгівлі людьми. GPAT забезпечує технічну допомогу при створенні або зміцненні законодавчої бази, а також розробці програм захисту жертв. Крім того, GPAT сприяє обміну інформацією між правоохоронними органами різних країн, що дозволяє ефективніше боротися з транснаціональними мережами, які займаються торгівлею людьми.

Доволі велику увагу ООН приділяє освітній складовій, в межах якої здійснюється **Глобальна ініціатива ООН з навчання та освіти у сфері протидії торгівлі людьми**. Вона спрямована на розробку програм навчання для працівників правоохоронних органів, соціальних працівників, суддів і прокурорів, які надалі беруть безпосередню участь не лише в процесі досудового розслідування, а й у взаємодії з жертвами торгівлі людьми. В межах таких програм відбувається навчання новим методикам та засобам розслідування, в тому числі використанню штучного інтелекту, які б полегшили процес аналізу великого масиву даних та пошуку винної особи.

Не менш важливими є ініціативи, що спрямовані на боротьбу з торгівлею людьми у регіональних конфліктах і кризах. Зокрема, під час міграційної кризи в Європі у 2015 році міжнародні організації, включаючи ООН, МОМ і Європейський Союз, розробили спеціальні програми для захисту мігрантів і біженців від торгівлі людьми. Однією з таких програм є проєкт Міжнародної організації з міграції **AVRR (Assisted Voluntary Return and Reintegration)**⁶⁶, який забезпечує допомогу мігрантам, які стали жертвами торгівлі людьми, у поверненні до своїх країн і сприяє їх реінтеграції в суспільство.

Таким чином, діяльність міжнародних інституцій у сфері протидії торгівлі людьми є багатогранною та охоплює

⁶⁵ Global Programme against Human Trafficking (GLOT59). URL: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/GLOT59_October_2010.pdf

⁶⁶ Assisted Voluntary Return and Reintegration. URL: <https://avrr-wb.com/>

широкий спектр заходів, спрямованих на створення міжнародно-правових рамок, моніторинг виконання міжнародних зобов'язань, проведення навчальних програм, підтримку жертв та координацію глобальних зусиль у боротьбі з торгівлею людьми.

3.4. Політика у сфері боротьби з торгівлею людьми в національних законодавствах окремих держав-членів ЄС

Політика протидії торгівлі людьми в національних законодавствах держав-членів Європейського Союзу відображає спільну мету щодо боротьби з цим глобальним явищем, враховуючи національні особливості кожної країни. Реалізуючи положення Директиви 2011/36/ЄС про запобігання торгівлі людьми та боротьбу з нею, на кожну з держав-членів ЄС, як було зазначено вище, покладено обов'язок з криміналізації торгівлі людьми, що є одним із заходів боротьби з цим злочином. У таблиці проаналізовано вид та розмір покарання за вчинення торгівлі людьми в законодавствах держав-членів ЄС, що дозволяє наочно порівняти підходи різних держав до покарання за цей злочин і оцінити їх відповідність міжнародним стандартам.

№	Державачлен	Вид та розмір покарання	НПА
1	Австрія	6 місяців–5 років позбавлення волі	ст. 104a KK ⁶⁷
2	Бельгія	5–10 років позбавлення волі та штраф у розмірі від 750 до 75 000 євро	ст. 433quinquies та 433sexies KK ⁶⁸
3	Болгарія	2–15 років позбавлення волі та штраф від 500 до 3000 левів	ст.ст. 159a–159г KK ⁶⁹

⁶⁷ Jusline. (n.d.). *Strafgesetzbuch (StGB) § 104a*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb/paragraf/104a>

⁶⁸ Loi du 8 juin 1867 relative à la répression de la traite des êtres humains. Retrieved November 14, 2024. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/img/l/pdf/1867/06/08/1867060850_F.pdf

⁶⁹ Закон за изменение и допълнение на Наказателния кодекс. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/1589654529>

4	Греція	5–10 років позбавлення волі	ст. 323а КК ⁷⁰
5	Данія	до 10 років позбавлення волі	ст. 262а КК ⁷¹
6	Естонія	1–5 років позбавлення волі	ст. 133 КК ⁷²
7	Ірландія	до 14 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі	розділи 2-4 Закону про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми ⁷³
8	Іспанія	5–8 років позбавлення волі	ст. 177 bis КК ⁷⁴
9	Італія	8–20 років позбавлення волі	ст. 601 КК ⁷⁵
10	Кіпр	до 25 років позбавлення волі	ст. 6 Закон про запобігання торгівлі людьми та їх експлуатацією та боротьбу з ними та захист жертв від 2014 року (60(I)/2014) ⁷⁶
11	Латвія	до 12 років позбавлення волі	ст. 154-1 К ⁷⁷
12	Литва	до 8 років позбавлення волі	ст. 147 К ⁷⁸
13	Люксембург	3–10 років позбавлення волі та штраф від 10 000 до 100 000 євро	ст.ст. 382-1–382-2 КК ⁷⁹
14	Мальта	6–12 років позбавлення волі	ст. 248а КК ⁸⁰

⁷⁰ Νόμος 4619/2019. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/529099/nomos-4619-2019>

⁷¹ *Lov om ændring af straffeloven*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2024/434>

⁷² *Karistusseadustiku muutmise seadus*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/184411>

⁷³ *Criminal Law (Human Trafficking) Act 2008*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2008/act/8/enacted/en/html>

⁷⁴ *Código Penal de España*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-penal/>

⁷⁵ *I delitti contro la persona*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.altalex.com/documents/news/2014/10/28/dei-delitti-contro-la-persona>

⁷⁶ Ο περί της Πρόληψης και της Καταπολέμησης της Εμπορίας και Εκμετάλλευσης Προσώπων και της Προστασίας των Θυμάτων Νόμος του 2014 (60(I)/2014). URL: <https://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/0.154/full.html>

⁷⁷ *Krimināllikums* [Penal Code]. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums>

⁷⁸ *Baudžiamasis kodeksas*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.111555>

⁷⁹ *Code pénal*. Retrieved November 14, 2024. URL: https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/code/penal/20231101#art_382-2

⁸⁰ *Criminal Code*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://legislation.mt/eli/cap/9/eng/pdf>

15	Нідерланди	не більше 12 років або штрафом п'ятої категорії (87 000 євро)	ст. 273f KK ⁸¹
16	Польща	3–20 років позбавлення волі	ст. 189a KK ⁸²
17	Португалія	3–8 років позбавлення волі	ст. 160 KK ⁸³
18	Румунія	3–12 років позбавлення волі	ст. 210 KK ⁸⁴
19	Словаччина	7–12 років позбавлення волі	ст. 179 KK ⁸⁵
20	Словенія	1–15 років позбавлення волі	ст. 113 KK ⁸⁶
21	Угорщина	1–15 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі	§ 192 KK ⁸⁷
22	Фінляндія	4 місяці–10 років позбавлення волі	ст.ст. 3-3a KK ⁸⁸
23	Франція	7 років позбавлення волі та штраф 150 000 євро	ст. 225-4-1 KK ⁸⁹
24	ФРН	6 місяців–10 років позбавлення волі	§ 232 KK ⁹⁰
25	Хорватія	1–10 років позбавлення волі	ст. 175 KK ⁹¹
26	Чехія	2–10 років позбавлення волі	ст. 168 KK ⁹²
27	Швеція	2–10 років позбавлення волі	4 кап. § 1 ⁹³

⁸¹ *Wetboek van Strafrecht*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2024-01-01>

⁸² *Kodeks karny*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.gov.pl/web/handel-ludzmi/przepisy-polskie>

⁸³ *Decreto-Lei n.º 247/95*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/1995-34437675>

⁸⁴ *Codul penal*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/223635>

⁸⁵ *Trestný zákon*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>

⁸⁶ *Kazenski zakonik*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>

⁸⁷ *Büntetõ Törvénykönyvrõl*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv#lbj207idc7a0>

⁸⁸ *Rikoslaki*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1889/18890039001>

⁸⁹ *Code pénal*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000006417849/2004-03-10>

⁹⁰ *Strafgesetzbuch*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html#BJNR001270871BJNG000102307>

⁹¹ *Kazneni zakon*. Retrieved November 14, 2024. URL: <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>,

⁹² URL:<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>

⁹³ *Brottsbalk*. URL: https://www.lagboken.se/Lagboken/start/straffratt/brottsbalk-1962700/d_903-brottsbalk-1962_700

Аналіз кримінального законодавства держав-членів ЄС доводить, що санкції за вчинення торгівлі людьми суттєво варіюються залежно від правових традицій і національних особливостей пеналізації діянь. Більшість санкцій держав-членів ЄС встановлюють досить тривалі терміни позбавлення волі, значні штрафи та інші додаткові міри. У більшості європейських держав покарання за цей злочин варіюється від 2 до 12 років позбавлення волі, водночас трапляються випадки, коли разом з позбавленням волі особі призначається додаткове покарання у виді штрафу. Окремо слід зазначити, що мінімальні розміри покарання у виді позбавлення волі не відповідають положенням ч. 1 ст. 4 Директиви 2011/36/ЄС, відповідно до якої мінімальним розміром позбавлення волі має становити 5 років ув'язнення. Проте, як слушно зазначив Г. Шведас, розкриваючи основні питання імплементації положень директив та резолюцій ЄС в законодавства держав-членів та кандидатів у члени ЄС, на окремі положення актів *acquis* ЄС можуть бути зроблені застереження та викладені, відповідно до усталених підходів та традицій правової системи⁹⁴.

3.5. Міжвідомча співпраця щодо боротьби з торгівлею людьми: досвід Інтерполу та Європолу

Міжвідомча співпраця є ключовим елементом у боротьбі з торгівлею людьми, оскільки цей злочин має транснаціональний характер і вимагає злагоджених зусиль різних організацій та держав. Досвід Інтерполу та Європолу демонструє важливість міжнародної координації, обміні інформацією та ресурсами, а також у розробці ефективних стратегій розслідування кримінальних проваджень. Інтерпол, як глобальна організація, забезпечує підтримку органів правопорядку у країнах-учасниках, тоді як Європол фокусується на співпраці в межах Європейського Союзу, сприяючи інтеграції

⁹⁴Виступ Г. Шведаса на Харківському міжнародному юридичному форумі. Сателітний захід «Проблеми адаптації кримінального законодавства України до *acquis* communautaire Європейського Союзу» (06 жовтня 2022 року). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wsKnhYlvFb4&t=2920s&pp=ygUtYWNxdWlzIINGU0YEG0LRgNC40LzRltC90LDQu9GM0L3QtSDQv9GA0LDQstC->

зусиль для боротьби із зазначеним злочином. Спільна робота цих агентств сприяє зміцненню механізмів боротьби з торгівлею людьми, покращенню оперативної готовності та захисту жертв у різних регіонах світу.

Діяльність **Інтерполу** у сфері боротьби з торгівлею людьми охоплює широкий спектр заходів, що включають надання підтримки в розслідуванні та координації спеціалізованих операцій, спрямованих на виявлення та затримання злочинних груп. Інтерпол також активно сприяє обміну інформацією між державами, створюючи спеціалізовані бази даних та платформи для обміну даними про підозрюваних, жертв та злочинні схеми.

Одним з прикладів операції Інтерполу в рамках протидії торгівлі людьми є операція **Liberterra**. Це одна з наймасштабніших операцій, проведених у 2021 році, в рамках якої було залучено поліцейських 47 країн. Під час операції було врятовано понад 500 жертв торгівлі людьми, включаючи дітей, які працювали в сільському господарстві та будівництві. Окрім цього, було заарештовано понад 300 підозрюваних осіб у вчиненні торгівлі людьми. Продовженням цієї операції стала реалізація Liberterra II у 2024 році, під час якої було врятовано 17 жертв торгівлі людьми, що були нелегально ввезені до Камеруну та Чаду з метою сексуальної та трудової експлуатації⁹⁵.

Операція **Hydra**, проведена у 2017 році, зосереджена на боротьбі з торгівлею людьми для сексуальної експлуатації в країнах Європейського Союзу, зокрема в Німеччині, Бельгії та Нідерландах, і координувалася Інтерполом, який об'єднав зусилля національних правоохоронних органів для виявлення жертв і ліквідації мереж, що займаються перевезенням жінок для сексуальної експлуатації. В рамках операції проводилися широкомасштабні рейди та оперативні дії, що дозволило не лише затримати десятки підозрюваних, але й визволити сотні жертв, які стали жертвами насильства та експлуатації⁹⁶.

⁹⁵ Saving lives and protecting migrants: Operation Liberterra II. 15.10.2024. URL: <https://reliefweb.int/report/cameroon/saving-lives-and-protecting-migrants-operation-liberterra-ii>

⁹⁶ Operation Infra Hydra 2016 – the complex crime of people smuggling (Michael O'Connell, INTERPOL). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YS1-WN0k0nU>

Окрім діяльності у сфері розслідування торгівлі людьми, Інтерпол також здійснює підвищення кваліфікації працівників органів правопорядку, розвиток механізмів виявлення та порятунку жертв, а також створення ефективних механізмів обміну даними, що, своєю чергою, дозволяє забезпечити швидку реакцію на зміни у транскордонній злочинності.

Так, Інтерпол було створено **Global Learning Centre** – навчальну платформу для підвищення кваліфікації працівників органів правопорядку у всьому світі. Через цей центр пропонуються тренінги та курси з протидії торгівлі людьми, які спрямовані на розпізнавання схем експлуатації, методів виявлення жертв і підозрюваних, а також на обмін найкращими практиками. Також у 2019 році було запущено проєкт **Flyway** з метою підвищення кваліфікації працівників органів правопорядку Африки та Європи у виявленні жертв торгівлі людьми в аеропортах і на транспортних вузлах. В межах тренінгу основна увага була приділена новітнім методикам виявлення ознак торгівлі людьми серед пасажирів та обміну інформацією з використанням міжнародних платформ Інтерполу.

Європол є основним органом Європейського Союзу, який відповідає за сприяння поліцейському співробітництву між країнами-членами ЄС. Він забезпечує діяльність платформи для обміну інформацією, аналітичну підтримку та координацію операцій з боротьби з міжнародною злочинністю, включаючи торгівлю людьми.

Одним із успішних прикладів діяльності Європолу в сфері розслідування торгівлі людьми є операція **Joint Action Day**⁹⁷, яка проводиться щорічно в різних країнах Європи. Ця ініціатива об'єднує зусилля органів правопорядку різних держав, дозволяючи їм спільно працювати над виявленням організованих злочинних мереж, що займаються торгівлею людьми.

У рамках однієї з таких операцій у 2020 році було затримано понад 400 підозрюваних осіб, що свідчить про високий рівень координації зусиль між різними правоохоронними агенціями держав. Понад 1000 жертв було ідентифіковано

⁹⁷ Large-Scale Joint Action Day (LS-JAD). 01.12.2021. URL: <https://www.europol.europa.eu/operations-services-and-innovation/operations/large-scale-joint-action-day-ls-jad>

та врятовано, що демонструє ефективність операції у захисті постраждалих. Під час операції проводилися обшуки, затримання та обстеження місць, де могли перебувати жертви, зокрема в незаконних трудових кампаніях та інші місцях експлуатації.

Проте враховуючи транскордонність торгівлі людьми досить часто застосовуються операції з розслідування цього злочину, які проводяться Інтерполом спільно з Європолем. Як приклад можна навести операцію **GLOBAL CHAIN**⁹⁸. В межах проведення обшуків цієї операції було заарештовано 219 осіб та виявлено 1374 жертви торгівлі людьми, які зазнали сексуальної та трудової експлуатації. Окрім цього, завдяки участі українських працівників органів правопорядку в цій операції в Одеській області було ліквідовано групу, яка експлуатувала громадян у жебракуванні. Також у Чернігівській області викрито зловмисника, який завербував особу з інвалідністю для оформлення фіктивного шлюбу з метою уникнення військової служби⁹⁹.

3.6. Міждержавна співпраця у сфері протидії торгівлі людьми

Співпраця між країнами у сфері боротьби з торгівлею людьми є ключовим фактором у подоланні цієї проблеми. Держави-члени ЄС, а також інші країни світу, розробляють та реалізують спільні проекти, програми та угоди, що сприяють покращенню обміну інформацією, посиленню контролю над кордонами та підтримці жертв торгівлі людьми.

Одним із важливих аспектів міжнародної співпраці є спільні ініціативи, спрямовані на підвищення рівня обізнаності громадськості щодо торгівлі людьми. Наприклад, програма **ЄС ЕУ**

⁹⁸ Human trafficking action week: 219 criminals arrested and 1 374 victims identified. URL: <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/human-trafficking-action-week-219-criminals-arrested-and-1-374-victims-identified>

⁹⁹ Були задіяні 39 країн: поліцейські розповіли про участь у спецоперації по боротьбі з торгівлею людьми. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3878785-buli-zadiani-39-krain-u-policii-rozpovili-pro-ucast-u-specoperacii-po-borotbi-z-torgivleu-ludmi.html>

Anti-Trafficking Day¹⁰⁰ щорічно проводить заходи, які привертають увагу до проблеми торгівлі людьми в Європі. Цей захід стимулює країни до національних кампаній, які інформують громадян про ризики торгівлі людьми, методи запобігання та механізми підтримки постраждалих.

Ще одним прикладом успішної співпраці є міждержавні програми тренування та підвищення кваліфікації працівників органів правопорядку і міграційних служб. Програма **EU Training Programme on Combating Trafficking in Human Beings**¹⁰¹ спрямована на підвищення професійних навичок тих, хто працює з жертвами торгівлі людьми або займається розслідуванням таких злочинів. Вона пропонує різноманітні курси та тренінги для поліцейських, прокурорів, суддів та соціальних працівників, а також передбачає обмін досвідом між країнами ЄС, що дозволяє розробити уніфіковані підходи до виявлення та переслідування злочинців.

Співпраця у сфері захисту жертв також є надзвичайно важливою, адже це сприяє подальшій інтеграції в суспільство постраждалих осіб. Торгівля людьми має руйнівні наслідки для жертв, які часто опиняються в ситуаціях крайнього насильства, приниження та експлуатації, що, своєю чергою, обумовлює спільне створення урядами держав та міжнародними організаціями програм реабілітації та соціальної інтеграції постраждалих. Наприклад, в межах ініціативи **Global Business Coalition Against Human Trafficking**¹⁰² було об'єднано зусилля міжнародних компаній для боротьби з торгівлею людьми у бізнес-секторі, де компанії зобов'язуються проводити аудит своїх ланцюгів постачання та впроваджувати політики, спрямовані на підтримку жертв.

Співпраця між країнами у сфері боротьби з торгівлею людьми також стає важливою в контексті міграційних

¹⁰⁰ EU Anti-Trafficking Day. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/news/eu-anti-trafficking-day-2023-10-18_en

¹⁰¹ Action against Trafficking in Human Beings. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/-/free-online-course-on-combating-trafficking-in-human-beings-a-new-edition-available-on-the-council-of-europe-help-e-learning-platform>

¹⁰² Global Business Coalition Against Human Trafficking. URL: <https://www.gbcat.org/>

процесів, оскільки велика кількість мігрантів, які перетинають кордони ЄС, ризикують стати жертвами експлуатації. У цьому контексті особливо важливими є спільні ініціативи з прикордонного контролю та моніторингу міграційних потоків, такі як програма **Safe Borders**¹⁰³, запущена у 2021 році. Вона має на меті запобігання нелегальній міграції та виявлення потенційних жертв торгівлі людьми на кордонах через спільні операції прикордонників з різних країн.

Важливим аспектом співпраці є проведення спільних досліджень і аналітичної роботи, що вивчає причини та наслідки торгівлі людьми. **Європейський інститут гендерної рівності**¹⁰⁴ реалізує проекти з дослідження гендерних аспектів торгівлі людьми, що дозволяє краще зрозуміти, як цей злочин впливає на жінок і дівчат, які є основними жертвами сексуальної експлуатації. Такі дослідження допомагають урядам країн розробляти цільові програми та політики, спрямовані на захист найбільш вразливих категорій населення.

Угоди між державами в сфері міжнародної співпраці є критично важливими інструментами в контексті боротьби з торгівлею людьми. Транснаціональний характер цього злочину вимагає від країн адаптації своїх законодавств і практик до міжнародних стандартів, щоб ефективно реагувати на виклики, які постають у цій сфері. Міжнародні угоди сприяють уніфікації підходів до ідентифікації, розслідування та кримінального переслідування осіб, залучених у торгівлю людьми. Вони забезпечують правову основу для обміну інформацією, розвитку спільних стратегій та координації дій правоохоронних органів, що підвищує ефективність зусиль з боротьби з цим злочином. Як приклад можна навести **угоду між країнами Бенілюксу** щодо транскордонного співробітництва для боротьби з організованою злочинністю, зокрема торгівлею людьми¹⁰⁵.

¹⁰³ Safe borders, safe Europe: a European asylum and migration policy that welcomes and protects. URL: https://www.eppgroup.eu/newsroom/safe-borders-safe-europe_8cb6b9d

¹⁰⁴ European Institute for Gender Equality. URL: <https://eige.europa.eu/>

¹⁰⁵ Benelux Police Treaty, signed on July 23, 2018. URL: [https://eucpn.org/sites/default/files/document/files/S2.%20Getting%20started%20with%20the%20administrative%20approach%20-%20The%20new%20Benelux%20Treaty%20on%20police%20cooperation%20\(Tony%20Verachttert\).pdf](https://eucpn.org/sites/default/files/document/files/S2.%20Getting%20started%20with%20the%20administrative%20approach%20-%20The%20new%20Benelux%20Treaty%20on%20police%20cooperation%20(Tony%20Verachttert).pdf)

Крім того, міжнародні угоди є важливими для встановлення єдиних стандартів і механізмів профілактики торгівлі людьми, що включає навчання та підвищення обізнаності населення. Вони також сприяють розробці комплексних програм підтримки жертв, які часто зазнають численних труднощів під час реінтеграції в суспільство. Спільні зусилля держав дають змогу формувати ефективні політики, які враховують специфіку кожної країни, а також глобальні тенденції у боротьбі з торгівлею людьми. У цьому контексті міжнародна співпраця є необхідною умовою для досягнення сталих результатів у протидії цьому серйозному злочину, що загрожує правам людини та безпеці суспільства.

3.7. Міжнародна співпраця України та інші заходи у сфері протидії торгівлі людьми

Співпраця України з міжнародними організаціями, відомствами та іншими країнами у сфері боротьби з торгівлею людьми є складовою національних зусиль щодо забезпечення прав людини, захисту учасників кримінального провадження та боротьби з організованою злочинністю. У сучасному контексті глобалізації та зростаючих загроз, пов'язаних із торгівлею людьми, Україна бере участь в міжнародних ініціативах, спрямованих на запобігання цим злочинам, захисту жертв і покарання винних осіб. Як країна, що є джерелом, транзитом і призначенням для жертв торгівлі людьми, Україна має значний досвід співпраці з міжнародними структурами, що дозволяє наблизити національні стратегії до міжнародних стандартів і найкращих практик.

Однією з ключових міжнародних організацій, з якою співпрацює Україна, є Організація Об'єднаних Націй. Завдяки участі в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та її Протоколу проти торгівлі людьми Україна взяла на себе зобов'язання реалізувати заходи, спрямовані на боротьбу з цим злочином. У рамках цієї співпраці у 2021 році Міністерством соціальної політики України було розроблено **Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2025 року**, що є важливим

кроком у формуванні комплексного підходу до цієї проблеми¹⁰⁶. В межах боротьби з торгівлею людьми одним з очікуваних результатів її реалізації передбачено здійснення належного реагування на факти торгівлі людьми, в тому числі шляхом їх документування та належного розслідування кримінальних проваджень, а також підвищення рівня виявлення та розкриттів злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми.

Національна поліція України також активно співпрацює з міжнародними правоохоронними організаціями, такими як Інтерпол та Європол. Ця співпраця передбачає обмін інформацією про злочинні угруповання, які займаються торгівлею людьми, а також спільні операції з затримання злочинців. Одним із прикладів такої співпраці є міжнародна операція, проведена в 2021 році¹⁰⁷, у якій брали участь правоохоронці з кількох країн. У результаті цієї операції було проведено 300 місць по всій території України, було затримано 21 особу та встановили 261 постраждалого від торгівлі людьми.

Співпраця з сусідніми державами є ще одним важливим аспектом у боротьбі з торгівлею людьми, адже ці угоди дозволяють не лише проводити спільні операції з виявлення фактів торгівлі людьми, а й ефективно обмінюватись інформацією та здійснювати моніторинг перетину кордону особами, адже саме через ці райони часто відбувається перетворення жертв на об'єкти торгівлі людьми.

Рекомендації

Для покращення ефективності боротьби з торгівлею людьми в Україні необхідно реалізувати низку конкретних заходів.

По-перше, важливо **прискорити процес імплементації** міжнародних актів у національне законодавство. Це може включати адаптацію визначень, що використовуються

¹⁰⁶ Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України № 496-р від 02 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496-2023-%D1%80#Text>

¹⁰⁷ Нацполіція взяла участь у загальноєвропейській операції з протидії торгівлі людьми. 10.07.2023. URL: <https://mvs.gov.ua/news/nacpoliciia-vziala-ucast-u-zagalnojevropeiskii-operaciyi-z-protidii-torgivli-liudmi>

в міжнародних актах, зокрема Протоколу ООН про попередження і покарання торгівлі людьми. Окрім цього, слід імплементувати вимоги Директиви 2011/36/ЄС, враховуючи те, що цей акт є основним у сфері політики ЄС з протидії торгівлі людьми. Зокрема, необхідно передбачити можливість застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру в КК України, адже відсутність цього положення може поставити під загрозу членство України в ЄС.

По-друге, для підвищення ефективності боротьби з торгівлею людьми важливо створити **інтегровану модель міжвідомчої співпраці**. Це може включати формування міжвідомчих робочих груп, до складу яких увійдуть представники правоохоронних органів, соціальних служб, медичних установ і неурядових організацій. Спільні навчання та семінари допоможуть усім сторонам краще зрозуміти свої ролі і обов'язки в боротьбі з торгівлею людьми, а також сприятимуть обміну даними в межах кримінального провадження. Важливим елементом такої співпраці є розробка спільних стандартів дій у кризових ситуаціях, щоб забезпечити своєчасну та злагоджену реакцію.

Окрім цього, важливо **покращити матеріально-технічне забезпечення та фінансування програм навчання** працівників органів правопорядку та інших суб'єктів, які беруть участь у боротьбі з торгівлею людьми. Важливо також розширювати співпрацю з міжнародними донорами, щоб отримувати додаткові фінансові та технічні ресурси для зміцнення національних можливостей у боротьбі з торгівлею людьми. Це може включати надання сучасного обладнання, проведення тренінгів та підтримку міжнародних операцій, що підвищить ефективність національних зусиль у протидії цьому злочину.

4. ФОНОВІ ЯВИЩА, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ПОШИРЕННЮ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО УСКЛАДНЮЮТЬ БОРОТЬБУ З НЕЮ (СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО, УСИНОВЛЕННЯ, ЖЕБРАКУВАННЯ, БЕЗРОБІТТЯ)

Торгівля людьми є широким негативним явищем, яке включає численні суміжні явища та дотичні злочинні елементи. Такі дотичні до торгівлі людьми соціальні (позитивні та негативні) елементи, як сурогатне материнство, усиновлення, жебракування, безробіття, ігрова залежність, експлуаторська праця, сексуальна індустрія (сексуальна експлуатація, сексуальне рабство, порнографія тощо), боргове рабство, примусова праця, міграційні процеси в певних випадках та ситуаціях сприяють ефективному поширенню цього негативно го явища.

Ці негативні соціальні явища потребують більш детального вивчення через призму впливу на них торгівлі людьми чи навіть взаємовпливу. Безперечно, вказані соціальні явища можна вважати побічними фоновими елементами такої злочинності, як торгівля людьми. Проте такі фонові явища дуже небезпечні, оскільки не лише підсилюють своє змістовне негативне наповнення в рамках суспільства, але також сприяють поширенню та ефективній організації такої злочинної діяльності, як торгівля людьми.

Суспільство та держава в своєму розвитку весь час проходять відповідно до історичних періодів через трансформаційні зміни. Проте сьогодні, в часи нанотехнологій, індустріального та комп'ютерного розвитку та прискореного руху життя, глобальними процесами в розвитку суспільства та держав, як не дивно, в нашому сучасному соціумі залишається така досить застаріла проблема, як рабство, хоча й називається іншими словами – торгівля людьми.

Так, звичайно, слово «рабство» не має того значення та змістовного наповнення, як декілька століть тому, проте

це злочинне явище ще не викоренене, натомість навіть набуло інших характеристик. Безперечно, під час будь-яких природних трансформаційних змін, а особливо вимушених (наприклад, під час війни, чисельних та швидкісних міграційних процесів), негативним наслідком таких трансформацій у суспільстві та державі є зростання злочинної діяльності, і торгівля людьми тут не виняток.

Як відомо, рабством вважають певну систему (тобто зладжену організовану структуру), яка примусово або добровільно дозволяє в залежності від статусу (як це було в минулих соціальних ієрархіях), рангу, підпорядкованості, соціальної шаблонності (в більшості примусово та зазвичай з використанням фізичної та психологічної сили, примусу, тортур, погроз, шантажу тощо) одній людині розпоряджатися та підпорядковувати життя іншої людини, тобто використовувати особу (як і тіло, так і працю, й дотичні та різні можливості, здібності людини) на власні потреби, з різною метою (зазвичай з метою економічної наживи чи фізичної експлуатації)¹⁰⁸.

Сучасне рабство – це певного роду взаємостосунки між людьми у форматі підпорядкування (зазвичай у вигляді прихованого або насильницького характеру) однією людиною іншої (або навіть однією групою людей над іншою групою).

Розглянувши історію виникнення рабства, можемо спостерігати таку тенденцію, що сучасне рабство (а воно, на жаль, існує ще й досі в певних частинах світу та в окремих сферах життя) дуже часто стосується виробничого рабства, тобто це пряма експлуатація праці людини (в різних її проявах). Позитивним в досліджуваній нами сфері є те, що в сучасному світі традиційного рабства зараз не існує, мається на увазі таке рабство, де людина на офіційному рівні розглядається та визнається публічно як товар, як раб. Натомість продовжує існувати боргове рабство та торгівля людьми (примусова праця, примусовий шлюб, сексуальне рабство тощо).

Проте, якщо розглядати сучасне рабство (торгівлю людьми) як розгалужену систему, то, зазначимо, що вона існує

¹⁰⁸ Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П – С. 736 с.

за рахунок широкого використання примусової, рабської праці та дотичних діяльнісних експлуаторських процесів, які й забезпечують існування та безпосередній дохід для такої злочинної організації.

Якщо йдеться про експлуатацію, а торгівля людьми має саме таку мету, то обов'язково постає питання про економічну вигоду від такої насильницької поведінки та про задоволення потреб експлуататора або злочинної групи.

Злочинна організація, яка займається торгівлею людьми, має свої певні внутрішні закони, які виконуються членами чіткої структуризованої ієрархії для того, щоб була забезпечена повністю діяльність такої організації.

У сучасному трактуванні рабство, як ми вже зазначали, не втрачає основного свого призначення – експлуатацію. Проте з класичного розуміння рабство, трансформувавшись, у сучасному світі класифікується та сприймається як торгівля людьми, контрабанда людей, яка має в своєму арсеналі численні дотичні фонові явища, які так чи інакше з ними безпосередньо та опосередковано пов'язані.

Вітчизняні науковці, розглядаючи рабство як основу сучасної торгівлі людьми, виділяють певні характеристики, які властиві цьому явищу, а саме:

- людину використовують (працю, тіло (в цілому чи частини), її можливості, здібності, знання, вміння, діяльність тощо) на користь іншої особи, яка зазвичай вважається експлуатором та контролює це користування, і в насильницький спосіб;

- також важливим критерієм є те, що людина зазвичай займається певною діяльністю не за власним бажанням та не за своєї волі, а в більшості випадків була схилена шахрайським, насильницьким шляхом до такої діяльності чи життєва ситуація, в якій опинилася особа, сприяли чи спонукали її до такої діяльності, і, навіть маючи бажання змінити події свого життя, позбавлена експлуатором такої можливості, бо опинилася з різних причин у залежному стані (економічному, фізичному, психологічному);

- за експлуатації чи використання такої людини у власних цілях експлуататора вона не отримує платню або

настільки мізерну, що це не дає змоги змінити залежну ситуацію чи вийти з експлуататорських відносин¹⁰⁹.

Торгівля людьми є негативною стороною наслідків соціальної, економічної, політичної, інформаційної та інших трансформацій у суспільстві та державі. Причин вказаної злочинної діяльності безліч. Особливо це явище проявляється в неправовій країні, в нестабільному суспільстві, в політично упередженому розвитку держави, в недієвому законодавстві, в державі, де переважно відсутнє громадянське суспільство та нерозвинений сектор громадських організацій та професійних спілок тощо.

Війна в Україні, наслідки, які населення та країна отримує живучи котрий рік у воєнному стані (значні втрати людей, сирітство, зруйнована інфраструктура, знищене житло великої кількості населення, безробіття, численна міграція, підвищений рівень злочинності тощо) – все це і є першочерговою причиною для українського суспільства бути втягнутими до торгівлі людьми.

Адже держава, яка знаходиться в стані війни, окрім того, що є в слабшому становищі, аніж розвинені та мирні країни, найперше знаходиться також в ураженому стані, яким й користуються організатори злочинного світу. Вимушена міграція, яка пов'язана із війною, а відповідно й зростання безробіття та зубожіння населення, яке змушене шукати кращого економічного становища та безпеки за кордоном, зменшення бюджету на програми соціального захисту, психологічна нестійкість людей, неосвіченість, паніка та невиважені, позапланові вчинки та рішення і є причинами та передумовами, які призводять до того, що така категорія людей може бути втягнута в торгівлю людьми.

Міграційні процеси, спричинені війною, обумовлюють торгівлю людьми. Громадяни України змушені виїжджати за кордон (в пошуках роботи, безпечного проживання, без знання мови, правових знань, кваліфікації) в більшості

¹⁰⁹ Галенко О. І. Рабство в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 87–88.

на нелегальних умовах, що спонукає скористатися таким їхнім безпорадним станом, та також є загрозою до потрапляння їх до групи ризику жертв торгівлі людьми. Й, безперечно, війна також є ґрунтовною причиною торгівлі людьми.

Причин вчинення такого ганебного злочину, як торгівля людьми, чимало. Проте війна, економічна нестабільність, зубожіння, безробіття, міграція, диктаторська політика державної влади та багато інших аспектів сприяють ефективному функціонуванню такої організованої злочинної діяльності. Куди можна віднести не лише торгівлю людьми, а також й інші негативні прояви, які є в суспільстві та державі, а саме: жебракування, трудова та сексуальна експлуатація, міграція, незаконне усиновлення, неправомірне використання репродуктивних технологій, а саме сурогатного материнства, безробіття, військовий полон.

Також потрібно зазначити, що йдеться не лише про дорослих повнолітніх осіб, а також й про різні види експлуатації дітей (сексуальна, трудова, військова тощо), що є додатковим обтяжуючим та негативним фактором у такому злочині. Проте дітей, які є жертва торгівлі людьми, потрібно розглядати окремо, як особливий суб'єкт.

Продовжуючи тему, ми б хотіли навести останні статистичні дані щодо фактів торгівлі людьми в Україні. Так, за даними Міністерства соціальної політики України, з початку 2024 року статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, встановлено 119 громадянам, з них – 44 жінки, 65 чоловіків та 10 дітей (5 хлопців і 5 дівчат). Згідно зі статистикою, 13 людей постраждали від сексуальної експлуатації; 8 – трудової експлуатації; 7 – втягнення у жебрацтво; 3 – втягнення осіб у злочинну діяльність; 1 – продаж дитини; 17 – використання у збройних конфліктах; 70 – інші види¹¹⁰.

Українські правоохоронці від початку повномасштабного вторгнення армії РФ в Україну повідомили про підозру 158 особам за фактами, пов'язаними з торгівлею людьми.

¹¹⁰ Урядовий портал. Статистичні дані Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minsotspolityky-z-pochatku-2024-roku-119-hromadian-postrazhdaly-vid-torhivli-liudmy>

Загалом за цей період зареєстрували 382 кримінальні правопорушення цієї категорії¹¹¹.

За даними Міністерства внутрішніх справ України, в нашій державі з 24 лютого 2022 року по жовтень 2023-го виявлені 264 кримінальні правопорушення за ознаками статті про торгівлю людьми, підозри оголошені 169 особам. Згідно з даними відомства, за останні два роки Національна поліція України припинила діяльність шести організованих угруповань торговців людьми. Учасники цих злочинних груп постали перед судом. Також протягом 2022-2023 років у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми потерпілими визнані 215 людей, 23 з них – діти¹¹².

Так, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), протягом 1 січня – 30 червня 2024 року вона виявила та зафіксувала й надала допомогу 186 жертвам торгівлі людьми (ЖТ). 21% з них були внутрішньо переміщені особи. Загалом 20,219 жертв торгівлі людьми отримали комплексну допомогу з урахуванням індивідуальних потреб в проміжку січень 2000 рік – червень 2024 рік.

Також протягом 1 січня – 30 червня 2024 року МОМ додатково ідентифікувала та надала допомогу 304 особам, які постраждали від примусової праці, проте без ознак торгівлі людьми¹¹³. Ширшу та класифіковану інформацію можна також переглянути в додатку від МОМ щодо торгівлі людьми та кількості справ, які стосуються торгівлі людьми, зафіксованих щодо нашої країни.

Нагадаємо, що, відповідно до Закону України «Про протидію торгівлі людьми», торгівлею людьми вважають дії, які пов'язані із здійсненням незаконної угоди, об'єктом якої

¹¹¹ Офіс Генерального прокурора України: офіційний сайт. URL: <https://www.com/pgo.gov.ua/videos/1622068745190767zmna.info/news/za-ponad-2-roky-povnomasshtabnoyi-vijn-y-ukrayinski-pravoohoronczy-povidomyly-pro-pidozry-158-osobam-povyazanym-z-torgivleyu-lyudmy/>

¹¹² УКРІНФОРМ. В Україні від початку війни викрили понад 250 фактів торгівлі людьми – МВС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3794919-v-ukraini-vid-pocatku-vijni-vikrili-ponad-250-faktiv-torgivli-ludmi-mvs.htm>

¹¹³ Міжнародна організація з міграції. Офіційний портал. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd1861/files/documents/2024-09/12.trafficking_in_persons_january-june_2024-eng-2.pdf

є людина, а також дії вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином¹¹⁴.

4.1. Аспекти сурогатного материнства, які сприяють і розширюють злочинні дії в торгівлі людьми

Є безліч причин, які сприяють вчиненню торгівлі людьми, проте також є численна кількість елементів, які є дотичними до досліджуваного нами явища, тобто такими, які допомагають організації та вчиненні торгівлі людьми або є фоновими (побічними чи наслідковими) її елементами.

До таких фонових явищ торгівлі людьми можна віднести один із видів застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) – сурогатне материнство.

Взаємопов'язаність сурогатного материнства як одного із видів допоміжних репродуктивних технологій з торгівлею людьми полягає в тому, що застосування та використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні (в тому числі й сурогатного материнства) є недостатньо врегульованим як на міжнародному, так і на національному законодавчому рівнях, що дає підстави для зловживання в цій сфері злочинцям, які використовують результат (мається на увазі дитину, плід, тіло сурогатної матері) в цілях експлуатації та в подальшому для продажу чи використання цієї дитини з корисливими мотивами.

І саме це сприяє, як ми відобразимо на практичних кейсах, тому, що законодавчі прогалини допомагають вчинювати

¹¹⁴ Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 вересня 2011 року № 3739-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. ст. 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.

або обходити в не правовий спосіб використання та надання саме таких допоміжних репродуктивних послуг та продукту (мається на увазі ембріон чи навіть новонароджене дитя) від проведення сурогатного материнства з подальшою метою його експлуатації, або користування або продажу.

Тому питання подолання прогалин, які стосуються саме регулювання одного із видів допоміжних репродуктивних технологій – сурогатного материнства, а також правові підстави використання вказаного явища в Україні є нагальним та актуальним.

Так, в Україні лише є декілька положень, які спрямовані на внормування сурогатного материнства, які містяться в Цивільному кодексі України, Сімейному кодексі України, Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII, Правилах державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, що затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5, Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я від 09.09.2013 № 787.

Як зазначалося вище, в Україні немає уніфікованого законодавчого врегулювання відносин сурогатного материнства, що зумовлює різний підхід до регламентації в законодавстві держави. Численна кількість науковців з різних країн здійснюють наукові розвідки щодо чинної нормативно-правової бази, що регулює сурогатне материнство, а також проблем, пов'язаних із транскордонними угодами про сурогатне материнство.

Так, наприклад, такі міжнародні науковці, як V. Piersanti, F. Conssalvo, F. Signore, A. Del Rio, S. Zaami, здійснюють розбір етичних і правових ускладнень, пов'язаних з використанням методу сурогатного материнства і «прокреативним туризмом»; досліджують питання та проблеми комерційної складової в наданні репродуктивних послуг, також вивчають експлуатацію сурогатних матерів з подальшою метою використання їх в цілях торгівлі людьми; при цьому звертають увагу на дотримання чи недотримання прав і добробуту самої дитини, а також складнощів, які виникають у транскордонній репродуктивній допомозі, включаючи потенційну можливість

експлуатації (торгівлі) або правову невизначеність при укладанні угод про сурогатне материнство¹¹⁵.

N. Hodson, L. Townnley, B. Earp аналізують ризики міжнародних комерційних угод про сурогатне материнство, особливо у контексті дискусії навколо продажу (торгівлі) органів та можливої шкоди (фізичної, психологічної тощо) чи експлуатації потенційним сурогатним матерям, як індивідуально, так і колективно, зокрема з огляду на гендерну природу таких угод¹¹⁶.

У межах національних діючих нормативно-правових систем значна кількість різних держав намагається унормувати сферу забезпечення права сімейних пар на материнство та батьківство. Водночас низка країн (Австрія, Іран, Італія, Німеччина, Норвегія, ОАЕ, Оман, Пакистан, Франція, Швейцарія, Швеція) взагалі не визнають функціонування інституту сурогатного материнства; інші, такі як Бельгія, Великобританія, Греція, Нідерланди, Чехія, допускають певні законодавчо встановлені обмеження, проте все ж таки надають такий вид медичної послуги на загальне благо (обраній сімейній парі, суспільству в цілому), тобто в альтруїстичний спосіб; водночас, лише невеликій кількості країн (Україна, Грузія, певні штати США) вдається надавати послуги з такого виду репродуктивних допоміжних технологій, послуговуючись своїми одиничними законодавчими актами.

Власне тому зазначені останніми країни є державами, які є надзвичайно привабливими не лише для сімейних пар, які бажають стати батьками, при цьому також породжуючи поняття транскордонного сурогатного материнства, але також і для злочинців, які використовують саме такі держави, де дозволене сурогатне материнство, що, дає їм можливість вчиняти злочинну організовану діяльність, зокрема й торгівлю людьми.

¹¹⁵ Piersanti, V., Consalvo, F., Signore, F., Del Rio, A., & Zaami, S. (2021). Surrogacy and «procreative tourism». What does the future hold from the ethical and legal perspectives? *Medicina (Kaunas)*. № 57(1). Article number 47. doi: 10.3390/medicina57010047.

¹¹⁶ Hodson, N., Townnley, L., & Earp, B.D. (2019). Removing harmful options: The law and ethics of international commercial surrogacy. *Medical Law Review*. № 27(4). S. 597–622. doi: 10.1093/medlaw/fwz025.

Так, в Україні, відповідно до нормативно-правових актів, за заявою подружжя проводиться державна реєстрація народження дитини. Проте, якщо йдеться про використання такого методу допоміжних репродуктивних технологій, як сурогатне материнство, то в такому випадку разом з документом, що свідчить про факт народження дитини жінкою, до організму якої було попередньо перенесено ембріон, подається довідка про генетичну спорідненість батьків (матері або батька) з плодом, а також заява про її згоду на запис батьками дитини подружжя. Справжність підпису на такій заяві має бути нотаріально засвідченою (пункт 11 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану України)¹¹⁷.

Важливо зазначити, що кількість народжених дітей в Україні та відповідна їх реєстрація (в 2015–2021 рр. – кількість актових записів про народження дітей становить 6773) окремо не розмежовується державними органами на народжених звичним способом та народжених із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

В Україні немає спеціального закону, норми якого б визначали істотні умови договору між сурогатною матір'ю та батьками дитини, детально регламентували права й обов'язки учасників відносин сурогатного материнства, їх відповідальність за порушення законодавства в сфері надання послуг сурогатного материнства та ін. Попри те, особливої уваги вимагають питання про захист прав такої дитини, що народжується внаслідок використання досліджуваного нами виду допоміжних репродуктивних технологій.

З метою визначення організаційно-правових засад у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій та сурогатного материнства в Україні було підготовлено низку законопроектів. Так, свого часу Комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування розглянув три законопроекти, а саме: «Про допоміжні репродуктивні технології» № 6475 від 24.12.2021, «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 6475-1 від 11.01.2022,

¹¹⁷ Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерство юстиції України від 18.10.2000. № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>

«Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство» № 6475-2 від 12.01.2022, які стали основою для напрацювання спільного документа – законопроекту «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство» № 6475-д від 11.04.2023. Проте потрібно зазначити, що жоден із зазначених законопроектів не був прийнятий.

Сфера використання допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства) та розбіжності, які наявні в регулюванні цієї сфери в різних держав, призводять до появи такого явища, як «репродуктивний туризм».

Розглядаючи зміст вказаного терміна, наголошуємо, що йдеться про таких громадян, які, не маючи законних можливостей втілити своє право на репродуктивність на своїй Батьківщині, знаходять підтримку в інших державах, де таке сурогатне материнство дозволене, для реалізації свого права на використання допоміжних репродуктивних технологій.

Так, науковиця Е. Зерводжані, здійснивши певний аналіз правового регулювання сурогатного материнства на прикладі таких країн, як Греція, Кіпр, Португалія, зазначає, що безініціативність законодавців на національному рівні деяких західних країн унормувати та врегулювати сурогатне материнство призводить до репродуктивного туризму¹¹⁸.

У майбутньому «репродуктивний туризм» провокує створення проблем в площині міжнародного цивільного та кримінального права, наприклад, щодо угоди між майбутніми батьками та сурогатною матір'ю, а також щодо самої дитини, яка народилася у результаті реалізації такого права на репродуктивність за договірними відносинами¹¹⁹.

¹¹⁸ Eleni Zervogianni. Lessons Drawn from the Regulation of Surrogacy in Greece, Cyprus, and Portugal, or a Plea for the Regulation of ommercial Gestational Surrogacy. *International Journal of Law, Policy and the Family*. Volume 33. Issue 2. August 2019. Pages 160–180. URL: <https://doi.org/10.1093/lawfam/ebz003>.

¹¹⁹ Вонсович Х. І. Репродуктивний туризм. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2017. С. 560-562.

Тому втілення вдало збалансованої системи (на міжнародному та на національному рівнях), яка б регулювала сурогатне материнство, могла б бути на глобальному рівні відповідальним способом боротьби із незаконним сурогатним материнством, що може призводити до закінчення експлуатації, а отже й подолання торгівлі людьми.

Різні погляди на реалізацію та унормування сурогатного материнства виникають у зв'язку з відсутністю єдиного міжнародного регулювання сурогатного материнства загалом, а також з наявністю інших міжнародно-правових актів, які тією чи іншою мірою дотичні до його регулювання, й також наявності суперечливих національних законів та судової практики.

Так, міжнародна спільнота та законодавство більшості європейських держав, на жаль, в більшості трактує комерційне сурогатне материнство як продаж дитини чи навіть торгівлю дитиною. Наприклад, відповідно до статті 2 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії «торгівля дітьми означає будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування»¹²⁰.

У спеціальній доповіді доповідача ООН з питань торгівлі дітьми та сексуального використання дітей, включаючи дитячу проституцію, дитячу порнографію та інші матеріали, що демонструють сексуальне насильство над дітьми за період 2018 рік, зазначається, що «сурогатне материнство, яке здійснюється на комерційні основи, тепер практикується як продаж дитини чи дітей, як це визначено у міжнародному законодавстві про права людини»¹²¹.

¹²⁰ Факультативний протокол до Конвенції ООН Про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 01.01.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text

¹²¹ Special Rapporteur United Nations (M. de Boer-Buquicchio), 15 Jan 2018. Report of the Special Rapporteur on the sale and sexual exploitation of children, including child prostitution, child pornography and other child sexual abuse material A/HRC/37/60. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/007/71/pdf/g1800771.pdf?token=wnsxU8mBx8GYd5ywCl&fe=true>.

Проаналізувавши річний звіт Європейського парламенту про права людини і демократію у світі та політику ЄС за 2023 рік, зазначаємо, що одним із пріоритетних викликів, які постають перед європейською спільнотою і які пов'язані з універсальними правами людини та демократією, є права жінок, включаючи сексуальне та репродуктивне здоров'я.

Тому в цьому контексті Європейський парламент критикує та засуджує практику сурогатного материнства, розглядаючи його як всесвітнє явище, яке наражає та провокує жінок всього світу на експлуатацію та торгівлю людьми (особливо це стосується фінансово та соціально вразливих жінок), й також ефективний та значний вплив саме на жінок (гендерний аспект), на їхні права та здоров'я, а також акцентує увагу на тому, що це явище має транскордонний характер і відповідні транскордонні наслідки¹²².

Зазначене дає підстави для чіткого розмежування понять «послуга сурогатного материнства» та «торгівля людьми». Останнє відбуватиметься за повної відсутності генетичної спорідненості дитини з батьками-замовниками та у випадку здійснення оплати за передання замовникам дитини¹²³. В разі комерційної форми сурогатного материнства передбачена фінансова компенсація наданих послуг, а також покриття витрат сурогатної матері, передбачених у договорі.

Проте також у такому потенційно й безпечному та небезпечному суспільному явищі, як сурогатне материнство, є чимало переваг, водночас деякі науковці наводять також його й недоліки, а саме: медичні та етичні аргументи, такі як фізичні та психологічні ризики для сурогатної матері, складні аспекти обміну між матір'ю та плодом під час вагітності та потенційні ризики для дитини, зміна фізичних характеристик тіла та здоров'я майбутньої сурогатної матері, комерціалізація цих відносин, створення сприятливого середовища для зловживань, зокрема торгівля новонародженими, незаконне

¹²² Report on human rights and democracy in the world and the European Union's policy on the matter – annual report 2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0424_EN.html.

¹²³ Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право»*. Випуск 71. 2022. С. 125–130.

використання тіла сурогатної матерії, примусова вагітність, примусове сурогатне материнство (як індивідуальне, так і групове) тощо¹²⁴.

Так наприклад, у країнах Південної Америки науковці, які досліджують практику застосування та реалізацію сурогатного материнства, виявляють в цій сфері чималу невідповідність та прогалини. Ці недоліки та розбіжності призводять до правової невизначеності, етичних дилем і потенційної експлуатації сурогатних матерів і потенційних батьків¹²⁵.

На нашу думку, за такого розуміння питання наявності сурогатного материнства та його унормованості виникає потреба в міжнародному співробітництві та уніфікованості законів, що стосуються допоміжних репродуктивних технологій, сурогатного материнства зокрема.

Пропозиція багатьох науковців, які досліджують різні аспекти сурогатного материнства, щодо створення єдиної міжнародної правової бази сприятиме уніфікованості та взаємопов'язаності в питаннях сурогатного материнства в різних країнах. Така уніфікованість та нормативно-правова визначеність становить єдині норми, стандарти в понятті сурогатного материнства, сприятиме етичній практиці та захищатиме права і добробут усіх сторін, залучених до сурогатного материнства й буде перспективою для потенційного уникнення злочинних дій тих, хто здійснює торгівлю людьми.

На нашу думку, наявність уніфікованої єдиної спільної міжнародної конвенції (угоди, положення, директиви) або юридично закріпленої домовленості між різними державами світу щодо визнання законного батьківства дитини та надання їй громадянства забезпечило б дотримання прав дитини, прав її біологічних батьків і сурогатної матері та зменшило б ризики зловживань у цій сфері, а саме злочинних намірів з боку торгівців людьми та злочинними організованими групами.

¹²⁴ Henrion, R. (2014). Surrogate motherhood and same-sex marriage. *Bulletin de l'Académie Nationale de Médecine*. 198(4-5), 917-950. doi: 10.1016/S0001-4079(19)31297-X.

¹²⁵ Torres G, Shapiro A, Mackey TK. A review of surrogate motherhood regulation in south American countries: pointing to a need for an international legal framework. *BMC Pregnancy Childbirth*. 2019 Jan 28;19(1):46. doi: 10.1186/s12884-019-2182-1. PMID: 30691390; PMCID: PMC6350392.

Ще один важливий аспект в розумінні та реалізації та регулюванні стосунків сурогатного материнства в нашому законодавстві полягає в тому, що договір про надання послуг з сурогатного материнства за правовою природою є угодою про надання саме медичних послуг¹²⁶.

Реалізація одного із видів допоміжних репродуктивних технологій – методу сурогатного материнства – це певний вид надання медичних послуг. Хоча з приводу цього є чимало дискусій, проте ми все ж таки вважаємо, що використання такого методу ДРТ, як сурогатне материнство, однозначно належить до сфери медицини, і дії такої «матері» належать до сфери надання медичних послуг.

Доцільно зазначити, що якщо під час надання таких медичних послуг (мається на увазі застосування та використання гестаційного кур'єра або сурогатної матері), за повної відсутності генетичної спорідненості між потенційними батьками, які замовили таку послугу, та при здійсненні оплати за передачу дитини такі дії можуть кваліфікуватися як торгівля людьми.

Вдалим прикладом практичного кейсу вчинення торгівлі людьми, а саме – дітьми, є обвинувальний акт Оболонської окружної прокуратури м. Києва у кримінальному провадженні щодо ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань № 12024100050000141 від 15.01.2024 року за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 149, ч. 4 ст. 28; ч. 2 ст. 255 КК України.

За вказаним обвинувальним актом у ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2 з червня до серпня 2019 року (ці злочинні дії продовжувалися до кінця 2021 року), перебуваючи в м. Харків та будучи особами, які мають величезний досвід роботи у сфері сурогатного материнства та медичний досвід з потенційними замовниками як на території України, так і за її межами, будучи керуючим директором та партнером медичних приватних закладів, які надають різні медичні послуги, зокрема з використання допоміжних репродуктивних технологій, а саме методу

¹²⁶ Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія Право*. Випуск 71. 2022. С. 125–130.

сурогатного материнства, виникає злочинний умисел на створення та оголення стійкого об'єднання – злочинної організації, з метою незаконного збагачення за рахунок вербування жінок, які перебувають в уразливому стані, з метою їх подальшої експлуатації під час участі в програмах незаконного комерційного сурогатного материнства з використанням стосовно них обману та уразливого стану, передачу новонароджених сурогатними матерями дітей за грошову винагороду особам-іноземцям, які перебувають в одностатевих відносинах, у тому числі з країн із забороненим режимом сурогатного материнства, а також тим, які завідомо не відповідають вимогам п. 6.1 та п. 6.2 наказу Міністерства охорони здоров'я від 09.09.2013 № 787 та в порушення вимог конвенції «Про Рабство» від 25.09.1926 року, конвенції ООН «Про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатації, проституції третіми особами» від 21.03.1949 року, конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18.12.1979 року, протоколу «Про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми і покарання за неї, що доповнює конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності», які ратифіковані на території України, Конституцією України, Закону України «Про протидію торгівлі людьми», Закону України «Про охорону дитинства».

Аналізуючи обставини цього кримінального провадження щодо ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2, можна дійти висновку, що діяння обвинувачених містять склад злочину, передбачений статтею 149 КК України «Торгівля людьми». Адже дії ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2 містять прямий умисел щодо: створення, організації та функціонування стійкого ієрархічного злочинного об'єднання, маючи можливість застосовувати на базі їхнього медичного центру допоміжних репродуктивних технологій стовно потерпілих (сурогатних матерів), які були завербовані, розподіл ролей в такому угрупованні, розподілення коштів, отриманих злочинним шляхом, між учасниками та узгодження інших супутніх питань, вирішення яких буде необхідним з метою досягнення злочинної мети, спрямованої на незаконне збагачення за рахунок вербування жінок, які перебувають в уразливому стані, з метою їх подальшої експлуатації під час участі в програмах незаконного комерційного

сурогатного материнства та передачу новонароджених сурогатними матерями дітей за грошову винагороду особам-іноземцям, які перебувають в одностатевих відносинах, зокрема з країн із забороненим режимом сурогатного материнства.

Розглянувши практичний кейс, потрібно розуміти, що надання послуг із сурогатного материнства, відповідно до складеного такого договору, предметом якого є саме надання таких медичних послуг, тобто надання сурогатною матір'ю медичної послуги за грошову компенсацію, однозначно відрізнятиметься від складу злочину, передбаченого статтею 149 КК України.

Як зазначає В. Чігер, обов'язковою ознакою будь-якого злочину, і в тому числі передбаченого статтею 149 КК України, є предмет злочину, а це – людина¹²⁷. Здійснюючи аналіз правової природи вказаної угоди про надання послуг із сурогатного материнства, потрібно наголосити на головних ознаках та структурних елементах такого договору, який й буде відрізняти його від кваліфікацій дій, які передбачені статтею 149 КК України, – торгівля людьми, а саме на тому, що правовідносини в такій сфері є договірними за власною згодою сторін і без примусу та шантажу чи будь-якого іншого впливу, а також вважаються такими, що підлягають кваліфікації як надання медичних послуг у зв'язку із лікуванням безпліддя. На відміну від злочину, передбаченого статтею 149 КК України, предметом такої угоди є дії сурогатної матері, яка з власної згоди згідна надати такі послуги щодо виношування та народження й передачі дитини чи дітей потенційним їхнім батькам.

Як зазначалося, оскільки сурогатне материнство, яке ґрунтується на комерційній основі, у більшості країн Європейського Союзу заборонено, відповідно, в сучасному світі набуває популярності репродуктивний туризм, який «мігрує» до тих держав, де воно частково чи повністю дозволене, оминаючи заборонні норми таких країн походження «батьків-замовників».

Практика заборони сурогатного материнства в багатьох країнах ЄС сьогодні демонструє не викорінення цього виду материнства, а сприяє лише поширенню репродуктивного

¹²⁷ Чігер В. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 266–269.

туризму до інших країн світу, де це дозволено¹²⁸. В подоланні цієї проблеми Рада Європи та Європейський парламент, уклавши угоду про посилення правил, в тому числі і в регулюванні сурогатного материнства, додав до видів експлуатації примусовий шлюб, незаконне усиновлення та незаконне сурогатне материнство, що, своєю чергою, підпадає під дію законодавства ЄС про боротьбу з торгівлею людьми.

На підтвердження цього учасники з Ради Європи та Європейського парламенту створили директивну домовленість, в якій зазначили, що експлуатація сурогатного материнства є видом експлуатації, яке підпадає під визначення торгівлі людьми, за яке передбачатиметься кримінальна відповідальність¹²⁹.

Також важливо наголосити на тому, що надання таких послуг, як сурогатне материнство, також потребує особливої уваги та найкращого забезпечення саме інтересів дитини, народженої за програмою сурогатного материнства. Й тому низка питань, які пов'язані саме із забезпеченням, захистом та дотриманням прав дитини, вимагає детальнішого врегулювання та внесення відповідних уточнень у законодавчій базі держави.

Однозначно є нагальна потреба у врегулюванні договірних відносин між медичною установою та сурогатною матір'ю, генетичними батьками; є необхідність у визначенні обсягу та правового режиму інформації щодо процедури із застосування сурогатного материнства, включаючи інформацію щодо її окремих етапів, тривалості, можливих ризиків, альтернативних рішень; але також потребують особливого правового встановлення відносини щодо поводження з людськими ембріонами, зокрема немає належного законодавчого механізму контролю за ввезенням на митну територію України або вивезенням за її межі ембріонів та репродуктивних клітин.

¹²⁸ Теремецький В. І., Дуліба Є. В., Хмара М. В. Комерційне гестаційне сурогатне материнство та виклики для України як кандидата в члени ЄС. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 123. С. 60–68. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/teremetskyi_duliba_khmara_123.pdf

¹²⁹ Fight against human trafficking: Council and European Parliament strike deal to strengthen rules. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/01/23/fight-against-human-trafficking-council-and-european-parliament-strike-deal-to-strengthen-rules/>.

Безперечно, відповідно до Загальної декларації прав людини, кожна особа має право на реалізацію своїх репродуктивних прав, а саме – на репродуктивне здоров'я та репродуктивне відтворення. Основним призначенням та реалізацією репродуктивних прав людини є забезпечення можливості її репродукції – людини (відтворення свого власного «геному»). Невіддільною характеристикою права людини на життя, як відомо, є саме властивість відтворюваності. Тобто така відтворюваність підтверджується тим, що людина здатна до репродукції, що впливає на якість щасливого та повноцінного життя людини та можливість продовження роду¹³⁰.

Як відомо, репродуктивна функція є основною для будь-якої сім'ї, відповідно онтологічним та аксіологічним ціннісним еквівалентом її розвитку є діти.

Природним правом людини є право на продовження роду, право на батьківство та материнство. Це бажання притаманне будь-якій психологічно здоровій людині. Безперечно, першочергово та відповідно до чинного національного законодавства сурогатне материнство може бути застосоване виключно за медичними показаннями як метод лікування безпліддя.

Деякі науковці вважають, що це є обмеженням реалізації цього права для особи. Проте таке обмеження застосування сурогатного материнства є доцільним. Оскільки, якщо використання сурогатного материнства буде можливим для всіх без винятку, то моральна та етична позитивна місія використання такого виду допоміжних репродуктивних технологій буде зведена нанівець і призведе до комерціалізації цієї послуги (а, на нашу думку, й сприятиме торгівлі людьми), водночас сурогатне материнство стане не тільки методом лікування безпліддя, а набуде якісно нових значень та ролей¹³¹, в тому числі й навіть кримінального характеру.

¹³⁰ Рябенко О. В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 30. Том 1. С. 148–151.

¹³¹ Алексій Р. В. Правова природа та обмеження реалізації права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 74–77.

З розвитком біомедицини виникають нові права, на регулювання яких потрібний відповідний оптимальний та дієвий законодавчий механізм їхнього забезпечення. Такі, наприклад, права, як на створення сім'ї, на повагу приватного й сімейного життя, на продовження роду, визнаються для кожної людини.

Більшість медичних науковців і відповідних медичних організацій в своїй діяльності оперують терміном «сурогатна мати», проте також є всесвітні медичні організації, котрі вживають такий термін, як «гестаційний кур'єр». За медичною термінологією під останнім терміном розуміють жінку, у якої вагітність настала як результат запліднення ооцитів сперматозоїдами третьої сторони – пацієнтів. Вона виношує дитину під час вагітності з тими умовами або договором, що батьками народженої дитини буде одна чи обидві людини, чії гамети використовувалися для запліднення¹³².

Згідно з визначенням Європейського товариства репродукції людини (ESHRE), сурогатне материнство – це комплекс методів, а сурогатна матір – це жінка, яка погоджується виносити і народити дитину для певної пари¹³³. На нашу думку, право на сурогатне материнство все ж таки потребує ширших медичних меж.

Також ще одним нагальним питанням у регулюванні сурогатного материнства відповідно до нашого законодавства є питання про юридичні стосунки подружжя (чоловіка та жінки), яке бажає скористатися такими медичними послугами. Деякі автори в своїх наукових працях пропонують розширення права на сурогатне материнство та надання широкої можливості користуватися ним (мається на увазі не лише встановленому на законодавчому рівні подружжю)¹³⁴.

¹³² Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник : у 4 томах. Том 3. Укладачі : Л. І. Петрух, І. М. Головка. Видавництво : Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина». Київ, 2012. 744 с.

¹³³ Офіційний сайт Європейського товариства репродукції людини. Коментарі ESHRE. URL: <https://www.eshre.eu/>

¹³⁴ Марко Я. Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 850 (38). С. 245–249. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_38.pdf

Потрібно наголосити на тому, що в Україні дозволене ґестаційне сурогатне материнство, за якого між сурогатною матір'ю та дитиною немає генетичного зв'язку, а сурогатна матір виконує тільки функцію виношування та народження дитини, котра належить іншим особам¹³⁵, які вважаються офіційно встановленим подружжям.

За такого становища та підходу до застосування методу сурогатного материнства лише для офіційно встановленого подружжя існують ризики укладення фіктивних шлюбів чи шлюбних стосунків. Це, своєю чергою, цілком сприяє в подальшому використанню результату такого медичного методу в злочинних цілях, а саме – в торгівлі людьми.

Цілком можливе укладення шлюбу на період оформлення усіх необхідних процедур, пов'язаних із зачаттям, виношуванням та народженням дитини в результаті сурогатного материнства, з подальшим розірванням шлюбу та відмовою від батьківських прав після реєстрації дитини в органах реєстрації актів цивільного стану. Водночас на практиці досить важко визнати шлюб фіктивним, особливо, якщо обидва члени подружжя заявляють, що шлюб не є фіктивним¹³⁶. Такі приклади якраз і свідчать про недобросовісні методи використання методу сурогатного материнства, що призводять до злочинних намірів, якими й користуються торговці людьми.

Рекомендації щодо уникнення неправомірних дій в сфері сурогатного материнства, які сприяють та розширюють злочинні дії в торгівлі людьми, такі:

– оскільки в Україні немає комплексного правового регулювання відносин, які пов'язані із використання та застосування допоміжного репродуктивного методу сурогатного материнства, відповідно, виникає нагальна потреба в прийнятті уніфікованого нормативно-правового акта, який буде регулювати питання надання послуг із сурогатного материнства (особливо в частині, де потенційними батьками можуть бути чи виступають іноземні громадяни);

¹³⁵ Алексій Р. В. Правова природа та обмеження реалізації права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 74–77.

¹³⁶ Там же. С. 76.

– попри позитивні тенденції в напрямі регулювання відносин сурогатного материнства як в Україні так і міжнародному законодавстві, вказані національні законопроекти потребують критичного осмислення та доопрацювання, зокрема щодо їх відповідності положенням ст. 14 Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини;

– вітчизняне законодавство в питанні закріплення та регулювання репродуктивних прав людини, безперечно, має спиратися на міжнародне нормативно-правове регулювання, а також на здобутки цивільно-правової законодавчої бази.

4.2. Проблемні чинники в процесі та процедурі усиновлення, які сприяють злочинній організації та діяльності торгівлі людьми, а також дотичні форми прояву торгівлі людьми: жебракування, безробіття, міграція, війна, використання незаконних форм праці

Продовжуючи досліджувати фонові явища, які сприяють організації торгівлі людьми, нагадаємо про ще одну її проблемну складову – усиновлення. Аспекти сурогатного материнства, які сприяють та розширюють злочинні дії в торгівлі людьми, які ми досліджували в попередньому розділі, також провокують наслідки для процесу та процедури усиновлення.

Проте промовистою підставою для незаконної процедури усиновлення та поширення цього явища в площині «не закону» є війна. Війна та наслідки, які виникають в її процесі, дії, спрямовані на її подолання, безпосередньо період гострої фази воєнних дій, політична нестабільність, випадки вимушеного переселення посилюють масштаби торгівлі людьми та сприяють негативному розвитку таких соціальних явищ, як незаконне усиновлення, неправове використання медичного методу сурогатного материнства, міграція, жебракування, безробіття, трудова та сексуальна експлуатація та інші види дискримінації.

Негативні наслідки та ситуації, зумовлені війною, а особливо в період воєнної ситуації, поглиблюють питання

врегулювання усиновлення та випадки вимушеного переселення, що посилюють масштаби та інтенсивність нерегульованості вказаної проблеми. Також різні форми вже наявних під час війни форм насильства, а саме примусова депортація дітей з окупованих територій та примусове усиновлення, яке відбувається вже на території іншої держави-агресора, призводить також до виникнення нових форм насильства та незаконної процедури усиновлення. Це провокує втрату родинного зв'язку між дітьми та їхніми законними батьками, складно відстежити життєвий шлях таких дітей, оскільки вони залишаються під «умовною» опікою загарбника, який може використовувати їх в цілях експлуатації, як з військовою метою, а також у цілях трудової чи сексуальної експлуатації, та застосовує інші види насильства.

Протягом останніх трьох років функціонування нашої держави актуалізується проблема насильства (різного – сексуального, фізичного, психологічного), пов'язаного зі збройним конфліктом. Якщо транслювати вказану проблему на процес та процедуру усиновлення, то потрібно наголосити на тому, що усиновлення зазнає також з боку агресора різних видів насильства. Йдеться про фізичний та психологічний примус до усиновлення, примусове переселення (що вже первинно передбачає застосування насилля) та вивезення дітей за межі нашої держави з метою незаконного усиновлення іншими громадянами різних держав без явної згоди родичів цієї дитини чи згоди самої дитини, використовуються різні насильницькі шляхи до реалізації такого незаконного усиновлення.

Під час війни таке шкідливе суспільно небезпечне явище, як торгівля людьми, особливо розширює кордони свого впливу. На жаль, що ми і можемо побачити на прикладі нашої держави, саме торгівля людьми продовжує стрімко поширюватись. Безперечно, найуразливішою жертвою такої злочинної організованої діяльності є діти, які стають об'єктами такої торгівлі.

Війна змушує громадян до примусового переселення, вимушеної міграції, в більшості випадків найменші та найнезахищені громадяни нашої держави – діти – вимушено залишають власні домівки, тому часто опиняються в ситуації, коли родина у зв'язку з воєнними діями стає розділеною.

Переважно, наприклад, батько залишається в нашій державі, а дитина чи діти разом з матір'ю змушені виїжджати за кордон.

Водночас останні опиняються в досить уразливому становищі, стають беззахисними перед небезпекою експлуатації та торгівлі людьми. До найнебезпечніших видів експлуатації, до якої дотичні та задіяні діти як об'єкти торгівлі людьми, можна віднести дитячу порнографію та жебрацтво.

Держави, які знаходяться в стані війни, безперечно, є уразливішими та сприятливими для здійснення торгівлі людьми; країни, які мають низький рівень доходу, також є одними з перших, хто потрапляє під вплив торгівлі людьми, й діти таких держав становлять майже половину від всіх жертв торгівлі людьми. Дитячу працю використовують здебільшого у сільському господарстві (70,9%), секторі послуг (17,1%) і промисловості (11,9%)¹³⁷.

Безперечно, війна в Україні та той військовий досвід, який ми здобуємо щодня, має значний впливає на європейський стратегічний курс протидії торгівлі людьми, набуває особливого спрямування та актуальності в контексті військових дій¹³⁸.

Як відомо із численних повідомлень, глобальною та критичною проблемою в сфері торгівлі людьми є торгівля дітьми в сексуальних цілях. За даними, наведеними в доповіді Спеціального доповідача з питання про торгівлю дітьми та сексуальну експлуатацію дітей, зокрема дитячу проституцію, дитячу порнографію та сексуальну наругу над дітьми, щороку збільшується виявленість різних інформаційних потоків (сайтів, вебсторінок тощо), які транслюють та містять матеріали сексуального насильства над дітьми¹³⁹.

¹³⁷ Антонопулос Д. А., Джафарова О. В., Качинська М. О. Розслідування злочинів, пов'язаних із отриманням коштів від торгівлі людьми у Сполученому Королівстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 106. С. 16–25.

¹³⁸ Дрозд О. Ю., Сорока Л. В. Вплив війни в Україні на європейський стратегічний курс протидії торгівлі людьми. *Право і суспільство*. 2023. №. 2. С. 202–207.

¹³⁹ Criminal networks involved in the trafficking and exploitation of underage victims in the European Union. Europol. URL: <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/criminalnetworks-involved-in-traffickingand-exploitation-of-underage-victims-in-eu>.

Окремо слід виділити торгівлю дітьми, оскільки діти є більш уразливою категорією та займають велику частину у площині торгівлі людьми в цілому. Попри те, в торгівлі дітьми є вагомий показник гендерно зумовленого насильства, оскільки 65 відсотків серед постраждалих дітей – дівчатка, а 35 – хлопчики¹⁴⁰. Головними формами експлуатації дітей є сексуальна, яка використовується у всій сексуальній індустрії, та примусове жебрацтво.

Безперечно, торгівля дітьми є складнішою проблемою, аніж торгівля людьми в цілому, оскільки доросла свідомо та дієздатна особа може обстоювати свої права, реалізовувати їх та вдаватися до механізмів захисту своїх порушених прав, на відміну від дітей, які є більш уразливим суб'єктом, якому складніше обстоювати свої права та усвідомлювати складність ситуації, в яку їх примусово (в різний спосіб) змусили потрапити.

Отож війна створює найбільш сприятливі умови для торгівлі та експлуатації людьми, підвищує ризики торгівлі людьми, і найперше у неї потрапляють люди, які вимушені виїжджати за межі своєї держави, проте загроза наявна і для тих осіб, які залишаються в нашій державі, особливо на тимчасово окупованих територіях.

Протягом всього періоду війни в Україні, яка триває ще з 2014 року, багато наших громадян вимушено залишили Україну. Серед них переважно жінки та діти, які є найбільш вразливою частиною населення для потрапляння до торгівлі людьми, зокрема до сексуальної експлуатації та рабства. Також потрібно зазначити, що не менш вразливою групою також є діти без супроводу батьків (наприклад, діти з дитячих будинків, з сімейних будинків дитячого типу тощо), особи похилого віку, особи з інвалідністю. Для вказаних груп населення також є великий ризик потрапляння до торгівлі людьми та дітьми, торгівлі органами й незаконного донорства, незаконного усиновлення.

¹⁴⁰ Соціально-педагогічні основи захисту прав людини, протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. Б. Левченко, Л. Г. Ковальчук. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2016. 368 с.

У більшості випадків латентний характер торгівлі людьми, використання новітніх технологій, неможливість людей швидко реагувати на виклики життя, особливо на військові виклики, не дають змоги реально протидіяти торгівлі людьми. Також потрібно зазначити, що неактивність жертв торгівлі людьми провокує латентний її характер та не дає змоги оцінити явні її масштаби. Аспекти, які впливають на латентність та інертність, залежать від виду експлуатації чи виду насильства, яке використовується під час організації та здійснення торгівлі людьми.

Є різноманітна кількість способів експлуатації людей. Ці види експлуатації чи використання людини можна поділити залежно від статі. Так, наприклад, чоловіків, зокрема, використовують на будівництві, в шахтовидобувній сфері, сільському господарстві, а жінок – переважно в домогосподарстві, в швейній (фабричній) праці, як мийниць посуду і, звичайно, в наданні сексуальних послуг. Щодо дітей, то зазвичай їх використовують у жебракуванні та як дешеву робочу силу на некваліфікованих видах робіт, також у розповсюдженні наркотичних речовин. Вони найчастіше задіяні в сексуальній індустрії.

Рекомендації щодо уникнення неправомірних дій у сфері усиновлення, які сприяють та розширюють злочинні дії в торгівлі людьми, такі:

- найперше для того, щоб випадки торгівлі людьми, зокрема дітьми не залишались непоміченими, слід продовжувати підвищувати рівень обізнаності серед дітей та молоді щодо способів захистити себе від потрапляння в ситуацію торгівлі людьми. Це і буде перешкодою для вчинення торгівлі людьми як в нашій країні, так і в усьому світі; просвітницькі та превентивні програми виконують значну роль у підвищенні обізнаності громадян щодо ризиків та методів захисту від потрапляння до торгівлі людьми та супутніх її явищ;

- незаконне усиновлення, яке в подальшому може бути використане в торгівлі людьми, можна подолати за рахунок активізації міжнародної співпраці. Оскільки зазначені нами проблеми, які пов'язані із усиновленням, мають міждержавний характер, є потреба в співпраці між низкою державних органів та установ різних країн, їхніми неурядовими некомерційними організаціями та міжнародними фондами;

– враховуючи те, що наша держава опинилася під агресивною воєнною атакою з боку РФ та з огляду на зростаючу динаміку торгівлі людьми із 2014 року, запровадження технічних рішень у подоланні та фіксації торгівлі людьми та її дотичних явищ, підвищення рівня обізнаності в цьому секторі та міжсекторальна (міжурядова, міжорганізаційна на різних рівнях (громадянський сектор, школи, вищі навчальні, медичні заклади, установи)) співпраця є запорукою для забезпечення ефективної відповіді на виклики у подоланні торгівлі людьми;

– сучасні інформаційні технології також розглядаються як один із головних інструментів в цілому у захисті прав та свобод людини, але також спроможні допомагати Україні в боротьбі з торгівлею людьми та іншими формами експлуатації, використовуючи блокування Інтернет-каналів, сайтів, які транслюють експлуатаційні види діяльності над людьми та дітьми, а також сприяють швидкісному обміну інформації між різними країнами, що звужує терміни викриття та подолання цього злочину. Також, на нашу думку, значення та застосування інформаційних технологій у протидії торгівлі людьми в Україні виконує важливу роль, оскільки інноваційні методи в технологічній галузі (наприклад, використання ШІ, блокчейн, машинне навчання¹⁴¹) створюють нові та ефективні можливості для блокування злочинних мереж (які транслюють дитячу порнографію, розповсюджують неправдиву інформацію щодо надання медичних послуг із застосуванням сурогатного материнства, незаконне усиновлення чи неправдиву інформацію щодо працевлаштування тощо), а також для захисту потенційних жертв. Тому важливо налагоджувати співпрацю між державними органами, приватним сектором та міжнародними організаціями. Це сприятиме обміну знаннями та ресурсами, забезпечуватиме комплексний підхід до протидії торгівлі людьми.

Тому Україні, яка функціонує в умовах війни, необхідно активізувати діяльність, спрямовану на укладення міждер-

¹⁴¹ Макарова О. П., Татунько Є. В. Роль інформаційних технологій у протидії кіберзлочинності, пов'язаних з торгівлею людьми, в Україні. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми. Харків, 2024. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/231e54c1-2c28-4c8a-befa-38c79967ff10/content#page=60>

жавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми, а також встановлювати безпосередні зв'язки з правоохоронними органами інших держав через проведення різних навчальних програм щодо обміну досвідом у подоланні торгівлі людьми, а також через проведення різних видів акцій, тренінгів, вебінарів, модулів та інформаційних програм, які б транслиували нагальність існування такого злочину, як торгівля людьми.

Своєю чергою, така міждержавна політика нашої держави та співпраця дадуть змогу подолати значні труднощі, пов'язані з розслідуванням фактів торгівлі людьми, сприятимуть притягненню до відповідальності як наших громадян, так і іноземців, причетних до організованих злочинних угруповань, що займаються такою діяльністю.

Отже, причин вчинення торгівлі людьми є чимало, проте ми б хотіли виділити основні, а саме: зовнішні та внутрішні; економічні, політичні, правові, психологічні, культурні, соціальні, соціально-педагогічні, інформаційні. Вважаємо за доцільне наголосити на цьому, оскільки такими причинами також є елементи великого механізму в подоланні та протидії торгівлі людьми.

Важливим завданням для суспільства, найперше держави, державних органів та установ, правових та громадських організацій, є подолання (в різний спосіб: правовими механізмами, розголосом громадськості, інформаційною політикою держави та громадських організацій і фондів тощо) цього соціально небезпечного, негативного злочинного явища – торгівлі людьми.

На нашу думку, ця проблема може бути подолана через усвідомлення, виявлення причин утворення цього негативного явища і дотичних явищ, які сприяють його існуванню.

Пропонуємо такі рекомендації щодо подолання та запобігання торгівлі людьми, а також дотичних негативних та фонових явищ:

- 1) усвідомленість існування такого негативного явища, як торгівля людьми – перший крок до його протидії;

- 2) освіченість та хоча б мінімальний рівень знань про такий злочин – це наступний етап подолання торгівлі людьми, оскільки свідома, освічена людини буде більш складнішим

об'єктом торгівлі людьми (чи потенційною жертвою торгівлі) для організаторів злочинного угруповання, які займаються такою діяльністю; тому виникає нагальна необхідність у: просвітницьких подіях, акціях, тренінгах, семінарах щодо популяризації такого негативного явища, як торгівля людьми, та дотичних до нього елементів; інформаційній компанії державних органів влади, численних громадських об'єднань та фондів, що сприятиме отриманню знань та обізнаності щодо існування та подолання такого злочину, як торгівля людьми; розповсюдженні пам'ятки попередження та недопущення потрапляння у ситуацію торгівлі людьми особами, що вимушено залишили місце проживання у зв'язку із війною тощо;

3) потребують усунення прогалини та недоліки в національному законодавстві нашої країни щодо питань застосування, використання допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства, що унеможливить зловживання з боку злочинців чи торгівців людьми; зважаючи на зростання надання послуг методом сурогатного материнства на комерційній основі в Україні та відповідне збільшення репродуктивного туризму з нашої держави, вважаємо, що нашої законодавчій системі слід переглянути чинні норми та запровадити заборону на репродуктивний туризм для іноземців;

4) більшість проблем, які пов'язані із застосуванням такого медичного методу, як сурогатне материнство, розглядаються в цивільно-правовому аспекті, зокрема через аналіз договірних відносин сурогатного материнства; проте також потрібно зазначити, що розгляд проблеми трансформації прав людини в аспекті розширеного розуміння права на сурогатне материнство потребує ґрунтовнішого аналізу та комплексного підходу, а також відповідних законодавчих змін щодо визнання такого права частиною права на репродуктивність, права на продовження роду, і в цілому прав людини;

5) протидія торгівлі людьми потребує також правової і соціальної профілактики, а саме така профілактика реалізується через створення умов для розвитку особистості, формування свідомості громадян (це надважливий аспект; як бачимо з історичних прикладів формування нашої державності, чимало рішень політичного та державно-правового характеру можуть кардинально змінити життя цілого народу та держави),

через демократичні та гуманні стосунки між громадянами, й, безперечно, через поширення правових знань й не лише щодо торгівлі людьми, а дотичних явищ, які сприяють її поширенню; правова профілактика передбачає створення певної системи (на рівні правоохоронних органів та громадського сектору) первинного реагування на протиправні діяння, які створенні торгівлею;

6) окремо пропонуємо виділити соціальну профілактику, яка охоплює вивчення особливостей запобігання торгівлі людьми, особливо в сфері працевлаштування, навчання (переважно це стосується молоді) чи відпочинку за кордоном; включає формування позитивної мотивації щодо сприймання соціальних послуг та стимулювання до орієнтованості в інформації щодо протидії торгівлі людьми; сприяє підвищення свого статусу за рахунок оволодіння знаннями про свої права та вміння ними користуватися та їх обстоювати. Це ще один дієвий чинник, який покращує орієнтованість в сутності такої негативного явища, як торгівля людьми;

7) в напрямі запобігання та профілактики торгівлі людьми важливу роль виконує інформаційна політика держави та її органів влади, а саме: проведення інформаційних компаній, програм, семінарів, лекцій, квестів щодо протидії торгівлі людьми, а також надання інформаційних послуг, контактів про установи та організації, які здатні вирішувати питання, пов'язані із торгівлею людьми. Розширення меж комунікативної інформації з використанням можливостей владного та громадянського секторів запобігатиме вчиненню таких кримінальних правопорушень, як торгівля людьми, та іншим дотичним її елементам;

8) актуальним у подоланні торгівлі людьми є надання правової, психологічної та матеріальної допомоги жертвам торгівлі людьми. Має тривати налагоджена ефективна співпраця багатьох структур (як національного, так і міжнародного рівнів) з надання такої підтримки.

5. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

5.1. Методика розслідування торгівлі людьми

Основи методики розслідування торгівлі людьми

Проголосивши, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), держава зобов'язалася всіма доступними засобами та можливостями захищати особу.

Ефективність розслідування на досудовому розслідуванні кримінальних проваджень у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, залежить від суб'єктів, що вступають у сферу взаємодії зі слідчим під час розслідування торгівлі людьми, котрі запобігають кримінальним правопорушенням, здійснюють виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

До суб'єктів взаємодії зі слідчим під час розслідування кримінальних проваджень торгівлі людьми належать:

1. Департамент міграційної поліції Національної поліції.
2. Оперативні підрозділи Національної поліції, що забезпечують виявлення та документування кримінальних правопорушень інших категорій.
3. Департамент кіберполіції Національної поліції.
4. Підрозділи громадської безпеки (дільничні інспектори, патрульна служба).
5. Департамент соціального захисту населення.
6. Підрозділи Державної прикордонної служби України.
7. Підрозділи Державної міграційної служби України.

8. Журналісти, які провадять журналістські розслідування, спрямовані на викриття кримінальних правопорушень торгівлі людьми.

9. Іноземні посольства та консульства.

10. Правоохоронні органи іноземних держав.

11. Неурядові українські організації.

12. Міжнародні громадські організації.

Відповідно до ст. 91 КПК України, під час розслідування кримінального провадження підлягають доказуванню такі обставини:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

У кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми типовими обставинами, що підлягають встановленню, є:

1. Обставини, що належать до події кримінального правопорушення:

а) час вчинення торгівлі людьми (період часу між вербуванням потерпілих і передачею останніх третім особам);

б) місце вчинення кримінального правопорушення (місце вербування потерпілих, а також місце, куди потерпілих «продали»);

в) спосіб вчинення кримінального правопорушення (спосіб підготовки до вчинення торгівлі людьми; спосіб вербування потерпілих; спосіб переправлення потерпілих через кордон; спосіб передачі потерпілих третім особам; спосіб приховування торгівлі людьми);

г) наявність співучасників торгівлі людьми. Оскільки більшість таких кримінальних правопорушень вчиняються злочинними групами, в процесі розслідування підлягає встановленню особа, яка організувала злочинну групу, а також всі її члени;

д) відомості про особу потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові; рік, місяць, день і місце народження; громадянство, національність, освіта, сімейний стан; місце роботи, рід занять або посада; місце проживання тощо).

2. Обставини, які мають значення для кваліфікації діяння як торгівлі людьми:

а) безпосередній об'єкт кримінального правопорушення – честь та гідність особи;

б) предмет кримінального правопорушення – людина;

в) об'єктивна сторона кримінального правопорушення – продаж людини; інша оплатна передача людини; здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам);

г) суб'єкт – загальний, тобто фізична осудна особа віком не молодше 16 років;

д) суб'єктивна сторона – прямий умисел;

є) мотив – користь;

ж) мета – сексуальна експлуатація; використання у порнобізнесі; втягнення у злочинну діяльність; залучення в боргову кабалу; усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях; використання у збройних конфліктах; експлуатація праці потерпілого.

3. Обставини, що характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення:

а) біографічні дані особи: прізвище, ім'я, по батькові; рік, місяць, день і місце народження; громадянство, національність, освіта, сімейний стан; місце роботи, вид занять або посада; місце проживання;

б) стан здоров'я особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, рівень її фізичного і розумового розвитку, а саме наявність або відсутність фізичних або психічних вад, раніше перенесених тяжких захворювань, травм голови. Встановлення стану здоров'я має юридичне значення у вирішенні питань про осудність особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а також про можливість прийняття відмови від захисника;

в) відомості, що характеризують особу за місцем роботи, проживання, у сім'ї;

г) відомості про судимість особи. Встановлення цього факту має значення при кваліфікації вчиненого особою діяння за відповідними частинами ст. 149 КК України та іншими статтями Кодексу;

д) матеріальний стан особи: рівень прибутку, наявність або відсутність грошового внеску в банку, цінних паперів, іншого приватного майна. Встановлення цього факту має значення для накладення арешту на майно з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації.

4. Обставини, що впливають на ступінь тяжкості кримінального правопорушення:

а) вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього;

б) вчинення торгівлі людьми щодо кількох осіб;

в) вчинення торгівлі людьми повторно;

г) вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб або організованою групою;

д) вчинення торгівлі людьми з використанням службового становища;

є) вчинення торгівлі людьми особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності;

ж) вчинення торгівлі людьми, пов'язаної з незаконним вивезенням дітей за кордон чи неповерненням їх в Україну;

з) вчинення торгівлі людьми з метою вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства;

і) вчинення при торгівлі людьми дій, які спричинили тяжкі наслідки¹⁴².

Згідно з наказом МВС України від 6 липня 2017 р. № 570 «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України», діяльність слідчих підрозділів здійснюється відповідно до принципів верховенства права, законності, рівності перед законом і судом, поваги до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, недоторканності житла чи іншого володіння особи, таємниці спілкування, невтручання в приватне життя, недоторканності права власності, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, заборони двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення, забезпечення права на захист, змагальності сторін кримінального провадження та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, безпосередності дослідження показань, речей і документів, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, публічності, диспозитивності, розумності строків досудового розслідування.

Органи досудового розслідування при здійсненні своїх повноважень взаємодіють з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, державними установами, громадськими організаціями і об'єднаннями, а також, відповідно до міжнародних договорів України, – з компетентними та судовими органами іноземних держав.

Завдання слідчих підрозділів:

1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;

¹⁴² Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 255 с.

2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;

3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції;

4) забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями;

5) виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення.

Враховуючи покладені на слідчі підрозділи завдань, вони виконують такі функції:

1) усебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надання їм належної правової оцінки та забезпечення прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень;

2) аналіз слідчої практики, організації і результатів діяльності слідчих, унесення на основі цього в установленому порядку пропозицій щодо підвищення ефективності функціонування слідчих підрозділів, забезпечення правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю, інформування населення із зазначених питань через засоби масової інформації;

3) розроблення та реалізація заходів щодо дотримання законодавства, зміцнення службової дисципліни, підвищення якості досудового розслідування і скорочення його строків;

4) вивчення, узагальнення позитивного досвіду досудового розслідування, упровадження його на практиці та розроблення сучасних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

5) організація взаємодії слідчих підрозділів з Офісом Генерального прокурора, регіональними, місцевими прокуратурами, зокрема прокурорами, які здійснюють нагляд за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову і судово-експертну діяльність;

6) вивчення практики застосування слідчими норм права і розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України;

7) забезпечення підбору, розстановки і виховання кадрів для слідчих підрозділів, підвищення їх кваліфікації та професійної майстерності;

8) організація відповідно до КПК України та законів України розгляду і вирішення скарг і заяв громадян, які надходять у зв'язку з проведенням досудового розслідування кримінальних правопорушень.

При виконанні своїх службових обов'язків слідчий зобов'язаний:

1) під час досудового розслідування дотримуватися вимог Конституції України, КПК України та законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

2) забезпечувати повне, усебічне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень у межах установлених КПК України строків;

3) виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються в письмовій формі;

4) забезпечувати реалізацію в повному обсязі прав і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження;

5) не розголошувати відомості, що становлять державну чи іншу таємницю, що охороняється законом, інформацію про приватне (особисте і сімейне) життя особи та інші відомості, здобуті при розслідуванні кримінальних правопорушень;

6) не вчиняти будь-яких дій, що ганьблять звання слідчого і можуть викликати сумнів у його об'єктивності та неупередженості;

7) у разі наявності підстав, передбачених ст. 77 КПК України, заявляти самовідвід від участі в кримінальному провадженні в порядку, визначеному ст. 80 КПК України.

Відповідно до ст. 214 КПК України, слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості

до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР. Слідчий, який здійснюватиме досудове розслідування, визначається керівником органу досудового розслідування.

Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне відповідальність, встановлену законом. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду. У разі виявлення ознак кримінального правопорушення на морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, досудове розслідування розпочинається негайно; відомості про нього вносяться до ЄРДР за першої можливості.

Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення.

Відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається.

До ЄРДР вносяться відомості про (ч. 5 ст. 214 КПК України):

1) дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;

3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;

5) попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

6) прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та/або розпочав досудове розслідування;

7) інші обставини, передбачені положенням про ЄРДР.

У ЄРДР автоматично фіксується дата внесення інформації та присвоюється номер кримінального провадження.

Слідчий невідкладно у письмовій формі повідомляє керівника органу прокуратури про початок досудового розслідування, підставу початку досудового розслідування та інші передбачені законом відомості.

До орієнтовного комплексу процесуальних дій та матеріалів розслідування кримінальних проваджень щодо торгівлі людьми належать:

- прийняття усної заяви про вчинення торгівлі людьми.
- Інформацію щодо виявлення ознак торгівлі людьми можна отримати:
- з оперативних джерел;
 - під час перевірки фірм, що надають посередницькі послуги з працевлаштування громадян України;
 - при перевірці шлюбних агентств;
 - від Ювенальної поліції України;
 - від Державної прикордонної служби України, СБУ;
 - від Державної міграційної служби України;
 - від Державної служби України з питань праці;
 - від Українського бюро «Інтерпол», правоохоронних органів інших держав;
 - від Департаменту соціального захисту населення;
 - від Міністерства закордонних справ України;
 - із засобів масової інформації;
 - від неурядових та міжнародних організацій;
- матеріали оперативного підрозділу стосовно ведення оперативно-розшукової справи щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення кримінального правопорушення;
- внести відомості до ЄРДР, розпочати розслідування;
 - не пізніше 24 годин з моменту внесення відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР;
 - повідомити прокурора про початок досудового розслідування;
 - провести допит потерпілої особи щодо обставин кримінального провадження;
 - ознайомлення з пам'яткою для особи, яка постраждала від торгівлі людьми, під підпис;

- надати довідку потерпілій особі щодо визнання її потерпілою від кримінального правопорушення торгівлі людьми для подальшої подачі за місцем перебування до місцевої держадміністрації для встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми;

- звернення до неурядових організацій щодо реінтеграції та реабілітації потерпілих від торгівлі людьми, надання їм матеріальної, медичної та психологічної допомоги, надання притулку, ресоціалізація, організація професійного навчання, сприяння в працевлаштуванні тощо.

При проведенні допиту потерпілих рекомендується залучати психологів саме з неурядових організацій, котрі мають практику спілкування з особами, котрі постраждали від торгівлі людьми;

- допит свідків про обставини вчиненого кримінального правопорушення;

- проведення огляду місця події у місцях переховування, експлуатації, вербування (фіксація відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення; вилучення речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей котрі заборонені до обігу, а також матеріальних об'єктів, придатних для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні);

- огляд документів, речей, електронних носіїв;

- встановлення свідків та очевидців події (у разі внесення відомостей до ЄРДР – допит, якщо ні – опитування), які проживають або працюють поблизу місця вчиненого діяння, а також осіб, які могли бути причетними до кримінальної діяльності;

- установа базових станцій операторів мобільного (рухомого) зв'язку, що обслуговують територію, на якій знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення, та можливих напрямків руху особи, яка його вчинила, а також інших місць з урахуванням обставин кримінального правопорушення;

- орієнтування особового складу органів та підрозділів поліції на території обслуговування, на якій учинено торгівлю людьми, та суміжних територіях, а також (за необхідності) представників громадськості про характер, час, місце

і спосіб учинення кримінального правопорушення, кількість осіб, які його вчинили, їх зовнішність, відомості, що мають значення для встановлення правопорушників та їх розшуку;

- використання можливостей баз (банків) даних єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України та інших інформаційних ресурсів, а також засобів масової інформації;

- перевірка осіб за базами (банками) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, та іншими інформаційними ресурсами;

- створення СОГ (для усебічного, повного і неупередженого досудового розслідування у складних та великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, учинених в умовах неочевидності, кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу або учинені на території кількох адміністративно-територіальних одиниць України, а також для здійснення ефективної взаємодії слідчих та працівників оперативних підрозділів поліції).

Для досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених на території кількох областей (регіонів), наказом Голови Національної поліції або заступника Голови Національної поліції – начальника Головного слідчого управління може створюватися між-регіональна СОГ. Контроль за її роботою покладається на Головне слідче управління Національної поліції.

Відповідно до ст. 571 КПК України для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях кількох держав, або якщо порушуються інтереси цих держав, можуть створюватися спільні слідчі групи.

Генеральна прокуратура України розглядає і вирішує питання про створення спільних слідчих груп за запитом слідчого органу досудового розслідування України, прокурора України та компетентних органів іноземних держав.

Члени спільної слідчої групи безпосередньо взаємодіють між собою, узгоджують основні напрями

досудового розслідування, проведення процесуальних дій, обмінюються отриманою інформацією. Координацію їх діяльності здійснює ініціатор створення спільної слідчої групи або один з її членів.

Слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії виконуються членами спільної слідчої групи тієї держави, на території якої вони проводяться.

- розроблення плану СОГ щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, з урахуванням наданих обґрунтованих пропозицій усіх працівників, залучених до складу СОГ (оперативний супровід досудового розслідування забезпечується з моменту створення СОГ і до ухвалення судом вироку або постановлення ухвали, які набрали законної сили, або у разі закриття кримінального провадження);

- проведення освідчування особи потерпілого щодо наявності слідів фізичного впливу;

- наявність виписки з історії хвороби особи потерпілого, якщо він звертався до медичних закладів у випадках сексуальної експлуатації (у якій зазначено стан здоров'я особи, у тому числі наявність ознак застосування до неї фізичного насильства; при сексуальній експлуатації – ознак тривалого неконтрольованого інтимного життя та його наслідків, відповідні виписки з історії хвороби (у випадку лікування жінки після повернення з полону від венеричних чи інших захворювань сечостатевої системи, здійснення абортів, провокації передчасних пологів тощо)¹⁴³. Якщо такої виписки немає, необхідно призначити судово-медичну експертизу на встановлення перелічених фактів;

- проведення судово-психологічної експертизи потерпілого для встановлення психологічного стану в умовах експлуатації – за наявності підстав (експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами за дорученням

¹⁴³ Бардацька О. В, Обрізан Н. М, Орлеан А. М. Розкриття та розслідування злочину, передбаченого ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» : методичні рекомендації; МВС України, Головне слідче управління. Київ, 2008. 60 с.

слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження або якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання);

- збір характеризуючих матеріалів щодо осіб, які підозрюються у вчиненні противоправного діяння;

- здійснення запитів до аеропортів, залізничних вокзалів, автовокзалів; консульств щодо отримання віз; реєстрації у консульствах у разі перебування за кордоном; паспортної, міграційної, прикордонної служб у разі втрати паспорта, нелегального перетинання кордону тощо;

- проведення аудіо-, відеоконтролю особи (різновид втручання у приватне спілкування, яке проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування);

- зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (полягає у проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою та має значення для досудового розслідування, а також в одержанні, перетворенні і фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку);

- зняття інформації з електронних інформаційних систем (пошук, виявлення і фіксація відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі, або їх частин, доступ до електронної інформаційної системи або її частини, а також отримання таких відомостей без відома її власника, володільця або утримувача);

- установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (застосування технічних засобів для локалізації місцезнаходження радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу систем зв'язку, та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, без розкриття змісту повідомлень, що передаються, якщо в результаті його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження);

- спостереження за особою, річчю або місцем (пошук, фіксація і перевірка під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого кримінального правопорушення відомостей про особу та її поведінку або тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи місця. У публічно доступних місцях може проводитися візуальне спостереження за зазначеними об'єктами або візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження);

- проведення аудіо-, відеоконтролю місця (полягає у здійсненні прихованої фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць, без відома їх власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб, за наявності відомостей про те, що розмови і поведінка осіб у цьому місці, а також інші події, що там відбуваються, можуть містити інформацію, яка має значення для кримінального провадження);

- проведення обшуків (з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб) за місцем роботи, реєстрації, проживання, а також місцем організації правопорушень підозрюваного.

Направлення підрозділів поліції особливою призначення для забезпечення проведення обшуку допускається лише з дозволу прокурора у кримінальному провадженні щодо тяжкого та особливо тяжкого кримінального правопорушення та в разі наявності достатніх підстав вважати, що проведенню слідчої (розшукової) дії буде чинитися фізичний опір чи іншим чином унеможливлуватися досягнення її мети. Без дозволу прокурора залучення спеціальних підрозділів до обшуку здійснюється лише у невідкладних випадках, коли затримка в проведенні слідчої (розшукової) дії може призвести до неможливості досягнення її мети;

- огляд транспортного засобу у разі переміщення потерпілих осіб;

– затримання особи підозрюваного (уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення та здійснити її обшук. Необхідно негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого кримінального правопорушення він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування відповідно до положень ст. 213 КПК України. Про затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, складається протокол);

– внесення відомостей про затримання підозрюваного до ЄРДР;

– залучення захисника за проханням чи згодою підозрюваного до участі у кримінальному провадженні;

– допит підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з торгівлею людьми;

– пред'явлення для впізнання потерпілому, свідкам особи підозрюваного у вчиненні торгівлі людьми (рекомендується поза візуально);

– повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення;

– внесення відомостей про підозру до ЄРДР;

– клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжного заходу (копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, надається підозрюваному, обвинуваченому не пізніше ніж за 3 години до початку розгляду клопотання);

– клопотання слідчого, прокурора про арешт майна (у разі тимчасового вилучення майна під час обшуку, огляду, здійснюваних на підставі ухвали слідчого судді, передбаченої ст. 235 КПК України, клопотання про арешт такого майна повинно бути подано слідчим, прокурором протягом 48 годин після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, в якій його було вилучено);

– запити про надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні;

- одночасний допит двох і більше осіб, у показаннях котрих наявні розбіжності у кримінальному провадженні;
 - вивчення висновків щодо проведення бухгалтерської та фінансово-економічної експертизи діяльності підприємства, що використовувалося для пошуку і вербування осіб;
 - вивчення висновків щодо проведення почеркознавчих, техніко-криміналістичних експертиз;
 - вивчення документації банківських установ щодо розрахункових операцій та фінансового стану суб'єкта підприємницької діяльності, що використовувався для пошуку і вербування постраждалих;
 - накладення арешту на банківські рахунки;
 - оголошення в розшук (у випадку, коли підозрюваного оголошено в розшук, у разі наявності достатніх підстав вважати, що особа може переховуватися за межами України, слідчий відповідно до законодавства вирішує питання про оголошення особи в міжнародний розшук);
 - у випадку, коли оголошений у розшук підозрюваний є громадянином іншої держави й перебуває на території цієї держави, слідчий надсилає запит про міжнародну правову допомогу в кримінальному провадженні або надсилає зазначене кримінальне провадження стосовно вказаної особи разом з клопотанням про передання кримінального провадження.
- Перелік процесуальних дій та матеріалів розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею людьми, не є вичерпним, а залежить від конкретної слідчої ситуації.
- Для проведення рішення про проведення відповідних слідчих (розшукових) дій необхідно врахувати:
- можливість знищення слідів кримінального правопорушення винними особами та вчинення ними дій, що перешкоджають розслідуванню (знищення доказів, погрози або насильницькі дії щодо потерпілих, їхніх близьких осіб або свідків кримінального правопорушення, переховування підозрюваних від органів розслідування тощо);
 - ступінь реальності погроз для життя та здоров'я потерпілих, їх побоювань можливої помсти вербувальників;
 - правдивість показань потерпілих – ініціаторів повідомлень про кримінальне правопорушення та їхню готовність до співпраці зі слідством;

– ймовірність повторення епізодів вербування, транспортування або сексуальної експлуатації в найближчий час або в ході розслідування;

– потребу в оперативно-розшуковому забезпеченні першочергових слідчих (розшукових) дій для отримання необхідної орієнтуючої інформації (щодо свідків, яких треба допитати, місцезнаходження підозрюваних, доказів матеріального характеру тощо)¹⁴⁴.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що кількість кримінальних правопорушень, що були зареєстровані МВС України, станом на грудень 2018 р. становить 291.

Усього розглянуто 32 провадження, 25 завершилися ухваленням вироку, 2 провадження повернуто прокурору, 4 надіслано для визначення підсудності та 1 завершилось закриттям провадження у справі. Загальна кількість потерпілих – 34 особи, з яких 26 жінок та 8 чоловіків. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода становила 68 000,00 грн¹⁴⁵.

За 2018 р. набрали законної сили судові вирoki з такою кваліфікацією та характеристикою:

– за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 3 особи, до 1 з них застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 3 років, та 2 особи звільнено від відбуття покарання з випробуванням;

– за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 10 осіб, до 1 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 3 років, 1 особі призначено покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 5 років та 8 осіб звільнено від покарання з випробуванням;

– за ч. 3 ст. 149 КК України засуджено 2 особи, до 1 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк

¹⁴⁴ Методичні рекомендації з виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / О. О. Крюков, О. В. Пустова, О. В. Панчук О. В. та ін. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 160 с.

¹⁴⁵ Никифоряк Л. П., Орлеан А. М. Аналіз судової практики з питань застосування законодавства України щодо протидії торгівлі людьми. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. 120 с. URL: <http://iom.org.ua/sites/default/files/analysis2019.pdf>

від 3 до 5 років включно та 1 особі призначено покарання від 5 до 10 років. До 1 засудженої особи застосовано конфіскацію майна.

5.2. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні торгівлі людьми

Огляд у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми

Особливе місце серед слідчих (розшукових) дій при розслідуванні злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, що спрямовані на отримання доказової інформації – джерел матеріального світу, належить огляду.

Одним із основних його різновидів є огляд місця події. Його не можна замінити іншими слідчими (розшуковими) діями, зокрема допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі розказати про невидимі сліди, які залишилися на місці події і які можуть бути доказами у провадженні, а ця слідова інформація може бути виявлена безпосередньо під час проведення огляду місця події. Під час його проведення оглядаються усі об'єкти, що можуть стосуватися злочину, але це залежатиме від конкретної слідчої ситуації, тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж, наприклад, обшуку чи слідчого експерименту.

Спектр об'єктів криміналістичного дослідження, що зберегли на собі інформацію про подію кримінального правопорушення, у провадженнях про торгівлю людьми досить широкий і утворює чотири великі групи: 1) документи (загальногромадянські та закордонні паспорти потерпілих та злочинців з візами та відмітками про перетинання державного кордону, анкети-заяви на отримання закордонних паспортів, боргові розписки, блокноти із записами тощо); 2) предмети (знаряддя та засоби, за допомогою яких підроблялися паспорти та інші документи, необхідні для отримання віз для виїзду за кордон, бланки документів тощо); 3) електронні носії інформації (системні блоки комп'ютерів, жорсткі та гнучкі магнітні диски, ноутбуки, мобільні телефони, холодні гаманці тощо); 4) пам'ять людей (ідеальні відображення).

Типові сліди залежно від природи сліду

1.1. Типові сліди-відображення:

- сліди людини (рук, ніг, вух, губ, зубів, взуття тощо);
- сліди знарядь і інструментів (предметів, що мають господарсько-побутове призначення, поліграфічного обладнання, кліше, копіювально-розмножувальної техніки);
- сліди транспортних засобів тощо.

1.2. Типові сліди-предмети:

- цифрові носії інформації (системний блок, зовнішній жорсткий диск, USB флеш-накопичувач, холодний гаманець тощо);
- знаряддя та засоби, за допомогою яких підроблялися паспорти та інші документи, необхідні для отримання віз для виїзду за кордон, бланки документів;
- мобільні телефони з пам'яттю, передусім якщо там є анкетні дані, адреси, номери телефонів великої кількості осіб жіночої статі, а також іноземних громадян, інформація про банківські рахунки;
- предмети порнографічного характеру;
- презервативи та інші сліди, притаманні для зайняття проституцією;
- засоби індивідуального маскування (маски, пов'язки, рукавички);
- засоби залякування (зброя, предмети, що імітують вогнепальну бойову зброю, піротехнічні засоби, спеціальні засоби);
- предмети, притаманні місцю насильницького утримання (дроти, липка стрічка, кайданки, мотузки тощо);
- засоби переміщення потерпілого та його утримання (транспортні засоби, мішки, сумки, скоч тощо).

1.3. Типові сліди-документи:

- загальногромадянські та закордонні паспорти потерпілих та злочинців з візами та відмітками про перетинання державного кордону (або їх копії);
- анкети-заяви на отримання закордонних паспортів;
- запрошення юридичних чи фізичних осіб;
- боргові розписки;
- митні декларації;

- трудові договори (контракти);
- оригінали чи копії квитанцій на міжнародні поштові відправлення, одержання;
- установчі документи, що підтверджують право на заняття туристичною діяльністю, діяльністю із працевлаштування (в тому числі за кордоном);
- дані операторів стільникового зв'язку про вхідні та вихідні дзвінки з телефонів підозрюваних у причетності до злочинної діяльності;
- проїзні квитки, білети;
- банківські дозволи на вивезення валюти;
- безпосередньо грошові суми;
- записні книжки, в тому числі електронні, інші записи;
- документи про надходження та одержання грошових переказів;
- альбоми з фотографіями різноманітних жінок;
- медичні документи (реєстраційні облікові картки, історії хвороб тощо);
- візитки готелів, сутенерів чи клієнтів;
- щоденник із записом подій, які відбувалися з потерпілими;
- відеозаписи, зафіксовані камерами зовнішнього спостереження, що використовуються різноманітними підприємствами, установами, банками, маркетами, розважальними закладами, автозаправками;
- відео- чи звукозаписи та фотознімки, отримані внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів чи негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

1.4. Типові сліди-речовини: сліди біологічного походження (крові, сперми, поту, слини тощо).

Типові цифрові сліди

2.1. Типові сліди застосування засобів у комп'ютерній техніці

Апаратна частина:

персональні комп'ютери, ноутбуки та нетбуки, планшети, мобільні телефони, смартфони, телевізори із функцією SMART, система фото- та відеофіксації, моноблоки, роутери, маршрутизатори тощо.

Програмна частина:

- вербування потенційних потерпілих осіб (спеціально створені веб-сайти, комп'ютерні соціальні мережі, дошки оголошень);

- комунікація (електронна пошта, чати, інтернет-пейджери, IP-телефонія та інші мультимедійні засоби спілкування, забезпечення анонімності (Proxy servers (HTTP, SOCKS, CGI), Darknet (Tor, 2IP), безпечна передача інформації в мережі (засоби шифрування);

- контролювання та експлуатація (онлайн-порностудії, мережні сховища (хмари, Peer-to-peer, FTP, відеохостинги), веб-сайти з надання послуг сексуального характеру, продажу органів тощо);

- одержання коштів від експлуатації потерпілих осіб (електронні гроші, площадки, які можуть бути використані для легалізації, тощо).

2.2. Типові сліди у мобільних засобах комп'ютерної техніки із функцією телефону (телефонна та адресна книги, щоденник із списком зустрічей і справ, сервіс обміну повідомленнями (SMS, MMS, email), диктофон, фотоапарат та відеокамера, програвач мультимедіа тощо)¹⁴⁶.

Функції телефону, котрі необхідно оглянути:

- телефонна та адресна книги;
- нотатки зі списками зустрічей і справ;
- записна книжка;
- нагадування про події;
- короткі текстові повідомленнями в електронних комунікаційних мережах (SMS – Short Message Service);
- короткі мультимедійні повідомлення зі вмістом повнокольорового зображення, фотографій, мелодій та відеокліпи (MMS – Multimedia Messaging Service);
- текстові та мультимедійні повідомлення різних додатків (Viber, WhatsApp, Messenger тощо);

¹⁴⁶ Виявлення, попередження та розслідування злочинів торгівлі людьми, винених із застосуванням інформаційних технологій : навчальний курс / А. Вінаков, В. Гузій, Д. Девіс, В. Дубина, М. Каліжевський, О. Манжай, В. Марков, В. Носов, О. Соловйов. Київ, 2017. 148 с.

- акаунти у соціальних мережах (Facebook, Instagram тощо), інформація про те, де навчався, де проживає, з якого міста, де працює, дата народження, контактна інформація, які місця, заходи відвідував з чіткою локацією, фотографії, друзі користувача, родина, сімейний стан і з якого часу, публікації користувача;

- спортивні додатки Runtastic, Nike + Running тощо (дата, час, локація користувача, що відображається на супутникових OSM-картах);

- журнал повідомлень, де зберігаються повідомлення системи, котрі користувач міг упустити;

- диктофон, де зберігаються записи;

- додатки з функцією запису розмови;

- фотогалерея (залежно від функцій телефона можна отримати інформацію по кожному знімку, щодо точної локації, дати та часу здійсненого фотознімка), де зберігаються фотографії, зроблені користувачем та направлені користувачеві, а також знімки екрана, анімації, відеознімки. Також можна оглянути приховані та нещодавно видалені колекції фотознімків;

- календар, де накопичуються нагадування про події, зустрічі;

- електронна пошта (e-mail) – містить цифрові повідомлення будь-якого змісту (текстові документи, аудіо-, відеофайли, архіви, програми);

- програми заходу в Інтернет (історія відвідування сайтів та збережених вкладок тощо);

- мобільний додаток служби таксі, де можна отримати інформацію щодо минулих поїздок, а саме: чітку локацію з конкретною адресою посадки та висадки користувача додатку та даними водія автомобіля, а також про заплановані майбутні поїздки;

- мобільний додаток залізничних та авіаційних послуг, де можна отримати інформацію як щодо історії попередніх поїздок, так і стосовно актуальних подорожей як користувача додатку, так і інших осіб, квитки на яких оформлені, а саме інформацію щодо дати поїздки, місця виїзду і прибуття, номер поїзда чи номер рейсу, місця у вагоні чи літаку та персональних даних власників квитків;

– *#06# – за допомогою вказаної комбінації можна дізнатися IMEI (ідентифікаційний номер смартфона).

5.3. Протокол Берклі у розслідуванні торгівлі людьми із використанням відкритих цифрових даних

Діджиталізація сприяла не тільки розвитку суспільства та бізнесу, а також створює нові виклики в контексті безпеки та правопорядку. Інновації дають можливість злочинцям змінювати свою тактику, адаптовуючи їх до цифрового середовища. З огляду на це, цифрові технології стали не лише інструментом розвитку, але й новою платформою для вчинення кримінальних правопорушень.

Торгівля людьми також мігрувала в онлайн-простір, де зловмисники використовують анонімні платформи для вербування осіб, продажу контрафактних документів, приховані оголошення про роботу, фейкові пропозиції про еміграцію та шлюб.

Основні сфери впливу Інтернет-простору на торгівлю людьми охоплюють:

1. Рекрутинг через соціальні мережі

Торгівці людьми активно вербують потенційних постраждалих через платформи *Facebook*, *Instagram*, *TikTok* тощо, використовуючи фейкові облікові записи, що пропонують широкий спектр можливості. Особливо вразлива молодь і особи, які шукають роботу або покращення фінансового становища.

2. Форумні та месенджерні платформи

Зловмисники використовують закриті форуми, чати й месенджери, як-от: *Telegram*, *WhatsApp*, *Viber*, *Signal* тощо, для організації та діяльності злочинної групи, де відбувається координація між учасниками злочинної групи, а також активні переписки щодо різних форм торгівлі людьми.

3. Онлайн-експлуатація

Зачасту потенційних постраждалих примушують до створення порнографічних матеріалів або участі у вебкам-бізнесі, який ведеться в закритих мережах інтернету.

4. *Dark Web*, яка є частина *World Wide Web*, доступ до якої можна отримати, тільки використовуючи специфічне

програчне забезпечення, авторизацію або певним чином сконфігурований браузер¹⁴⁷. У так званій «темній мережі» злочинці можуть залишатися анонімними, що робить торгівлю людьми ще більш небезпечною та важкою для відстеження.

Враховуючи вказані аспекти, дедалі частіше йдеться про застосування новітніх методів розслідування. Одним із таких методів є використання відкритих цифрових даних (Open Source Information, OSINT). Для ефективного впровадження цього підходу у розслідування було розроблено «Протокол Берклі», який став важливим елементом у світовій правовій та слідчій практиці.

Протокол Берклі – це міжнародний стандарт керівних положень, створений для полегшення збору, перевірки та використання цифрових відкритих джерел інформації в процесі розслідування злочинів та порушень прав людини. Він розроблений Школою права Берклі при Каліфорнійському університеті у співпраці з рядом провідних правових організацій і експертів у сфері цифрової криміналістики.

Чи є досвід застосування загальнодоступних цифрових даних у розслідуваннях? Так. Наприклад, Незалежна міжнародна місія щодо встановлення фактів у М'янмі збирала докази «часних випадків мови ненависті».

Знімки з супутника допомогли Комісії з прав людини в Південному Судані встановити ймовірні злочини проти людяності з огляду на масштабні руйнування приватної власності та напади на мирних жителів у понад 40 поселеннях протягом двох місяців¹⁴⁸.

Документ містить стандарти знаходження, збирання, зберігання, перевірки та аналізу контенту із соцмереж та інших відкритих джерел, до яких можна віднести:

- фотографії, відео, картинки, графічні дописи тощо;
- контент, створений користувачами у соціальних мережах (*YouTube, TikTok, Facebook, Instagram, Telegram, Twitter*) тощо;
- дані супутникових знімків.

¹⁴⁷ Темна мережа. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁴⁸ Протокол Берклі щодо розслідування із використанням відкритих цифрових. URL: <https://jurfem.com.ua/>

Протокол покликаний стандартизувати процедури та надати методологічні вказівки для різних розслідувань, щоб допомогти слідчим, які використовують у відкритому доступі, усвідомити важливість:

1. Відстеження походження онлайн-контенту та його віднесення до першоджерела.
2. Оцінки достовірності та надійності онлайн-джерел.
3. Перевірка онлайн-контенту та оцінки його достовірності та надійності.
4. Дотримання законодавчих вимог та етичних норм.
5. Мінімізації будь-якого ризику заподіяння шкоди собі, своїм організаціям та третій стороні.
6. Посилення захисту прав людини джерел, включаючи право на конфіденційність.

***До основних положень Протоколу Берклі
можна віднести такі:***

1. Збір інформації у відкритих мережах

Протокол визначає, як можна ефективно збирати цифрові дані з відкритих джерел (соціальних мереж, новин, супутникових даних та ін.), не порушуючи права людини, включаючи право на приватність.

2. Перевірка даних

Одним із найважливіших аспектів Протоколу є перевірка достовірності даних отриманих даних. В умовах інформаційного перенасичення та інформаційної дестабілізації, поширення рейкової інформації, працівники правоохоронної системи повинні володіти методами оцінки надійності джерел та підтвердження достовірності отриманої інформації.

3. Збереження та документування

Протокол пропонує так звану «дорожню карту» щодо збереження зібраних даних для забезпечення їх цілісності та доступності. Це порушує питання і кібербезпеки, контролю за доступом до даних та забезпечення належної архівації інформації.

4. Етичні аспекти

У документі велика увага приділяється етичному використанню інформації з відкритих джерел. Використання цифрових даних має відповідати міжнародним стандартам прав

людини, а також враховувати ризики для осіб, залучених до публікації інформації.

5. Правова допустимість

Протокол надає рекомендації щодо того, як зробити цифрові докази з відкритих джерел допустимими в судових процесах¹⁴⁹.

Протокол Берклі є важливим кроком у стандартизації використання відкритих цифрових даних у розслідуванні торгівлі людьми та інших кримінальних правопорушень. Він надає чіткі рекомендації для збору та верифікації цифрових доказів, одночасно враховуючи етичні та правові аспекти роботи з такими даними. Це робить його ключовим інструментом на досудовому розслідуванні у цифрову епоху, де інформація з відкритих джерел стає важливим елементом правосуддя.

Презентацію документа, до створення якого було залучено понад 150 експертів, приурочили до 75-ї річниці Нюрнберзького трибуналу з розслідування злочинів нацизму, під час якого вперше було використано відео як доказ у кримінальному процесі.

5.4. Організація проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій

Загальні положення проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні

Підставами для проведення конкретної НС(Р)Д є наявність відомостей про злочин та особу, яка його вчинила, які потребують перевірки для їх підтвердження або спростування за умови, що в інший спосіб, ніж шляхом проведення цієї НС(Р)Д, це зробити неможливо.

Ухвалення процесуальних рішень про проведення НС(Р)Д є результатом оцінки слідчим, прокурором, слідчим суддею ситуації, що склалася на певний момент розслідування. Такі ситуації характеризуються наявністю відомостей про злочин

¹⁴⁹ Berkeley Protocol. URL: www.ohchr.org/en/ohchr_homepage

і особу, що його вчинила, які вимагають перевірки для їх підтвердження або спростування.

При ухваленні рішень про проведення НС(Р)Д обов'язково необхідно враховувати ризик:

1) здійснення посягання на життя або заподіяння особі (особам), що проводить НС(Р)Д, бере в ній участь, або іншим особам (у тому числі тим, що були причетні до отримання негласних оперативно-розшукових даних) тілесних ушкоджень;

2) поширення речовин, небезпечних для життя багатьох людей;

3) втечі осіб, що вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини;

4) настання екологічної або техногенної катастрофи;

5) спричинення значної матеріальної шкоди;

6) розголошення відомостей про сили, засоби і методи роботи оперативних підрозділів.

За наявності можливості настання таких наслідків у разі проведення НС(Р)Д слідчий або уповноважений співробітник оперативного підрозділу, якому доручено проведення НС(Р)Д, повинен обрати інший порядок, прийоми, засоби, місце, учасників її проведення чи відмовитися від її проведення та обрати такі С(Р)Д або НС(Р)Д, які повністю виключатимуть настання таких наслідків. Ця рекомендація виходить з аналізу нормативних вимог до проведення окремих НС(Р)Д, що містяться у главі 21 КПК України, та положень КК України (ст. 41 «Виконання наказу або розпорядження», ст. 43 «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» і відповідних статей розділів XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» та XVIII «Злочини проти правосуддя»).

Порядок проведення НС(Р)Д передбачає:

– визначення суб'єктів, уповноважених приймати рішення про їх проведення;

– процесуальне оформлення прийнятого рішення;

– організацію виконання процесуального рішення;

– оформлення результатів проведення НС(Р)Д, організацію зберігання отриманих матеріалів;

– повідомлення осіб, щодо яких проводилися НС(Р)Д;

– дотримання режиму секретності під час проведення, зберігання та ознайомлення з матеріалами, отриманими при проведенні НС(Р)Д.

Ситуації у кримінальному провадженні, які в результаті їх оцінки зумовлюють прийняття рішення про проведення певної НС(Р)Д, характеризуються:

– відсутністю чи браком відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження, і неможливістю їх отримання шляхом проведення С(Р)Д чи іншої НС(Р)Д;

– неможливістю проведення С(Р)Д чи іншої НС(Р)Д без завдання значної шкоди для кримінального провадження через протидію розслідуванню злочину, що чиниться чи може чинитися;

– неможливістю врятувати життя людей чи запобігти вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину шляхом проведення С(Р)Д чи іншої НС(Р)Д.

Залежно від особливостей процедури алгоритм процесуального оформлення прийнятого рішення про проведення НС(Р)Д може складатися з наступних етапів:

1) складання клопотання про її проведення слідчим або прокурором (чи винесення ними відповідної постанови);

2) погодження клопотання з прокурором (або погодження постанови з прокурором, або погодження постанови з керівником органу досудового розслідування);

3) розгляд слідчим суддею клопотання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д та постановлення відповідної ухвали.

У такому клопотанні, відповідно до ч. 2 ст. 248 КПК України, слідчий або прокурор повинні зазначити:

1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;

2) короткий виклад обставин злочину, у зв'язку з розслідуванням якого подається клопотання;

3) правову кваліфікацію злочину із зазначенням статті (частини статті) КК України;

4) відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести НС(Р)Д;

5) обставини, що дають підстави підозрювати особу в учиненні злочину;

6) вид НС(Р)Д та обґрунтування строку її проведення;

7) обґрунтування неможливості отримання відомостей про злочин та особу, яка його вчинила, в інший спосіб;

8) відомості залежно від виду НС(Р)Д про ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, електронну комунікаційну мережу, кінцеве обладнання тощо;

9) обґрунтування можливості отримання під час проведення НС(Р)Д доказів, які самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин злочину або встановлення осіб, які його вчинили.

До клопотання слідчого, прокурора додається витяг з ЄРДР щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання, а за вимогою слідчого судді йому надаються відповідні матеріали кримінального провадження. Стосовно останнього – на практиці слідчі, прокурори не чекають на таку вимогу, а одразу разом із клопотанням надають слідчому судді матеріали кримінального провадження, щоб забезпечити розгляд ним клопотання протягом 6 годин з моменту його отримання. Обсяги надання матеріалів кримінального провадження визначаються слідчим суддею. Відсутність достатніх підстав та недотримання процесуальної форми клопотання про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, невиконання законних вимог слідчого судді можуть бути причинами відмови в наданні дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

У виняткових та невідкладних випадках НС(Р)Д може бути розпочата до постановлення ухвали слідчого судді відповідного апеляційного суду за рішенням слідчого, узгодженим з прокурором, або прокурора. Ці невідкладні та виняткові випадки пов'язані з врятуванням життя людей та запобіганням вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, передбаченого розділами I, II, VI, VII (ст. 201 та ст. 209), розділами IX, XIII, XIV, XV, XVII Особливої частини КК України (ст. 250 КПК України).

Необхідно зазначити, що слідчий, за погодженням з прокурором або прокурор у своїй постанові, поряд із відомостями, що наведені у ст. 251 КПК України, повинен розкрити

зміст ситуації, що склалася, яка вимагає невідкладного проведення НС(Р)Д. Виконання такої постанови доручається оперативному підрозділу, дотримуючись положень пунктів 4, 5 ст. 36, ст. 41 КПК України та особливостей порядку й тактики проведення певної НС(Р)Д. КПК України прямо передбачає можливість проведення до винесення ухвали слідчого судді наступних НС(Р)Д: установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ч. 4 ст. 268 КПК України); спостереження за особою (ч. 3 ст. 269 КПК України). Проведення інших видів НС(Р)Д до винесення ухвали слідчого судді КПК України не передбачено.

Таким чином, умовами, за наявності яких КПК допускає проведення НС(Р)Д до винесення ухвали слідчого судді, є такі: а) мета – врятування життя людей та запобігання вчиненню злочинів, прямо визначених у ч. 1 ст. 250 КПК України; б) без винесення ухвали слідчого судді може бути вчинена не будь-яка НС(Р)Д, а лише та, щодо якої в КПК безпосередньо визначена можливість її проведення без такої ухвали.

Слідчий, прокурор, які прийняли рішення про проведення НС(Р)Д, несуть повну відповідальність за її законне та своєчасне проведення. Кожна постанова слідчого, прокурора про проведення НС(Р)Д у кримінальному провадженні відповідно до положень ч. 6 ст. 110 КПК України виготовляється на офіційному бланку та засвідчується підписом особи, яка прийняла відповідне процесуальне рішення. Вона має бути мотивованою, тобто із наведенням доводів, що обґрунтовують ухвалення цього рішення, містити точні відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких проводитиметься НС(Р)Д, та про особу (осіб), яка буде проводити НС(Р)Д, а також містити інші відомості, передбачені ст. 251 КПК України.

Проведення НС(Р)Д до винесення ухвали слідчим суддею апеляційного суду зобов'язує прокурора невідкладно після її початку звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді.

Якщо слідчий суддя винесе ухвалу про відмову в наданні дозволу на проведення НС(Р)Д, виконання будь-яких дій з її проведення повинно бути негайно припинено, а отримана інформація повинна бути знищена в порядку, передбаченому ст. 255 КПК України.

Відповідно до ч. 5 ст. 246 КПК України, у рішенні про проведення НС(Р)Д зазначається строк її проведення. Виняток становить НС(Р)Д, яка проводиться з метою встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду та оголошена у розшук. Для такої НС(Р)Д у відповідній ухвалі слідчого судді (постанові слідчого, прокурора) визначається конкретний строк початку її проведення, а строк завершення – до встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду та оголошена у розшук.

Встановлення та обчислення строків проведення НС(Р)Д проводиться відповідно до положень глави 7 «Процесуальні строки» КПК України та ч. 5 ст. 246 і ст. 249 КПК України.

У кожному конкретному випадку при визначенні строку проведення НС(Р)Д слід керуватися положеннями ч. 1 та ч. 4 ст. 249 КПК України. Строк проведення НС(Р)Д може бути продовжений особами, вказаними у ч. 5 ст. 246 КПК України.

При організації проведення НС(Р)Д разом із положеннями глави 21 КПК України слід керуватися положеннями розділу 3 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої спільним наказом ГПУ, МВС, СБУ, Адміністрації ДПРС, МФ, МЮ від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція).

Проводити НС(Р)Д має право слідчий, що здійснює досудове розслідування злочину, чи за його письмовим дорученням у порядку ст. 41, ч. 6 ст. 246 КПК України – уповноважені законодавством оперативні підрозділи правоохоронних органів, співробітники яких при проведенні цих НС(Р)Д користуються повноваженнями слідчого (ч. 2 ст. 41 КПК України). За рішенням слідчого або прокурора до проведення НС(Р)Д можуть залучатися також інші особи (співробітники оперативних підрозділів, спеціалісти, перекладачі, особи, що конфіденційно співробітничать з оперативним підрозділом, поняті тощо).

Відповідно до п. 3.3 Інструкції, слідчий надсилає доручення про проведення таких дій керівнику органу, в юрисдикції якого знаходиться місце вчинення кримінального право-

порушення і у складі якого знаходиться орган досудового розслідування та/або оперативні підрозділи, уповноважені на проведення НС(Р)Д. Водночас, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, слідчий уповноважений направляти такі доручення і безпосередньо до відповідних оперативних підрозділів.

У випадку, коли матеріали ОРД були використані як приводи і підстави для початку досудового розслідування, доручення на проведення НС(Р)Д, як правило, надається підрозділу, який виявив злочин, але з урахуванням його повноважень.

До доручення слідчого, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д чи постанова слідчого, прокурора про її проведення.

Доручення повинно бути мотивованим, містити інформацію, яка необхідна для його виконання, чітко поставлене завдання, що підлягає вирішенню, строки його виконання, визначати конкретного прокурора, якому слід направляти матеріали в порядку ст. 252 КПК України. У дорученні також може визначатись порядок взаємодії між слідчим, прокурором і уповноваженим оперативним підрозділом, а також термін складання протоколів про хід і результати проведеної НС(Р)Д або її проміжного етапу.

Оперативний підрозділ не має права передоручати виконання доручення іншим оперативним підрозділам. Уповноважений оперативний підрозділ для виконання доручення слідчого, прокурора, з урахуванням необхідності забезпечення умов для проведення НС(Р)Д, залучає відповідні оперативні та оперативно-технічні підрозділи.

Уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, прокурора. Вони зобов'язані повідомляти їх про виявлені обставини, які мають значення для кримінального провадження або вимагають нових процесуальних рішень слідчого, прокурора.

Рішення про порядок, методи, прийоми, засоби, місце, учасників НС(Р)Д в ході їх проведення приймає слідчий або співробітник оперативного підрозділу, якому доручено її проведення, з урахуванням особливостей проведення конкретної дії, об'єктів та суб'єктів, стосовно яких вона проводиться, стану розслідування тощо.

Виконання будь-яких дій з проведення НС(Р)Д повинно бути негайно припинено, якщо слідчий суддя винесе ухвалу про відмову в наданні дозволу на проведення НС(Р)Д, а також якщо прокурором винесено постанову про заборону проведення або припинення подальшого проведення НС(Р)Д.

Фіксація ходу та результатів НС(Р)Д повинна відповідати загальним правилам фіксування кримінального провадження, встановленим ст.ст. 103–107, 252, 273 КПК України.

Визначення шляхів (способів) використання результатів НС(Р)Д передбачає планування суб'єктом кримінального провадження (прокурором, слідчим), яким саме чином отримані матеріали (відомості) будуть використовуватися під час досудового розслідування. Метою такої діяльності є визначення найбільш ефективних способів використання таких матеріалів з метою вирішення завдань кримінального провадження та недопущення заподіяння шкоди інтересам оперативних підрозділів, що залучалися до їх проведення, зокрема розголошення відомостей про сили та засоби, що використовувалися в процесі їх здійснення, загрози життю та здоров'ю осіб, які брали участь в їх проведенні, тощо.

Безпосереднє використання результатів НС(Р)Д передбачає практичну реалізацію суб'єктом кримінального провадження задумів щодо накреслених шляхів їх використання, зокрема під час проведення С(Р)Д та НС(Р)Д, прийняття на їх підставі процесуальних рішень тощо. Особливістю використання результатів НС(Р)Д під час досудового розслідування є те, що така діяльність може здійснюватися лише прокурором або слідчим за вказівкою (згодою) прокурора, оскільки саме він відповідно до положень ст.ст. 252, 255, 257 КПК України та пунктів 4.3, 4.4, 6.4 Інструкції має право приймати рішення про подальшу долю та шляхи використання таких матеріалів. Тому слідчий за необхідності використання результатів НС(Р)Д під час досудового розслідування повинен ініціювати перед прокурором прийняття рішення про використання таких результатів шляхом винесення відповідної постанови або отримання дозволу, згоди на використання результатів НС(Р)Д, наприклад, під час допиту, проведення експертизи тощо.

***Пошуково-пізнавальні можливості окремих негласних
слідчих (розшукових) дій у встановленні обставин
вчинення торгівлі людьми***

**Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної
діяльності організованої групи чи злочинної організації**

Сутність НС(Р)Д	Полягає в організації слідчим і оперативним підрозділом введення уповноваженої ними особи, яка відповідно до закону виконує спеціальне завдання, в організовану групу чи злочинну організацію під легендою прикриття для отримання речей і документів, відомостей про її структуру, способи і методи злочинної діяльності, які мають значення для розслідування злочину або злочинів, які вчиняються цими групами
Ситуації проведення під час розслідування торгівлі людьми та пов'язаного з нею незаконного переправлення осіб через державний кордон	Відповідно до положень ст. 272 КПК України, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації можливо тільки у кримінальних провадженнях за ч. 3 ст. 149, ч. 3 ст. 332 КК України
Підстави проведення	Виконання такого спеціального завдання, як НС(Р)Д, здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора зі збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу. В такій постанові, крім відомостей, передбачених ст. 251 КПК України, зазначається обґрунтування меж спеціального завдання та які спеціальні несправжні (імітаційні) засоби будуть використовуватися. Винесенню постанови про виконання спеціального завдання особами, які не є працівниками правоохоронного органу, має передувати укладення угоди про конфіденційне співробітництво між такою особою і правоохоронним органом і відповідне нерозголошення даних. У цій угоді мають бути перелічені права й обов'язки цієї особи і, зокрема, міститися роз'яснення того, в якому випадку і за вчинення яких діянь ця особа підлягає кримінальній відповідальності. Якщо в рамках оперативно-розшукової справи, на підставі матеріалів якої розпочато кримінальне провадження за ч. 3 ст. 149 КК, ч. 3 ст. 332 КК, проводився оперативно-розшуковий захід виконання спеціального завдання, після внесення відомостей до ЄРДР має бути прийняте відповідне процесуальне рішення у кримінальному провадженні

Строки проведення	Виконання спеціального завдання не може перевищувати 6 місяців, а в разі необхідності строк його виконання продовжується слідчим за погодженням із керівником органу досудового розслідування або прокурором на строк, який не перевищує строку досудового розслідування
Особливості проведення	Статті 13–14 Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та пункти 8, 13 ч. 1 ст. 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» визначають, що при здійсненні боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю НП, СБУ мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до кримінальної відповідальності недостатньо, використовувати штатних і позаштатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання, або учасника організованого злочинного угруповання, який на конфіденційній основі співпрацює з уповноваженими на боротьбу з організованою злочинністю органами, зі збереженням у таємниці достовірних даних щодо їх особистості. Слідчий, що розслідує злочин, передбачений у ч. 3 ст. 149, ч. 3 ст. 332 КК України, або прокурор, отримавши фактичні дані, що він вчинений членами організованого злочинного формування, або достатні дані вважати, що має місце підготовка вчинення нового злочину членами організованого злочинного формування, щодо діяльності якого вже проводиться розслідування, визначає, з урахуванням наявного часу, можливостей введення під легендою прикриття, яка, зокрема, може бути забезпечена проведенням контролю за вчиненням злочину у формі імітування обстановки злочину (ст. 271 КПК України) та створенням спеціальних імітаційних засобів (ст. 273 КПК України), в конкретну організовану групу чи злочинну організацію штатного або позаштатного негласного співробітника, або за наявності члена організованого злочинного формування, який на конфіденційних засадах співпрацює з уповноваженими оперативними підрозділами, визначає можливість доручення конкретній особі виконати спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Чинне законодавство забороняє залучати до виконання НС(Р)Д медичних працівників, священнослужителів, адвокатів, якщо особа, стосовно якої вони повинні здійснювати зазначені дії, є їх пацієнтом чи клієнтом (ч. 2 ст. 275 КПК України). Порядок і тактика проведення виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації визначається чинними законами України та відомчими нормативно-правовими актами правоохоронних органів України.

	Питання щодо кримінальної відповідальності за протиправні дії осіб, які виконують спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, вирішується відповідно до положень ст. 43 КК та відповідних норм Особливої частини КК
Джерела доказів, які можуть бути сформовані внаслідок проведення цієї НС(Р)Д	Основним джерелом доказів є протокол виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, у якому відображаються одержані під час цієї НС(Р)Д конфідентом відомості, матеріальні об'єкти. Конфідент, відповідно до положень ст. 256 КПК України, допитується як свідок в порядку, передбаченому ст. 225 КПК України, щодо обставин його участі у НС(Р)Д, які проводилися у кримінальному провадженні. Одержані конфідентом матеріальні об'єкти оглядаються згідно з ст. 237 КПК України після зняття грифу таємності з протоколу виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації та цих матеріальних об'єктів як додатків до нього. На ці матеріальні об'єкти накладається арешт

Контроль за вчиненням злочину

Сутність контролю за вчиненням злочину	полягає у перевірці за рішенням прокурора відомостей про підготовку вчинення чи про вчинення злочину (ст. 271 КПК України)
Види контролю за вчиненням злочину	внутрішній – проводиться на території України транзитний – проводиться на території України та інших держав, за домовленістю між правоохоронними органами, на підставі чинних міжнародних договорів України
Форми, у яких може бути проведений контроль за вчиненням торгівлі людьми та пов'язаного з нею незаконного переправлення осіб через державний кордон	Спеціальний слідчий експеримент, який полягає у створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки готування до вчинення торгівлі людьми та пов'язаного з нею незаконного переправлення осіб через державний кордон, для спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень щодо вчинення цього злочину Імітування обстановки злочину полягає в діях слідчого, уповноваженої особи, з використанням імітаційних засобів, які створюють у оточуючих уяву про вчинення реальної торгівлі людьми, незаконного переправлення осіб через державний кордон чи іншого злочину з метою їх запобігання, для викриття відомої

	чи невідомої особи (осіб), яка планувала чи замовляла його вчинення, або забезпечення виконання конфідентом спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи, злочинної організації
Особливості проведення	Контроль за вчиненням злочину є ключовою процесуальною дією тактичної операції «Документування вчинення торгівлі людьми». Його проведенням забезпечується комплексне одержання відомостей про протиправну поведінку особи, групи осіб, організованої групи, спрямованої на реалізацію їх спільного умислу на вчинення торгівлі людьми, зокрема пов'язаного із незаконним перетином державного кордону. Для цього у взаємозв'язку з цією НС(Р)Д проводяться спостереження за особою, річчю або місцем, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу
Джерела доказів, які можуть бути сформовані внаслідок проведення цієї НС(Р)Д	Про результати контролю за вчиненням злочину складається протокол відповідно до вимог ст.ст. 104, 106, 252 КПК України, до якого додаються речі й документи, отримані під час проведення цієї НС(Р)Д конфідентом. Якщо контроль за вчиненням злочину закінчується відкритим фіксуванням, про це складається протокол у присутності такої особи. Особи, які брали участь у проведенні контролю за вчиненням злочину, щодо його результатів допитуються як свідки в порядку ст. 225 КПК України, а одержані матеріальні об'єкти оглядаються в порядку ст. 237 КПК України. На матеріальні об'єкти накладається арешт

Спостереження за особою, річчю або місцем

Сутність спостереження за особою, річчю або місцем	передбачає проведення негласного безпосереднього або опосередкованого (за допомогою технічних засобів відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів) візуального спостереження за особою, річчю або місцем для пошуку, фіксації і перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про особу та її поведінку чи тих, з ким ця особа контактує, або за певною річчю чи місцем у публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України)
Види спостереження, які можуть бути застосовані під час розслідування торгівлі людьми та пов'язаного з нею	Спостереження за особою в публічно доступних місцях полягає у візуальному спостереженні за особою слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування в певному, публічно доступному місці тощо у зв'язку із готуванням, вчиненням торгівлі людьми, пов'язаного з нею незаконного переправлення через державний кордон, або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження

незаконного переправлення осіб через державний кордон	Спостереження за місцем полягає у візуальному спостереженні або із застосуванням з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження за частиною публічно доступного місця, тобто будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, яка за даними слідства використовується або може бути використана для вчинення дій, пов'язаних із торгівлею людьми, здійснення незаконного переправлення осіб через державний кордон Спостереження за річчю полягає у візуальному спостереженні або із застосуванням з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження за будь-яким предметом матеріального світу, що пов'язаний із подією торгівлі людьми, незаконного переправлення осіб через державний кордон або особою, яка причетна до їх готування, вчинення (як правило, це транспортні засоби, коли особи, які ними керують, невідомі), контакти з якою у публічно доступних місцях дозволяють отримати дані про осіб, причетних до торгівлі людьми, пов'язаного з нею незаконного переправлення осіб через державний кордон, що мають значення для кримінального провадження
Особливості проведення	У клопотанні слідчого, узгодженому з прокурором, про дозвіл на спостереження за особою, річчю або місцем, поряд із зазначенням відомостей, що перелічені у ч. 2 ст. 248 КПК України, додатково повинні бути вказані ідентифікаційні ознаки особи, місця, речі, за якими має бути встановлено спостереження. Через тактичні особливості здійснення спостереження за особою, річчю або місцем завжди проводиться відповідним оперативним підрозділом за дорученням слідчого. Для забезпечення проведення цієї НС(Р)Д оперативним підрозділом щодо особи слідчий має надати не тільки ідентифікаційні відомості щодо неї, а й місце, де цю особу можна виявити. Для своєчасного прийняття процесуальних рішень щодо об'єктів спостереження обов'язково має бути налагоджений обмін інформацією між оперативним підрозділом та слідчим
Джерела доказів, які можуть бути сформовані внаслідок проведення цієї НС(Р)Д	Про результати спостереження за особою, річчю або місцем складається протокол відповідно до вимог ст.ст. 104, 106, 252 КПК України, до якого додаються матеріали фотозйомки, відеозапис, отримані під час проведення цієї НС(Р)Д

Зняття інформації з електронних комунікаційних мереж

Сутність зняття інформації з електронних комунікаційних мереж	полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою, а також в одержанні, перетворенні і фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку (знаки, сигнали, письмовий текст, зображення, звуки, повідомлення будь-якого виду) (ст. 263 КПК України)
Види зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, які можуть бути застосовані під час розслідування торгівлі людьми, пов'язаного з нею незаконного переправлення осіб через державний кордон	Контроль за телефонними розмовами, що полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, у тому числі встановлених на електронних комунікаційних мережах, спостереження, відбору та фіксації змісту телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, факсимільний зв'язок, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється Зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні і фіксації із застосуванням технічних засобів, у тому числі встановлених на електронних комунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються
Особливості проведення	Для проведення зняття інформації з електронних комунікаційних мереж слідчий під час досудового розслідування торгівлі людьми та пов'язаних з нею злочинів шляхом одержання інформації від оперативного підрозділу, проведення допитів свідків, тимчасового доступу до документів оператора електронних комунікацій в порядку, передбаченому главою 15 КПК України, має встановити ідентифікаційні ознаки, які дозволяють унікально ідентифікувати: – абонента спостереження (споживача комунікаційних послуг), тобто його абонентський номер (сукупність цифрових знаків для позначення (ідентифікації) кінцевого обладнання абонента в електронній комунікаційній мережі); – кінцеве обладнання – його ідентифікатор для розпізнання в електронній комунікаційній мережі, який надав цьому кінцевому обладнанню виробник (наприклад, код IMEI мобільного телефону, USB-модему), або адресу точки підключення кінцевого обладнання для публічних фіксованих проводових мереж електронних комунікацій.

	Підставами для проведення зняття інформації з електронних комунікаційних мереж є відомості, що особа, користуючись засобами електронної комунікації, передає та отримує інформацію, яка має значення для досудового розслідування. У клопотанні слідчого, узгодженому з прокурором, про дозвіл на зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, поряд із зазначенням відомостей, що перелічені у ч. 2 ст. 248 КПК України, додатково повинні бути вказані ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, кінцеве обладнання, на якому може здійснюватися втручання у приватне спілкування. Отримавши ухвалу слідчого судді про дозвіл на зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, слідчий письмово, в порядку п. 2 ч. 2 ст. 40, ст. 41, ч. 6 ст. 246, ч. 4 ст. 263 КПК України доручає оперативному підрозділу, уповноваженому на проведення оперативно-технічних заходів, провести цю НС(Р)Д
Джерела доказів, які можуть бути сформовані внаслідок проведення цієї НС(Р)Д	Про результати зняття інформації з електронних комунікаційних мереж складається протокол відповідно до вимог ст.ст. 104, 106, 252 КПК України, до якого додаються технічні носії інформації з аудіозаписом розмов або даних у іншій формі, які були одержані оперативним підрозділом. У протоколі має бути наведена стенограма розмов, які зафіксовані на технічному носії інформації та мають значення для кримінального провадження. Щодо змісту одержаної інформації особи, щодо яких була проведена ця НС(Р)Д, допитуються. При запереченні факту здійснення зафіксованих розмов або їх реального змісту призначаються відповідно фоноскопична або лінгвістична експертизи

Аудіо-, відеоконтроль особи

Сутність аудіо-, відеоконтролю особи	полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці із використанням технічних засобів розмови цієї особи або інших звуків, рухів, дій, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування тощо
Види аудіо-, відеоконтролю особи	Аудіоконтроль особи полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці із використанням аудіо-записуючих технічних засобів розмов цієї особи або інших звуків, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування тощо Аудіо-, відеоконтроль особи полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці із використанням технічних засобів розмови цієї особи або інших звуків, рухів, дій, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування тощо

Особливості проведення	Під час досудового розслідування торгівлі людьми, незаконного переправлення через державний кордон, як правило, проводиться у взаємозв'язку із виконанням спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи, злочинної організації або з контролем за вчиненням цього злочину. Оптимальним є здійснення комплексної аудіо-, відеофіксації дій особи (осіб) щодо готування, вчинення протиправних дій, спрямованих на вчинення злочину. Здійснення аудіоконтролю особи (осіб) меншою мірою забезпечує ідентифікацію осіб, чий протиправний дії зафіксовані конфідентом
Джерела доказів, які можуть бути сформовані внаслідок проведення цієї НС(Р)Д	Про результати аудіо-, відеоконтролю особи складається протокол відповідно до вимог ст.ст. 104, 106, 252 КПК України, до якого додаються технічні носії інформації з аудіо-, відеозаписом розмов або даних у іншій формі щодо поведінки особи, яка вчинила дії, пов'язані із торгівлею людьми, незаконним переправленням осіб через державний кордон. Щодо змісту одержаної інформації особи, щодо яких була проведена ця НС(Р)Д, допитуються. При запереченні факту здійснення зафіксованих розмов або їх реального змісту призначаються, відповідно, фоноскопічна або лінгвістична експертизи, а при запереченні особою факту її присутності на відеозаписі – портретна експертиза

5.5. Допит потерпілого, неповнолітнього у кримінальних провадженнях щодо розслідування торгівлі людьми

Допит потерпілого у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми

Торгівля людьми є грубим порушенням прав людини, котрі закріплені як у національному законодавстві України, так і у міжнародно-правових актах. Щодо потерпілих від такого кримінального правопорушення працівники поліції при проведенні досудового розслідування мають не тільки визнавати необхідність у забезпеченні дотримання прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на повагу до гідності, на особисте життя, правову допомогу, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, а й неухильно дотримуватися таких принципів:

1) поваги і неупередженого ставлення до осіб, які постраждали від торгівлі людьми;

2) конфіденційності інформації про осіб, які постраждали від торгівлі людьми;

3) добровільності отримання допомоги особами, які постраждали від торгівлі людьми, та їх недискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

4) взаємодії органів виконавчої влади між собою, з відповідними органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, та з громадськими і міжнародними організаціями.

Необхідно розрізняти поняття «потерпілий від торгівлі людьми» та «особа, яка постраждала від торгівлі людьми».

Особа, яка постраждала від торгівлі людьми, – будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою. Обов'язковою складовою процедури встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, є проведення місцевою державною адміністрацією співбесіди з особою, щодо якої розглядається питання про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, із заповненням опитувальника щодо встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, відповідно до положень Закону «Про протидію торгівлі людьми».

Потерпілий у кримінальному провадженні – це фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

У кримінальному провадженні щодо злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, показання як потерпілим можуть надаватися:

- фізичною особою, яка набула прав та обов'язків потерпілого, оскільки є близьким родичем або членом сім'ї особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть цієї особи (ч. 6 ст. 55 КПК України);

- фізичною особою, яка набула прав та обов'язків потерпілого, оскільки є близьким родичем або членом сім'ї особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення ця особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви (ч. 6 ст. 55 КПК України).

Права потерпілого:

- бути повідомленим про свої права й обов'язки, зокрема щодо процесуальної регламентації давання показань;
- подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;
- давати пояснення, показання або відмовитися їх давати під час досудового розслідування та судового розгляду;
- мати представника та в будь-який момент кримінального провадження (так само і під час допиту) відмовитися від його послуг;
- давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно – за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою або мовою, якою ведеться кримінальне провадження (ст. 56, ч. 2 ст. 95 КПК України).

Обов'язки потерпілого:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття;
- не перешкоджати встановленню обставин учинення кримінального правопорушення;
- не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю (ст. 57 КПК України).

Для успішного проведення допиту потерпілого слід дотримуватися таких правил:

- бажано, щоб допит потерпілого – жінки або неповнолітнього – проводила слідчий-жінка (потерпілого чоловіка – слідчий-чоловік), але слід поцікавитися у цього потерпілого;
- дотримуватися принципу «не нашкодь»;
- проводити досудове розслідування одним і тим самим слідчим – це сприятиме встановленню взаємодовіри з потерпілими;
- ретельно планувати та підготувати перелік запитань, що озвучуватимуться під час проведення допиту;
- проаналізувати усі чинники, які можуть здійснити індивідуальний або загальний вплив на потерпілих:

расові, релігійні, соціальні, культурні, гендерні та етнічні відмінності;

- встановити атмосферу взаєморозуміння та довіри між слідчим і допитуваною особою. Потерпіла особа повинна зрозуміти, що слідча (розшукова) дія ведеться професійним та добре поінформованим у провадженнях про торгівлю людьми фахівцем;

- виявляти повагу до потерпілого, що має супроводжуватися співчуттям (але не жалістю);

- використовувати оптимальні підходи для мінімізації переживань;

- надавати потерпілій особі вичерпну інформацію щодо її прав та перебігу кримінального провадження. Особливу увагу необхідно приділити своєчасному поданню цивільного позову.

Особливою проблемою для досудового розслідування є небажання потерпілих свідчити, адже потерпілі не хочуть, щоб іншим стало відомо про те, що з ними сталося, особливо у випадках торгівлі людьми з метою проституції:

- вони відчують сором або вважають себе винними;

- вони побоюються громадського осуду з боку сусідів чи родичів;

- потерпілим або їх рідним чи дітям погрожують підозрювані;

- між першим зверненням до правоохоронних органів та судовим розглядом справи минає досить багато часу, й потерпілий втрачає мотивацію свідчити;

- потерпілі бажають забути те, що з ними сталося;

- потерпілі проживають занадто далеко від місця проведення досудового слідства;

- потерпілі не довіряють правоохоронним органам, наприклад, через досвід спілкування з жорстокими та корумпованими поліцейськими тих країн, де вони перебували, в минулому;

- потерпілі не бажають давати свідчення слідчим проти-лежної статі;

- вони не впевнені, що з ними будуть поводитися гідно та будуть поважати недоторканність їхнього особистого життя;

- вони не впевнені, що їхні свідчення будуть використані належним чином та ефективно.

Допит потерпілого слід проводити після стабілізації психічного стану особи.

Спілкуючись з особами, які пережили події торгівлі людьми та внаслідок набутої психотравми не бажають співпрацювати із правоохоронними органами, варто пам'ятати, що останні мають право та потребують допомоги інших фахівців.

Можлива поведінка потерпілих осіб¹⁵⁰:

- «особа ворожо налаштована»: особа могла дізнатися, що будь-які дії, які загрожують трафікерам, можуть призвести до негайного вчинення насильства, тому вона може уникати будь-якого співробітництва із правоохоронними органами;

- дезорієнтація: після закінчення ситуації тривалої травми та виходу з-під контролю злочинців може наставати період дезорієнтації;

- відтворення і пригадування: у багатьох потерпілих після зазначеного настає період відтворення у пам'яті подій, що характеризується ретроспективними роздумами. У процесі пізнавального відтворення потерпілі переосмислюють і намагаються змиритися із досвідом, можливо, знайти пояснення тому, що трапилося, або сприйняти це як «урок життя»;

- поведінкові реакції: надмірна підозрілість; замкнутість; небажання спілкуватись; уникання погляду; демонстративна поведінка; звинувачення інших в тому, що сталося.

При допиті слід врахувати, що інколи в результаті пережитого постраждалі особи не здатні усвідомлювати, що відбувається, та можуть заперечувати, що певні тяжкі події коли-небудь траплялися з ними. Поширеною формою наслідків психологічного насильства є посттравматичний синдром.

До виявів типового посттравматичного синдрому належать: повторне переживання подій, що заподіяли травму; втомленість чи виснаженість; проблеми з пам'яттю; труднощі з концентрацією уваги; тривожність, напади паніки; депресія; ворожість; дратівливість; запаморочення, головний біль тощо.

¹⁵⁰ Навчальний посібник у сфері протидії торгівлі людьми для суддів та прокурорів: ознайомчі матеріали для держав-членів ЄС, асоційованих членів і держав-кандидатів на вступ / Міжнародний центр розвитку міграційної політики. Відень : ТОВ «КЛГЗ», 2007. 217 с.

Для запобігання ризиків повторного травмування осіб, потерпілих від торгівлі людьми, під час допиту слід дотримуватися таких принципів у роботі:

1. ПРОФЕСІЙНИЙ ПІДХІД

Під час допиту в жодному разі не засуджувати дії допитуваного. Намагатися встановити контакт, що свідчитиме про те, що ви поважаєте потерпілого, вірите в те, що він говорить. Водночас слідчий має розповісти про свої можливості в процесі допомоги з тим, щоб надалі не викликати зневіри потерпілого, а також про роль і можливості громадських організацій в роботі із захисту осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

2. КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ

Постраждали зазвичай соромляться того, що з ними трапилося; вони бояться осуду, зневаги суспільства, соціальної ізоляції. З іншого боку, вони володіють інформацією про кримінальний світ, що робить їх украй вразливими, адже вербувальники/торгівці багато знають про постраждалу особу. Ось чому потерпілі мають бути абсолютно впевнені, що все розказане ними залишиться у повній таємниці.

3. ДОБРОВІЛЬНІСТЬ УЧАСТІ ПОТЕРПІЛИХ У ПРОГРАМАХ ДОПОМОГИ

Суб'єкт допиту має надати особі, потерпілій від торгівлі людьми, повний обсяг інформації стосовно її прав та можливостей. При цьому потерпілі мають право приймати допомогу або відмовлятися від послуг, що надаються.

Тобто під час допиту особи, яка постраждала від торгівлі людьми, слідчий інформує під підпис про ознайомлення таку особу або її законного представника про можливість отримання допомоги, види такої допомоги, умови та порядок її надання відповідно до чинного законодавства із врученням «Пам'ятки для особи, яка постраждала від торгівлі людьми» (далі – Пам'ятка) згідно з Додатком 1 Інструкції зі збору та моніторингу статистичної інформації щодо осіб, які постраждали від торгівлі людьми затвердженої спільним наказом Міністерства соціальної політики України та МВС України № 4/5 від 11.01.2016¹⁵¹.

¹⁵¹ Про затвердження Інструкції зі збору та моніторингу статистичної інформації щодо осіб, які постраждали від торгівлі людьми : Наказ від 11.01.2016 року № 4/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0169-16#Text>

Особа або її законний представник ставить особистий підпис про ознайомлення з Пам'яткою.

4. ПРИОРИТЕТНІСТЬ ІНТЕРЕСІВ ПОТЕРПІЛИХ

Потерпілий є найбільш компетентною особою у власній ситуації, тому треба поважати й сприймати усі його рішення. Не слід робити якісь кроки, якщо на це немає його згоди.

5. НЕУПЕРЕДЖЕНЕ СТАВЛЕННЯ

До потерпілого потрібно ставитися з повагою, визнаючи його людську гідність. Чим би не займалися потерпілі, ніколи не треба їх засуджувати, оскільки вони діяли під впливом обману та насильства і не винні в тому, що з ними трапилося.

6. ДОВІРА

Під час допиту потерпілий має переконатися, що йому вірять, інакше відчуття провини у нього посиляться, як наслідок – він відмовиться відповідати на запитання. Іноді потерпілі свідомо чи несвідомо – приховують деякі факти або змінюють певну інформацію, обманюють, щоб зняти з себе певну напругу або виглядати краще в чужих очах. Слід ставитися до цього з розумінням.

7. ПРИХИЛЬНЕ СТАВЛЕННЯ ЗА БУДЬ-ЯКИХ ОБСТАВИН

Цілком природно, коли потерпілі почуваються ображеними, поведуться агресивно, перебувають у депресії або відчують побоювання. Вони пройшли через екстремальні ситуації, зазнали жорстокого фізичного і психологічного насильства. Тому постраждалі часто із підозрою ставляться до допомоги, що надається, а до тих, хто намагається їм допомогти, – зі злістю і агресією.

Допит потерпілої від торгівлі людьми особи порушує низку питань морального характеру, як і питань безпеки. Всесвітня організація охорони здоров'я розробила рекомендації, які ґрунтуються на десяти керівних принципах етичного й безпечного проведення допитів жінок – потерпілих від торгівлі людьми. Ці рекомендації також актуальні для роботи з іншими потерпілими від торгівлі людьми¹⁵².

¹⁵² Рекомендації з етики й безпеки проведення співбесід із жінками, які стали об'єктом торгівлі людьми. Женева: ВООЗ, 2003 р. (Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO). URL: <http://www.who.int/gender/documents/en/final%20recommendations%2023%20oct.pdf>).

1. Не зашкодь

Поводьтеся із кожною жінкою та у кожному випадку так, ніби існує небезпека заподіяння великої шкоди, якщо не існує доказів протилежного. Не проводьте жодних співбесід, які погіршуватимуть ситуацію жінки одразу або в перспективі.

2. Вивчіть предмет та оцініть ризики перед проведенням допиту, з'ясуйте ризики, пов'язані з торгівлею людьми, і вивчіть матеріали кожної окремої жінки.

3. Підготуйте довідкову інформацію, не давайте обіцянок, які не можете виконати. Будьте готові надати інформацію рідною мовою жінки та місцевою мовою (якщо вони різні) щодо послуг з правової допомоги, охорони здоров'я, надання притулку, соціальної підтримки та безпеки і спрямувати жінку до відповідних організацій у разі виникнення відповідного прохання.

4. Ретельно відберіть та підготуйте перекладачів та співробітників.

Зважте всі ризики та переваги, пов'язані із залученням перекладачів, співробітників або інших осіб, та розробіть адекватні методи для їх відбору та підготовки.

5. Забезпечте анонімність та конфіденційність.

Забезпечте конфіденційність і захищайте потерпілу протягом усієї співбесіди, починаючи з першого контакту з нею аж до оприлюднення інформації в її справі.

6. Отримайте свідому згоду.

Переконайтеся, що кожна потерпіла чітко усвідомлює зміст та мету співбесіди, цілі, в яких буде використано отриману інформацію, своє право не відповідати на питання, право закінчити інтерв'ю у будь-який момент та право обмежити сферу використання наданої інформації.

7. Вислухайте і врахуйте, як кожна жінка оцінює свою ситуацію та ризики для власної безпеки. Слід розуміти, що кожна жінка матиме свої побоювання, і що її точка зору на власну ситуацію може відрізнятися від оцінок інших осіб.

8. Не травмуйте повторно.

Не ставте запитання, які провокують емоційні відповіді. Будьте готові відреагувати на страждання особи.

9. Будьте готові до втручання у надзвичайні ситуації.

Будьте готові діяти, якщо особа стверджує, що їй загрожує небезпека.

10. Використовуйте отриману інформацію ефективно.

Використовуйте інформацію на користь особи або в цілому для створення ефективних методів роботи з постраждалими від торгівлі людьми¹⁵³.

**Типовий перелік запитань
для допиту потерпілих від торгівлі людьми**

**Запитання,
що стосуються етапу вербування потерпілої особи:**

1.	Чи був перший контакт між (потерпілим/потерпілою) та торговцями людьми добровільним? Якщо «так», то хто ініціював цей контакт?
2.	Якщо контакт не був добровільним, чи примушували потерпілого/потерпілу), погрожували, застосовували насильство?
3.	Де та коли відбувався перший контакт?
4.	Яким був метод контакту – чи було це рекламне оголошення, особистий контакт безпосередньо з торговцем людьми або контакт з третьою особою?
5.	Якими засобами зв'язку користувались?
6.	Чи знав потерпілий, в чому буде брати участь?
7.	Чи мав потерпілий уявлення, що передбаченою метою є надання сексуальних послуг або інша форма експлуатації; чи згадувалося на будь-якій стадії процесу вербування злочинна діяльність, усиновлення/удочеріння, експлуатація праці; використання у збройних конфліктах, вилучення органів/тканин або донорство?
8.	Якщо метою вербування було надання сексуальних послуг, яка форма обговорювалась – на вулиці, у будинку розпусти, за викликом?
9.	Чи вводили потерпілого в оману щодо реальної мети? Якщо «так», то що особі обіцяли щодо мети – законна праця, така як праця в офісі, або одразу обумовлювалась праця, пов'язана з секс-індустрією, – наприклад, стриптиз або робота офіціантом у стрип-барі?
10.	Чи казали особі, що після виїзду з України її мають зустріти та влаштувати інші особи?
11.	Як була організована фінансова сторона справи – чи потерпілий/потерпіла) сплачував гроші авансом або існувала домовленість про сплату в борг?

¹⁵³ Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та незаконною міграцією / укладачі: Т. І. Созанський, І. Б. Газдайка-Василишин, О. В. Захарова, Е. М. Мручковська, Р. М. Шехавцов. Львів, 2019. 252 с.

12.	Якщо застосовувалася боргова схема, то скільки часу давали особі на повернення боргу?
13.	Чи платив потерпілий за оформлення паспорту, візи або транспортні витрати, чи домовлявся він згодом повернути витрачені на це гроші?
14.	Чи (потерпілий/потерпіла) відвідував будь-які державні установи або іноземні представництва для одержання документів? Якщо «так», то чи може він назвати або описати співробітників, які мали з ним справу; чи знала будь-хто з цих офіційних осіб про намір торгівлі людьми?
15.	Як проводилась виплата коштів – безпосередньо торгівцям людьми у країні призначення або з використанням банківського переказу до країни походження/третьої країни?
16.	Чи обговорювалися питання щодо оплати додаткових грошей за послуги у країні призначення, такі як оренда приміщення у будинку розпусти, проживання або витрати на рекламу?
17.	Чи відомі торгівцям людьми домашня адреса або будь-яка інша інформація про рідних та близьких потерпілого; чи стверджували вони, що їм відома ця інформація до того, як продали?
18.	Чи повідомлялась інформація щодо періоду часу, на який потерпілий виїжджає, та яким марш рутон буде прямувати?
19.	Чи було відомо рідним та близьким (потерпілого/потерпілої) про ці події?
20.	Чи отримували за потерпілого кошти або інші цінності рідні або інша особа, яка мала над особою контроль?
21.	Чи застосовували проти особи сексуальне, фізичне або психологічне насильство, чи тримали незаконно в ізоляції до вивозу?
22.	У зв'язку із усіма наведеними вище пунктами – чи були свідки будь-яких з цих подій? Якщо «так», необхідно навести всі подробиці.
23.	Яким був вік (потерпілого/потерпілої) – чи була особа в той час молодшою 18 років? Якщо «так», то чи було це відомо будь-кому із торгівців людьми?
24.	Чи зустрічався потерпілий з іншими особами, які постраждали від торгівлі людьми, на будь-якому етапі процесу вербування; чи знає їхні імена, контактні дані; чи може описати їх; чи знає вік?
25.	Чи володіє потерпілий інформацією про будь-яких інших торгівців людьми? Якщо «так», то скільки їх, чи було йому відомо про їх функції в процесі торгівлі людьми, чи може навести словесні портрети усіх вербувальників?

**Типові запитання,
що стосуються роботи потерпілого
(трудова експлуатація):**

1.	Який тип робіт виконував потерпілий (робочі години; перерви; вихідні; розмір оплати)?
2.	Чи надавалися будь-які записи щодо оплати, відрахування, змінювалась заробітна плата, сума? Якщо так, за що саме?
3.	У яких умовах працював потерпілий (організація робочого місця) і де саме? Чи потрібно було якось діставатися місця роботи? Як часто, хто контролював роботу? Як особа, яка контролювала, ставилася до працівників? Чи примушували працівників працювати проти їх волі?
4.	Якими були роль та обов'язки наглядачів, господарів?
5.	Скільки людей працювало разом з ними?

**Типові запитання,
що стосуються інших умов праці потерпілого:**

1.	Умови ночівлі (де спали): на ліжках чи на підлозі, розпорядок дня, чи було дозволено спати довше, що б сталося, якби потерпілий спав довше, ніж звичайно, або під час робочого дня?
2.	Чи були випадки, коли потерпілий говорив своєму господареві, що не хоче працювати, які були подальші дії утримувачів?
3.	Чи оплачував потерпілий проживання? Скільки разів на день харчувалась особа, о котрій йдеться, чи дозволялося їсти в будь-який обраний потерпілою особою час, чи потрібно було платити за їжу, чи можна було придбати її у когось іншого, крім господаря, чи брали за це гроші, чи вираховували їх з платні? Чи потрібно було запитувати дозвіл для того, щоб поїсти? Якщо «так», у кого потрібно було запитувати, що відбувалося, коли хтось харчувався без дозволу, чи доводилося приховувати їжу, чи давав хтось їжу таємно?
4.	Чи хворів хтось коли-небудь, чи дозволялося хворим людям припиняти роботу, кого потрібно було про це запитувати, чи примушувалася хтось до роботи, коли він хворів, чи була особа потерпілого у лікаря, хто саме возив, як скоро після того, як потерпіла особа просила, надавалась медична допомога; ім'я та місце знаходження лікаря?

**Типові запитання,
що стосуються примушування потерпілого до роботи:**

1.	Чи погрожували потерпілому у разі залишення роботи? Якщо «так», то яким чином, чи хтось допомагав утримувачу у залякуванні, чи погрожували зверненням до поліції та імміграційної служби у разі невідкорення чи за спроб піти?
2.	Чи існували якісь огорожі чи стіни в закладі, де утримувався потерпілий, чи змінювалися замки на будь-яких дверях, двері зачинялися зсередини чи ззовні, чи був ключ у потерпілого, хто мав ключ, двері трималися відчиненими чи зачиненими, хто замикав потерпілу особу?
3.	Чи пояснювалося, чому зводилися фізичні перешкоди, чи думав коли-небудь потерпілий про те, щоб зробити спробу піти, чи просив коли-небудь дозволу припинити працювати; у кого?
4.	Чи погрожували потерпілому зробити щось з його сім'єю? Якщо «так», то хто; що саме говорилося?
5.	Чи відповідав хтось за нагляд за працівниками, щоб забезпечувати їх утримання, хто саме; чи були ці люди озброєними, чи застосовували насильство в закладі, де утримувався потерпілий, чи застосовували фізичне насильство до когось, погрожували комусь за відмову виконувати ту чи іншу роботу?
6.	Чи були відомі випадки вбивства хазяїном, чи казали, що саме потрібно говорити поліції, якщо потерпілого буде затримано, тощо? ¹⁵⁴

**Типові запитання, спрямовані
на встановлення деталей будь-якої з форм насильства,
що притаманні для цих кримінальних правопорушень
(фізичне та психологічне):**

1.	Коли відбувались акти насильства та скільки разів (конкретні дати, якщо це можливо; згадка про важливі події, щоб приблизно встановити час, якщо конкретні дати встановити неможливо?
2.	Де це відбувалося (повний опис приміщень; планування кімнати, ліжка, софа тощо; меблі тощо?
3.	Яким був конкретний характер акту насильства та повний опис заподіяних ушкоджень, чи застосовувались контрацептиви?

¹⁵⁴ Бардацька О. В., Обрізан Н. М., Орлеан А. М. Розкриття та розслідування злочину, передбаченого ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» : методичні рекомендації; МВС України Головне слідче управління. Київ, 2008. 60 с.

4.	Що особі казали під час акту насильства або коли погрожували насильством, хто це казав, чи застосовувалася зброя (яка) або інші предмети, що можна застосувати для завдання ударів?
5.	У якому контексті відбувався акт насильства: чи робилось це суто для задоволення статевої прихильності, або сексуальне чи фізичне насильство застосовувалось для того, щоб залякати, примусити або провчити; чи не було це покаранням, оскільки особа не виконала вимог злочинців або намагалась втекти?
6.	Чи не демонстрував потерпілий жестами або словами свою відмову або незгоду? Якщо «так», то як саме це відбувалося? Чи було заподіяно будь-які ушкодження нападнику під час акту насильства? Якщо «так», треба навести опис цих ушкоджень.
7.	Яким був фізичний стан особи після цього: струс мозку, зовнішня або внутрішня кровотеча, нудота тощо?
8.	Чи розповідав потерпілий будь-якій іншій особі про те, що з ним трапилося? Якщо «так», потрібен докладний опис цієї особи і того, що саме вона відповіла.
9.	Чи зверталась особа по медичну допомогу через ці пошкодження та чи було надано таку допомогу? Якщо «так», потрібно отримати докладну інформацію про лікаря, лікарню, поліклініку, те, чи робились будь-які записи, тощо.
10.	Яким був психічний стан особи, чи відчувалося побоювання під час акту насильства та після того?
11.	Що потерпілому сказали або що відбувалося після цього? Чи погрожували подальшим застосуванням насильства? Якщо «так», то в якому контексті? Чи не висловлював насильник жаль з цього приводу?
12.	Докладний опис нападника; будь-які особливі зовнішні прикмети: татування, проколоті вуха, шрами або відмітини, характерний голос, мова або акцент, запах або парфуми, стан зубів та нігтів тощо.
13.	У випадках, пов'язаних з вилученням органів/тканин або донорством, – всі медичні подробиці, пов'язані з місцем, де проводилося видалення органів; які саме органи вилучалися, розташування та опис медичного обладнання та персоналу, який брав у цьому участь, будь-які пов'язані з цим фінансові операції, кому платили гроші, подробиці, пов'язані з реципієнтами, тощо.
14.	У зв'язку із всіма наведеними вище пунктами, чи були свідки будь-яких з цих подій? Якщо «так», необхідно навести всі подробиці. ¹⁵⁵

¹⁵⁵ Весельський В. К., Пясовський В.В. Торгівля людьми в Україні. Проблеми розслідування : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2007, 265 с. URL: http://megalib.com.ua/book/16_Torgivlya_ludmi_v_Ykraini_Problemi_rozslidyvannya.html (дата звернення: 20.07.2019).

5.6. Допит неповнолітнього у кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми

У роботі з дитиною, яка постраждала від торгівлі людьми, слід дотримуватися загальних принципів:

- дотримання прав дитини згідно з Конвенцією ООН про права дитини;
- врахування найкращих інтересів дитини при вирішенні поставлених завдань;
- відсутність дискримінації стосовно дитини. Її статус постраждалої (потерпілої) від торгівлі людьми особи в жодному разі не повинен ставати клеймом і впливати на подальше життя та розвиток її особистості;
- повага до думки дитини. Насамперед думка дитини повинна враховуватися з огляду на її вік, а також ступінь зрілості та її інтереси. Кожна думка має обов'язково братися до уваги при вирішенні питань, які стосуються подальших умов життя дитини;
- забезпечення захисту. Діти повинні знаходитися в безпечному місці й бути захищеними.

Окрему увагу потрібно звернути на ст. 35 «Опитування дитини» Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, де зазначено¹⁵⁶:

1. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- а) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- б) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цього приміщенні;
- в) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цього;
- г) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;

¹⁵⁶ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927

д) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;

є) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

2. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства.

3. Якщо вік жертви не встановлено та є підстави вважати, що жертва є дитиною, то заходи, передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, застосовуються до неї доти, доки тривають перевірки її віку.

Слід пам'ятати, що перша розповідь дитини про події, які трапились є найціннішою, бо вона містить найбільше правдивої інформації. Подальші розповіді будуть переказом першої історії.

В національному законодавстві проведення допиту неповнолітніх регламентується найперше п.п. 11, 12 ч.1 ст. 3 КПК; ст. ст. 223-227 КПК, главою 38 КПК. За загальним правилом, допити неповнолітніх проводяться слідчими та дізнавачами, що уповноважені на розслідування відповідних кримінальних правопорушень згідно зі ст. 216 КПК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 484 КПК України, у тому разі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо неповнолітнього, або якщо воно здійснюється щодо декількох осіб, з яких хоча б одна є неповнолітньою, його має вести слідчий чи дізнавач, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Водночас наявність відповідної психологічної або педагогічної освіти у слідчого та дізнавача не є обов'язковим критерієм закріплення їх за лінією неповнолітніх.

07 лютого 2023 року підписаний спільний Наказ № 493/5/67/32 Міністерства юстиції України, МВС України

та Офісу Генерального прокурора «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги», відповідно до якого в Дніпропетровській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській, Чернігівській областях та м. Києві передбачено: введення Координаційним центром Реєстру психологів, можливість залучення слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею, судом психолога через регіональний центр на підставі відповідного запиту. Також у межах пілотного проєкту як стандарт закріплено забезпечити проведення з неповнолітнім роботи дитячим психологом щодо його психологічного стану, за результатами якої надавати письмові рекомендації про можливість здійснення з ним слідчих (процесуальних) дій, а також проводити процесуальні дії за участю неповнолітніх – свідків чи потерпілих – без необґрунтованих затримок після подій, які стали предметом провадження, однак з урахуванням психологічного стану неповнолітнього та рекомендацій психолога щодо можливості проведення з ними процесуальних дій¹⁵⁷.

Допит дитини в рамках правових процесів повинен здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів, які забезпечують захист прав дитини, зокрема її найкращих інтересів, психологічної та емоційної безпеки.

З 01 червня 2023 року у Житомирській, Львівській, Кіровоградській, Черкаській, Чернівецькій областях та місті Києві, а з 01 червня 2024 року – у Волинській, Дніпропетровській, Закарпатській, Київській, Полтавській, Тернопільській областях запроваджено та реалізується пілотний проєкт щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього

¹⁵⁷ Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги : Наказ Міністерства юстиції України; МВС України, Офіс Генерального прокурора; від 07.02.2023 № 493/5/67/32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text>

до дитини, у практичну діяльність¹⁵⁸. Зазначено про необхідність здійснення допиту неповнолітніх осіб за методикою «Зелена кімната» і не лише за місцем проведення досудового розслідування, а й в іншому місці за згодою неповнолітнього (вдома або іншому зручному для дитини місці). Завдяки впровадженню нових підходів до роботи з дітьми держава зможе гарантувати дотримання прав дитини на всіх етапах судового процесу, що сприятиме побудові більш справедливого і гуманного суспільства.

Фахівці, які будуть проводити інтерв'ювання (допит) постраждалих дітей, повинні бути ознайомлені з методикою надання першої психологічної допомоги RAPID, яка була модернізована у процесі взаємодії з постраждалими дітьми у часі широкомасштабної війни росії в Україні впродовж 2022–2023 рр.

Модифікована модель ППД RAPID (РАПОРТ – ОЦІНКА – ПРИОРИТИЗАЦІЯ – ІНТЕРВЕНЦІЯ – ДИСПОЗИЦІЯ) була розроблена в університеті Джонса Хопкінса. У назві моделі закладені перші літери заходів, які проводяться за першої психологічної допомоги.

- Літера R (rapport) означає встановлення контакту, рапорту, із застосуванням рефлексивного слухання. В дитячому інтерв'юванні дитина не завжди може розповісти про подію (див. розд. 1), тоді застосовуються гра, казка, пісенька, колискова, конструктор, карти, шахи, розмальовки тощо.

- Літера A (assessment) – це оцінка. На цьому етапі після спілкування з постраждалою дитиною робимо висновок про гостроту її стресу.

- Літера P взаємопов'язана з літерою A. На цьому етапі ми запитуємо себе: кому слід надати допомогу насамперед? Таким чином, ми сортуємо (від французького «тріажу» – вибирати, сортувати, створювати якусь ієрархію). Сортування, або тріаж, на місці катастрофи чи трагічних воєнних дій вже давно

¹⁵⁸ Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01 196 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

відоме в медицині і має сформовану систему розподілу людей за терміновістю надання першої допомоги.

– Літера І означає «інтервенція» (intervention), тобто в процесі інтерв'ювання ми намагаємось стабілізувати, знизити рівень гострого стресу дитини.

– Літера D – диспозиція, підтримка. Це спостереження за дитиною, з якою ви щойно провели інтерв'ювання. Як вона почувається? Чи зможе знову функціонувати на належному рівні? Якщо ні, то яку допомогу ще потрібно надати?¹⁵⁹

СУТНІСТЬ І МЕТОДИКА «ЗЕЛЕНА КІМНАТА»

Методики «Зелена кімната» – це методика проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини, яка потерпіла або стала свідком кримінального правопорушення, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її вікових, індивідуально-психологічних та психофізіологічних особливостей¹⁶⁰.

Умови ефективної методики «Зелена кімната»

1. Проведення допиту/опитування дитини із дотриманням «формули ефективної взаємодії з дитиною»:

«безпечне місце» + «безпечний дорослий» = «дитина у безпеці»;

2. Проведення допиту/опитування дитини відповідно до рекомендованих фаз (етапів проведення допиту/опитування).

«Безпечне місце»

- є прогнозованим для дитини;
- унеможливлює насильство над дитиною;
- є безпечним для фізичного стану дитини;
- максимально підготовлене для взаємодії з дитиною.

«Безпечний дорослий»

– знає і враховує вікові та індивідуальні особливості дитини, її психологічний стан;

¹⁵⁹ Балинська О. М., Католик Г. В., Захарова О. В., Броневицька О. М. Особливості інтерв'ювання дітей різного віку, які стали свідками або зазнали сексуального насильства : монографія. Львів : Растр-7, 2024. 242 с.

¹⁶⁰ Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.

- взаємодіє з дитиною «на одному рівні»;
- уміє розпізнавати потреби дитини та здатний базово задовольнити їх;
- забезпечує захист прав та інтересів дитини;
- ставиться доброзичливо до дитини та проявляє емпатію.

«Дитина у безпеці»

- відчуває себе захищеною та фізично перебуває у стані спокою;
- має контроль над власним життям (розуміє, де вона, що відбуватиметься, до кого вона може звернутися по допомогу, попросити про паузу (вийти у туалет або попити води));
- може управляти власними емоціями та безпечно відтворювати події, що відбувалися з нею раніше;
- має поруч уважного та турботливого дорослого;
- убезпечена від об'єктивних та суб'єктивних загроз.

Фази (етапи) інтерв'ювання дитини

- Попередня
- Вступна
- Вільна розповідь
- Фаза детальних запитань
- Заключна фаза

ПОПЕРЕДНЯ ФАЗА

- вдягніться відповідно, але не занадто формально (поліцейські мають бути в цивільному одязі);
- ретельно ознайомтесь з матеріалами;
- здійсніть інтерв'ювання потерпілої (бажано, щоб дівчину опитувала жінка, потерпілого хлопчика – чоловік);
- інтерв'ювання проводиться одною і тою самою особою – це є важливим чинником встановлення взаємної довіри з потерпілими;
- вивчіть індивідуально-психологічні особливості, «сильні та слабкі місця»; соціальне середовище та стосунки; схильність до фантазування; захоплення; хобі тощо;
- проаналізуйте усі фактори, які можуть впливати на постраждалих/потерпілих: расові, релігійні, соціальні, культурні, гендерні та етнічні відмінності;
- забезпечте безпечний простір (див. фото № 1, 2);

*Фото № 1. Зелена кімната
у Львівському державному університеті внутрішніх справ*

*Фото № 2. Зелена кімната
у Львівському державному університеті внутрішніх справ*

- ретельно підготуйте перелік та послідовність запитань, зберіть запитання від інших учасників;
- залучення психолога (він має ознайомитись з питаннями, що цікавлять усіх учасників провадження, та трансформувати їх форми, відповідно до віку дитини;
- визначіть час проведення опитування, він має бути адаптований під режим дня дитини;
- плануючи інтерв'ювання дитини, слід подбати про те, щоб вона не чекала надто довго на нього;
- підготуйте наочний матеріал (анатомічні ляльки (фото № 3), сценотест, іграшки, фотографії, рисунки тощо);

- переконайтесь, що технічні засоби справні і готові до фіксації інтерв'ювання;
- забезпечте відсутність сторонніх осіб під час допиту/опитування дитини задля уникнення відчуття небезпеки, за якого дитина не зможе дати повної інформації;
- рекомендується попередньо зустрітись з дитиною задля можливості звикнути один до одного та встановити довірливі стосунки;
- за наявності батьків, опікунів тощо, варто провести з ними попередню бесіду задля створення довірливих стосунків та отримання додаткової інформації.

ВСТУПНА ФАЗА

ПАМ'ЯТАЙТЕ!

Перше враження формується за 45 секунд!

Перші та останні слова запам'ятовуються найкраще, тому вони повинні бути позитивні.

2–3 тези мають викликати безумовну згоду.

ВАЖЛИВО!

- виражати особистий інтерес з доброзичливим ставленням, транслюйте спокій (говоріть повільно, чітко, спокійним голосом);

- контролюйте власні емоції та будьте готовими до різних поведінкових та емоційних реакцій дитини;

- тиск або примус недопустимі;

- ви маєте відповідати критеріям «БЕЗПЕЧНОГО ДОРОСЛОГО»;

- надати дитині повну інформацію про хід проведення допиту/опитування та умови, за яких це буде відбуватися, роз'яснити дитині, що вона не мала впливу на протиправну поведінку дорослої особи та не несе відповідальності за її дії;

- усуньте сторонні звуки;

- не порушуйте простору дитини та залишайтеся на відстані;

- ваші очі мають знаходитись на одному рівні з дитиною;

- проявляйте емпатію, підбадьорення, уникайте осуду;

- виявляйте інтерес до дитини жестами;

- не підганяйте дитину, дайте їй час на обдумування відповіді;

- позбавтесь звички перебивати. Слухайте уважно.

- при знайомстві не оголошуйте свою посаду, звертайтеся до дитини на ім'я, перепитайте, як би дитина хотіла, щоб до неї звертались;

- переконайтесь, що дитина розуміє поняття правди та брехні;

- роз'ясніть дитині обов'язок говорити правду;

- починайте розмову з нейтральної теми;

- домовтесь, якщо дитина не знатиме відповідь на запитання, вона про це вам скаже «Я НЕ ЗНАЮ»;

- уникайте стрімких переходів з теми на тему та одночасно більше одного питання;

- починайте з легших, необтяжливих питань, поступово підвищуючи їх складність;
- не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;
- говоріть з дитиною мовою її віку.

Типові прийоми слухання

- мовчання (очевидна відсутність реакції);
- підтакування («угу», «еге», «так-так», «ну», кивання підборіддям та ін.);
- луна (повторювання останніх слів співрозмовника);
- дзеркало (повторювання останньої фрази зі змінюванням послідовності слів);
- парафраз (передавання змісту висловлювання партнера іншими словами);
- спонукування (висловлювання, що спонукують співрозмовника продовжити перерване мовлення: «і...», «То й що далі?»);
- уточнювальні запитання (на зразок: «Що ти мав на увазі, коли казав?»);
- запитання «Що?», «Де?», «Коли?», що розширюють сферу оповіді того, хто говорить;
- оцінювання, поради;
- емоції¹⁶¹.

ФАЗА ВІЛЬНОЇ РОЗПОВІДІ

Ініціюйте фазу вільної розповіді з питання, яке спонукати-ме дитину до розмови;

- дайте дитині можливість висловитися, не перебиваючи та не виправляючи її;
- за потреби заохочуйте дитину до продовження вільної розповіді;
- спостерігайте за невербальними реакціями дитини;
- фіксуйте ключові слова, які вона використовує.

УВАГА! Не робіть нічого несподіваного: різких рухів, хлопків, ударів, гучних дій. Це може налякати та призвести до втрати контакту.

¹⁶¹ Методичні рекомендації для суддів щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната». Київ, 2022. 54 с.

- Запропонуйте альтернативні способи повідомлення інформації, якщо дитині важко говорити (намалювати, написати, показати на іграшці тощо);

- перепитуйте дитину, якщо не розумієте її висловлювань;

- дайте можливість вільно змінювати позу, якщо дитина намагається показати тілом, що відбувалось (махає руками, показує мімікою чи виразом обличчя, як ховалась від кривдника, тощо);

- якщо дитина перериває свою розповідь, необхідно дати їй час подумати та заохотити до продовження розповіді. Вжуйте ключові слова, які вона говорила:

«Ти сказав/ла, що незнайомець запропонував тобі прогулятися, а що було далі?»; «Ти говорила/в, що незнайомець зайшов до ліфту, а що було потім?»; «Тобі було боляче, неприємно ... покажи на ляльці»;

- надайте психологові можливість долучитися до фази детальних запитань;

- застосовуйте природний перехід між запитаннями, аби не викликати занепокоєння у дитини;

- не забувайте про техніку активного слухання;

- починайте опитування з відкритих запитань;

- уникайте навідних запитань.

ФАЗА ДЕТАЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ

ВЕТО! На запитання, які починаються з «Чому?»

Ставте запитання, які починаються зі слів «РОЗКАЖИ», «ПОКАЖИ», «ОПИШИ», «Де?», «Коли?», «Як?», «Хто?»

Після постановки запитань тримайте паузу у бесіді, не поспішайте з отриманням відповіді;

- якщо дитина довго не відповідатиме на запитання, перефразуйте його і переконайтесь, що вона його зрозуміла;

- деталізуйте інформацію з використанням закритих запитань (відповідь на які «так» або «ні»);

- використовуйте техніку резюмування (проміжна та/або фінальна) (ВІПР Передача інформації);

- пам'ятайте про групи питань, які є предметом доказування:

- а) про час події;

- б) місце події;

- в) кількість чи багатократність подій;
- г) про порушника/співучасника/потерпілого.

ВЕТО! *За жодних обставин не доторкайтесь до дитини, тільки у випадках, якщо вона до вас пригорнулася.*

Не використовуйте виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу («тут», «там», «раніше», «пізніше»):

- не забувайте дякувати, заохочувати та виражати позитивну оцінку щодо отриманої інформації;
- знімайте провину, щоби не трапилось;
- не спонукайте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати чи пам'ятати;
- поважайте погляди, переконання, думки та емоції постраждалої особи / свідка (не просіть її (його) припинити плакати або заспокоїтися).

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП (ЗАКЛЮЧНА ФАЗА)

- резюмувати та запитати, чи є доповнення;
- перейти на нейтральні теми;
- надати повну інформацію про те, що надалі відбуватиметься;
- задовольнити потреби дитини;
- якщо допит/опитування викликав негативні почуття та емоції, надати час для заспокоєння;
- запитати, як вона себе почуває;
- надати дитині психологічну підтримку (за потреби це може зробити психолог);
- подякувати за взаємодію.

ОБШУК

У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Розслідування кримінальних правопорушень передбачає провадження пошуково-пізнавальних дій, які сприяють виявленню джерел доказової та орієнтуючої інформації. У кримінальних провадженнях про торгівлю людьми відшукування прихованих об'єктів (знарядь злочину, речових доказів, розшукуваних осіб, майна, на яке може бути накладений арешт, тощо) може бути здійснено під час обшуку, загальний процесуальний порядок проведення якого визначений ч. 3 ст. 208, ст.ст. 223, 234–236 КПК України. Ця слідча (розшукова) дія

у таких кримінальних провадженнях, як правило, є компонентом комплексів процесуальних дій, які здійснюються для документування протиправної діяльності осіб щодо торгівлі людьми.

Обшук – це обґрунтована доказами, що є у кримінальному провадженні, слідча (розшукова) дія, суть якої полягає в примусовому обстеженні особи, житла чи іншого володіння особи з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Від інших слідчих (розшукових) дій обшук відрізняється передусім своїм пошуковим та примусовим характером.

Пошуковий характер обшуку полягає в тому, що ця слідча (розшукова) дія насамперед спрямована на відшукування матеріальних носіїв відомостей, які стосуються події кримінального правопорушення та причетних до неї осіб та мають значення для швидкого, повного та неупередженого розслідування. Особливість характеру пошукових дій під час проведення обшуку обумовлюється тим, що слідчий не завжди володіє вичерпною інформацією про предмет пошуку (тобто йому може бути відома тільки його родова характеристика) та його точне місцезнаходження, тобто слідчий, призначаючи проведення обшуку, не завжди може визначити, яка саме річ, документ, де саме у приміщенні або в кого знаходиться.

Примусовий характер проведення цієї слідчої (розшукової) дії полягає у тому, що проведення обшуку, тобто обстеження приміщень, ділянок місцевості, особи та інших об'єктів може бути здійснено і без наявності згоди особи, що обшукується. Під час проведення обшуку слідчий має право розкривати закриті приміщення і сховища, речі, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити, або обшук здійснюється за відсутності осіб, зазначених у ч. 6 ст. 236 КПК України. Здійснювати ці та інші дії примусового характеру під час проведення обшуку слідчий може лише за наявності в нього вмотивованої ухвали слідчого судді про надання дозволу на обшук житла чи іншого володіння особи (ст. 30 Конституції України, ч. 2 ст. 234 КПК України). У невідкладних випадках,

пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, слідчий, прокурор можуть до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи для проведення обшуку, однак і у цих випадках прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язані невідкладно, після здійснення обшуку житла чи іншого володіння особи звернутися з клопотанням до слідчого судді про проведення обшуку (ч. 3 ст. 233 КПК України). Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про обшук або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про обшук, встановлені внаслідок такого обшуку докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 КПК України (ч. 3 ст. 233 КПК України).

Функції обшуку визначають його призначення і роль у системі слідчих (розшукових) дій. Як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія, обшук має *пізнавальну функцію*, що передбачає одержання доказів. Обшук проводиться для виявлення і вилучення: а) знарядь злочину; б) предметів, що несуть на собі сліди злочину; в) предметів і цінностей, здобутих злочинним шляхом; г) документів, що вказують на важливі для кримінального провадження обставини; д) цінностей та майна підозрюваного для забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації майна до моменту вирішення питання про арешт майна; е) предметів, вилучених законом з обігу або обмежених в обігу (незаконно зберігаються зброя й боєприпаси, наркотичні, отруйні, психотропні речовини та ін.); є) розшукуваних осіб і трупів.

Специфічною функцією обшуку є *пошукова*. Вона дає змогу обирати напрями пошуку, методи, засоби і прийоми проведення пошукових дій і виявляти матеріальні об'єкти, що мають значення для кримінального провадження. У процесі здійснення пошукових дій можуть використовуватися різні науково-технічні засоби (освітлювальні прилади, столярні та слюсарні інструменти, металошукачі, щупи, магнітні шукачі, підйомники, трали, інтероскопи, хімічні реактиви для виявлення слідів крові та ін.).

Обшуку притаманна *прогностична функція*. Вона реалізується як при підготовці до проведення цієї слідчої

(розшукової) дії, так і в процесі здійснення пошукових дій. Прогностична функція полягає в передбаченні ситуацій обшуку, поведінки його учасників і можливостей приховування матеріальних об'єктів, що підлягають відшукуванню. Ця функція охоплює 3 основні напрями:

- 1) передбачення власних дій слідчим;
- 2) передбачення дій інших учасників процесу розслідування;
- 3) передбачення можливості управління здійснюваною діяльністю.

Під час обшуку досить часто здійснюється спілкування слідчого з особою, що обшукується. Тому відповідне місце в системі функцій обшуку відводиться *комунікативній функції*. Її суть полягає в інформаційно-психологічному спілкуванні між особою, що проводить обшук, і особою, що обшукується, для усунення протидії розслідуванню з боку цієї особи, стимулювання її до спілкування, встановлення з нею психологічного контакту для отримання відомостей про місцезнаходження об'єктів, що підлягають відшукуванню, їх походження та з'ясування, кому вони належать. Залежно від *характеру об'єкта обшуку* останній поділяють на такі види:

- обшук житла особи (будь-якого приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного чи тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові такого приміщення);

- обшук іншого володіння особи (транспортного засобу, земельної ділянки, гаражу, інших будівель чи приміщень побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи);

- обшук особи (її тіла та одягу).

Крім того, обшуки можна класифікувати за видами залежно від:

- 1) *обсягу обстеження об'єктів обшуку*:

- основний, під час якого обстежуються всі складові об'єкту обшуку;

- додатковий, коли виникає необхідність провести обшук на місці, яке не досліджувалось під час первинного обстеження об'єкта обшуку;

2) *послідовності*:

- первинний;
- повторний, коли повністю наново обстежується об'єкт обшуку через його неякісний первинний обшук або з тактичних міркувань;

3) *одночасності*:

- одиночний;
- груповий, коли одночасно проводяться кілька обшуків в одному кримінальному провадженні з метою реалізації певного тактичного завдання (наприклад, при розслідуванні злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою або злочинною організацією, кілька слідчих груп у один і той самий час на різних об'єктах обшуку за єдиним керівництвом та планом проводять обшуки для недопущення знищення злочинцями та іншими заінтересованими особами матеріальних об'єктів, що мають значення для кримінального провадження);

4) *кількості слідчих, що беруть участь у проведенні обшуку одного об'єкта*:

- одним слідчим;
- групою слідчих, коли до обшуку залучаються кілька слідчих, які під керівництвом керівника слідчої групи, що розслідує кримінальне правопорушення, проводять обшук об'єкту, великого за площею, кількістю приміщень, з метою забезпечення його якнайшвидшого та повного обстеження;

5) *характеру предметів пошуку*. У кримінальних провадженнях щодо торгівлі людьми обшук може бути спрямований на виявлення:

- документів, які засвідчують особу людини, яка є жертвою торгівлі людьми; засвідчують особу людини, яка вчинила протиправні дії, спрямовані на торгівлю людьми;
- грошових коштів, одержаних в результаті вчинення протиправних дій, спрямованих на торгівлю людьми; які свідчать про здійснення фінансово-господарської діяльності суб'єктом господарювання, який використовується для приховування фактів торгівлі людьми;
- речей осіб, які є постраждалими від торгівлі людьми;
- осіб, які розшукуються як постраждалі від торгівлі людьми, вчинили протиправні дії, спрямовані на вчинення торгівлі людьми;

- місць прихованого утримання осіб, які є постраждалими від торгівлі людьми;
- засобів насильницького утримання постраждалих від торгівлі людьми (кайданки, мотузки, лікарські препарати тощо);
- транспортних засобів, що використовувалися під час вчинення протиправних дій, спрямованих на вчинення торгівлі людьми;
- мобільних терміналів зв'язку, планшетних комп'ютерів, комп'ютерів, цифрових носіїв інформації, які містять відомості, які мають значення для встановлення обставин події торгівлі людьми.

Підставою для ухвалення слідчим рішення про проведення обшуку є наявність достатніх даних, які дають йому змогу вважати, що у певному місці або у певної особи знаходиться певна річ, яка має значення для розслідування, або переховується особа, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування.

Фактичними підставами для прийняття слідчим суддею рішення про проведення обшуку є наявність достатньої сукупності відомостей, отриманих в результаті проведення інших слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дії, оперативно-розшукових заходів, які дають йому підстави вважати, що у певному місці або у певної особи знаходиться певна річ або предмет, які мають значення для кримінального провадження, або розшукувана особа (ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 234 КПК України). Ці документи надаються слідчому судді слідчим разом із клопотанням, погодженим з прокурором, про надання дозволу на обшук житла чи іншого володіння особи. Власне клопотання повинно містити відомості, наведені у ч. 3 ст. 234 КПК України.

УВАГА!

Протоколи оперативно-розшукових заходів та додатки до них повинні бути надані слідчому та позбавлені статусу таємних для посилання на них як на джерело доказів у кримінальному провадженні та надання слідчому судді разом із клопотанням щодо проведення обшуку.

У клопотанні до слідчого судді необхідно вказувати:

– індивідуальні або родові ознаки речей, документів, іншого майна або осіб, яких планується відшукати, а також їхній зв'язок із учиненим кримінальним правопорушенням (п. 7 ч. 3 ст. 234 КПК). **Індивідуальними** є такі властивості, риси матеріального об'єкта або особи, які дозволяють виокремити їх серед однорідних з ними (наприклад, наявність на речі серійного номеру, спеціальних позначок, пошкоджень, прізвища, ім'я, по батькові, дати та місця народження особи, яка розшукується). **Родовими** ознаками є властивості, риси, які притаманні групі однорідних матеріальних об'єктів (наприклад, у клопотанні як об'єкт пошуку вказуються не бухгалтерські документи підприємства «НАЗВА» за період з ... по ..., а найменування таких документів; якщо повних анкетних даних особи, яка розшукується, в розпорядженні слідчого немає, то наводяться частина відомих анкетних даних, особливі прикмети особи тощо). Слід зазначати, яке саме значення для досудового розслідування мають ці речі або документи, тобто доказами щодо яких саме обставин вчиненого кримінального правопорушення можуть бути дані, які в них містяться. Якщо матеріальні об'єкти, які планується одержати проведенням обшуку, є знаряддями кримінального правопорушення, предметами, документами, вилученими з обігу, то це має бути обов'язково вказано у клопотанні. Якщо таких відомостей не наводити, то виникають підстави для відмови слідчим суддею у задоволенні клопотання щодо проведення обшуку (пункти 2, 3 ч. 5 ст. 234 КПК України);

– обґрунтування того, що доступ до речей, документів або відомостей, які можуть у них міститися, органом досудового розслідування неможливо отримати у добровільному порядку шляхом витребування речей, документів, відомостей відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України або за допомогою інших слідчих дій, передбачених КПК України, а доступ до осіб, яких планується відшукати, – за допомогою інших слідчих дій, передбачених КПК України. Зазначена вимога не поширюється на випадки проведення обшуку з метою відшукування знаряддя кримінального правопорушення, предметів і документів, вилучених з обігу (п. 8 ч. 3 ст. 234 КПК України). Таке обґрунтування

може полягати у наведенні у клопотанні даних про те, що особа, у житлі чи іншому володінні якої необхідно провести обшук, є причетною до вчинення конкретного кримінального правопорушення шляхом здійснення певних дій, які забезпечили його готування, вчинення чи приховування, або вона набула процесуального статусу підозрюваного, щодо неї не застосоване затримання, тому з метою уникнення кримінальної відповідальності вона може знищити чи приховати речові докази, або є дані, які вказують на заінтересованість особи, у якої необхідно провести обшук, у неприязненні до кримінальної відповідальності підозрюваного, наприклад, через родинні зв'язки, дружні стосунки, або є дані про те, що особа, яка розшукується, може знаходитися у певному житлі чи іншому володінні особи і з метою унеможливлення її затримання співробітниками Національної поліції не виходить з цього приміщення у публічно доступні місця, тощо. Такі дані мають носити конкретний характер і містити посилання на процесуальний чи інший документ (абз. 2 ч. 3 ст. 234 КПК України).

Слідчий повинен завжди здійснювати критичний аналіз складеного ним клопотання щодо проведення обшуку в контексті вимог ч. 5 ст. 234 КПК України, щоб уникнути відмови прокурора, слідчого судді у задоволенні такого клопотання. Звертаємо увагу на п. 5 ч. 5 ст. 234 КПК України, який зобов'язує слідчого суддю з'ясовувати те, чи є обшук найбільш доцільним та ефективним способом відшукування та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб, а також заходом, пропорційним втручанню в особисте і сімейне життя особи. Тому у клопотанні по завершенні обґрунтування необхідності проведення обшуку має міститися висновок про те, що виходячи з обставин, які склалися у кримінальному провадженні, обшук у житлі чи іншому володінні особи є найбільш доцільним та ефективним способом відшукування та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, або він є найбільш доцільним та ефективним способом встановлення місцезнаходження розшукуваної особи, заходом, пропорційним втручанню в особисте і сімейне життя особи. Щодо пропорційності втручання в особисте

і сімейне життя особи, у якій будуть проводити обшук, цей критерій прийняття рішення слідчим суддею щодо проведення обшуку впливає з практики Європейського суду з прав людини в контексті тлумачення змісту ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та означає наявність легітимної мети, тобто втручання здійснюється згідно із законом, і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (див., наприклад, рішення у справах «Німці проти Німеччини» від 16 грудня 1992 р., «Роумен та Шміт проти Люксембургу» від 25 лютого 2003 р., «Бук проти Німеччини» від 28 квітня 2005 р., «Пантелеєнко проти України» від 29 червня 2006 р., «Ратушна проти України» від 2 березня 2011 р.), тобто відшукання речових доказів забезпечує встановлення особи злочинця та притягнення його до кримінальної відповідальності.

Відповідно до ч. 6 ст. 234 КПК України, у разі відмови у задоволенні клопотання про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи слідчий, прокурор не має права повторно звертатися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на обшук того самого житла чи іншого володіння особи, якщо у клопотанні не зазначені нові обставини, які не розглядалися слідчим суддею. Тобто проведенням процесуальних дій (хоча б однієї) з нового джерела мають бути одержані нові фактичні дані, які виступають підставою для проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Складним у організації та проведенні є обшук, яким охоплюється кілька окремих будівель з ділянками місцевості, великі за розмірами ділянки місцевості, будівля, що містить багато окремих приміщень, що розташовані на одному або кількох поверхах, тощо. При підготовці до обшуків у офісних центрах чи адміністративних будівлях підприємств, установ, організацій треба заздалегідь точно з'ясовувати, як позначаються ті приміщення (офіси, кабінети), у яких необхідно провести обшук, щоб правильно їх вказати у клопотанні

щодо проведення обшуку. Для успішного проведення обшуків подібних об'єктів слідчий повинен спланувати заходи із забезпечення доступу до них у випадках перешкоджання цьому з боку заінтересованих осіб та встановлення контролю над місцем проведення обшуку та діями осіб, що там знаходяться, зокрема шляхом залучення відповідних підрозділів поліції особливого призначення, визначити послідовність проведення пошукових дій від місць найбільш ймовірного знаходження предметів обшуку до найменш ймовірних, способи та засоби пакування вилучених предметів, їх транспортування з місця проведення обшуку та подальшого зберігання. Якщо через великий обсяг роботи на об'єктах обшуку його проведення може зайняти тривалий час, слідчий може ініціювати створення слідчої групи, в якій виділити кілька пошукових груп з числа слідчих, оперативних працівників, відповідних спеціалістів та понятих, місця проведення пошукових дій, які повинні бути чітко визначені у плані проведення обшуку або на його схемі.

При підготовці до обшуку одним із ключових елементів є визначення кола учасників обшуку. Обшук проводить слідчий або уповноважена особа оперативного підрозділу, якій прокурором, слідчим доручено проведення обшуку (ст. 41 КПК України). *Обов'язкові учасники* обшуку передбачені ч. 7 ст. 223, ст. 236 КПК України:

1) обшук житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюється з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування цієї слідчої (розшукової) дії. Кількість понятих, присутніх під час обшуку, може бути більшою, виходячи із тактичних завдань обшуку та особливостей об'єкту обшуку (наприклад, при проведенні обшуку в квартирі багатоповерхового будинку з метою фіксації факту можливого викидання з вікна квартири предметів, що мають значення для кримінального провадження, можуть додатково запрошуватися двоє чи більше понятих, які будуть знаходитися під вікнами цієї квартири, або коли обшук проводиться групою слідчих, між якими об'єкт обшуку розподіляється по частинах, кількість понятих визначається кількістю пошукових груп). Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного і потерпілого, працівники

правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження. Бажано, щоб поняті були підібрані ще до виїзду на місце проведення обшуку;

2) обшук провадиться в присутності осіб, чії права і законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Слідчий повинен вжити належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку цих осіб (ч. 1 ст. 236 КПК України). Однак тут слід мати на увазі кілька аспектів: по-перше, якщо на момент внесення клопотання та постановлення слідчим суддею ухвали про дозвіл на обшук слідчому відомо обставини, за яких присутність особи чи осіб, чії права і законні інтереси можуть бути обмежені або порушені під час обшуку (підозрюваний оголошений у розшук, затримана особа знаходиться під вартою, особа зникла, знаходиться на стаціонарному лікуванні, у відрядженні, проживає за кордоном тощо), про це слід зазначити в клопотанні слідчого до слідчого судді, а слідчий суддя має це відобразити у своїй ухвалі; по-друге, обшук у більшості випадків належить до невідкладних слідчих (розшукових) дій, мета якого не може бути досягнута без чинника раптовості. У зв'язку з цим завчасний виклик володільця або іншої особи, у користуванні або розпорядженні якої знаходиться житло чи інше володіння особи (наприклад, представника підприємства, установи, організації, що займає приміщення, де буде проводитися обшук), є недоцільним. Такий виклик може бути здійснений за допомогою телефону чи у інший спосіб, передбачений ч. 1 ст. 135 КПК України, безпосередньо перед початком обшуку. Законодавець, як впливає з положень ч. 4 ст. 236 КПК України, допускає проведення обшуку і за відсутності осіб, у житлі чи іншому володінні яких проводиться обшук. Останнє є можливим, наприклад, у ситуаціях переховування особи від органів досудового розслідування;

3) відповідно до нормативних приписів ч. 10 ст. 236 КПК України обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису. Виходячи з того, що слідчий не може одночасно здійснювати обшук, керувати діями інших учасників обшуку, складати протокол і здійснювати аудіо-, відеозапис його ходу та результатів, до числа обов'язкових

учасників входить особа, яка буде здійснювати аудіо-, відео-запис обшуку.

Необов'язкові учасники залучаються з метою кращого проведено обшуку, для охорони і спостереження, застосування науково-технічних засобів, технічної та іншої допомоги при проведенні обшуку.

УВАГА!

Відповідно до положень ч. 1 ст. 236 КПК України, незалежно від стадії цієї слідчої (розшукової) дії слідчий, прокурор, інша службова особа, яка бере участь у проведенні обшуку, зобов'язані допустити на місце його проведення захисника чи адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями ст. 50 КПК України. Для належної реалізації права на правову допомогу особи, у якій здійснюється обшук, слідчий не повинен перешкоджати такій особі у виклику захисника, адвоката чи представника (абз. 3 ч. 3 ст. 234 КПК України). При цьому особі, у якій проводиться обшук, треба роз'яснювати можливість запросити захисника, адвоката чи представника, а рішення щодо їх виклику може бути проголошено такою особою в будь-який момент проведення обшуку. Слід мати на увазі, що ст. 236 КПК України не містить чіткої вказівки на те, що виклик захисника, адвоката чи представника перешкоджає подальшому проведенню обшуку житла чи іншого володіння особи. Така однозначна вказівка міститься тільки щодо обшуку особи під час його проведення (абз. 2 ч. 5 ст. 236 КПК України). Однак вже склалася практика очікування приїзду захисника, адвоката, представника для проведення обшуку за його участю. Можливість участі захисника, адвоката під час обшуку, яка передбачена у ст. 234 КПК України, спрямована на забезпечення підозрюваному права на захист, іншим особам – на надання їм правової допомоги, тому проведення обшуку без участі захисника, адвоката, представника, незважаючи на те, що особа заявила про запрошення захисника (адвоката, представника), розцінюється як порушення прав цієї особи, і результати обшуку можуть бути визнані через це недопустимими доказами.

Відповідно до абз. 2 ч. 5 ст. 236 КПК України, обшук особи здійснюється особами тієї самої статі у присутності адвоката, представника на вимогу такої особи. Неявка адвоката, представника для участі у проведенні обшуку особи під час обшуку житла чи іншого володіння особи протягом 3 годин не перешкоджає проведенню обшуку. Задля того, щоб не затягувати проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, рекомендується на самому початку обшуку вирішувати питання про те, чи здійснювати обшуки осіб, які знаходяться в житлі чи іншому володінні особи. Якщо такі обшуки вирішено проводити, й особа запросила адвоката чи представника, то обшук житла чи іншого володіння особи продовжується, а обшук власне особи відкладається на 3 години або до прибуття адвоката, представника до завершення тригодинного терміну. Для запобігання в подальшому звинувачень на адресу слідчого щодо порушення права особи на захист чи правову допомогу адвоката, представника через нероз'яснення права на таку допомогу особі, ненадання можливості викликати захисника, адвоката чи представника, недотримання тригодинного проміжку часу для прибуття адвоката чи представника, а також факт неявки захисника, адвоката, представника, проведення обшуку особи по завершенні тригодинного проміжку часу з моменту виклику адвоката, представника – всі ці дії та їх результати повинні бути зафіксовані в протоколі. Хід і результати особистого обшуку підлягають обов'язковій фіксації незалежно від його результату у відповідному протоколі.

Захисник, адвокат чи представник повинні бути самі заінтересовані якнайшвидше прибути на місце обшуку. Не завжди у адвоката, який прибуде на проведення обшуку, може бути заздалегідь укладена угода з особою про надання правової допомоги як захисником чи адвокатом. Тому не слід перешкоджати доступу адвоката чи захисника на місце проведення обшуку та складанню ним і підписанню з особою, у якій проводиться обшук, відповідної угоди на місці проведення обшуку, щоб надати слідчому на підтвердження своїх повноважень комплект документів, передбачених ст. 50 КПК України. Захисник має право застосовувати з дотриманням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, у яких він бере участь.

УВАГА!

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала) (п. 11 ч. 3 ст. 42, ч. 4 ст. 46 КПК України). Тобто при проведенні обшуків у клопотанні слідчого така ситуація має бути описана, а в ухвалі слідчого судді має вказуватися заборона на застосування стороною захисту технічних засобів при проведенні обшуку.

Коло учасників обшуку визначається слідчим залежно від умов обшуку, особливостей об'єкта обшуку, складності проведення пошукових дій:

1) спеціалісти залучаються для участі в обшуку в тих випадках, коли необхідно застосування спеціальних знань (ч. 1 ст. 236 КПК України). Допомога спеціаліста при проведенні обшуку може бути виражена в таких формах: консультації з питань техніки безпеки, застосування засобів криміналістичної техніки, виявлення тих або інших матеріальних об'єктів, їх упакування, надання порад зі специфіки перевірки різних місць при проведенні пошукових дій, виконання доручень, що потребують спеціальних навичок (слюсар, верхолаз, водолаз, будівельник та ін.), визначення предметів та документів, що підлягають вилученню (інженер-технолог, бухгалтер тощо), використання спеціальних пошукових приладів тощо;

2) потерпілий, підозрюваний, свідки, перекладачі, інші учасники кримінального провадження можуть запрошуватися для визначення на місці обшуку місцезнаходження предметів, яких шукають, та самих цих об'єктів;

3) оперативні співробітники або співробітники спеціальних підрозділів поліції тощо залучаються, коли обшук проводиться в формі спеціальної операції, для охорони місця проведення обшуку та подолання опору проведенню обшуку з боку осіб, у яких буде проводитися обшук, та інших

заінтересованих осіб, а також для забезпечення безпеки його учасників та безпечного перевезення вилучених цінностей, майна, розшукуваної особи, яка затримана в результаті проведення обшуку.

Слідчий повинен визначити перелік технічних засобів, необхідність застосування яких може виникнути під час проведення обшуку (засоби криміналістичної техніки, зв'язку, пошукові та транспортні засоби, засоби упакування об'єктів, що їх планується вилучити), а у необхідних випадках – перевірити їх робочий стан та комплектність.

Проведення обшуку починається з моменту збору учасників обшуку в кабінеті слідчого або у іншому попередньо визначеному ним місці, де слідчий проводить з ними інструктаж, розподіляє обов'язки між членами групи, вирішує питання про залучення понять для проведення обшуку. Роз'яснення процесуальних прав та обов'язків учасникам обшуку з міркувань забезпечення раптовості його проведення доцільно проводити до прибуття до об'єкту обшуку, щоб не витрачати час на це та завчасно не розкрити факт свого прибуття для проведення обшуку особам, у яких він буде проводитися. Відповідно, аудіо-, відеозапис обшуку починається з цього моменту. Після таких дій аудіо-, відеозапис для економії місця на технічному носії (відеокасеті, карті пам'яті) та заряду акумулятора тимчасово, до прибуття до місця проведення обшуку, припиняється, про що має бути зазначено слідчим під відеозапис.

Безпосередньо обшук починається з моменту отримання доступу слідчої групи до об'єкту обшуку. Перед цим відеозапис поновлюється. Слідчий, здійснивши виклик особи, за участю якої буде проводитися обшук (володільць житла чи іншого володіння особи або інша особа, яка може представляти інтереси володільця), при її прибутті представляється, показує своє службове посвідчення, жетон, пред'являє їй ухвалу слідчого судді про надання дозволу на обшук житла чи іншого володіння особи та надає її копію. Якщо особа, що знаходиться всередині об'єкту обшуку, відмовляється відчинити двері та надати безперешкодний доступ слідчому та іншим учасникам обшуку на об'єкт обшуку, то слідчий на підставі ч. 6 ст. 236 КПК України має право прийняти рішення про примусове

відкриття дверей, воріт, вікон тощо. При цьому слід мати на увазі, що слідчий повинен уникати необґрунтованих необхідністю пошкоджень дверей, замків та інших предметів. Такі саме дії вчиняються у випадках, коли викликана слідчим для проведення обшуку особа відмовилась перебувати на місці обшуку, або вона не може бути присутньою через те, що вона переходується від органів досудового розслідування, тощо.

Після проникнення на об'єкт обшуку слідчий пред'являє особі, у якій буде проводитися обшук, ухвалу слідчого судді та доручає співробітникам оперативного підрозділу швидко оглянути об'єкт обшуку або здійснює це самостійно для того, щоб з'ясувати, хто знаходиться на об'єкті, та запобігти можливості кому-небудь зникнути або що-небудь сховати або знищити. Якщо під час такої перевірки виявляються предмети або документи, що горять, то слідчий здійснює заходи щоб загасити вогонь та в подальшому їх оглядає, з'ясовує, що це за предмети та документи, хто їх підпалив, та за необхідності їх вилучає. Перед здійсненням пошукових дій під час обшуку слідчий роз'яснює всім учасникам та присутнім особам порядок проведення обшуку, їх права та обов'язки. Слідчий має право, відповідно до ч. 3 ст. 236 КПК України, заборонити будь-якій особі залишати місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку (заборонити, наприклад, виходити з приміщення без дозволу слідчого, телефонувати та відповідати на телефонні дзвінки, розмовляти, показувати один одному жести тощо), у зв'язку з чим він повинен роз'яснити, що невиконання цих вимог може тягти залежно від характеру дій особи адміністративну або кримінальну відповідальність.

На початку обшуку слідчий роз'яснює особі, у якій проводиться обшук, необхідність добровільної видачі матеріальних об'єктів, що вказані в ухвалі слідчого судді. Якщо така видача не відбулася, починається обслідування місця обшуку. Слід мати на увазі, що у випадках, коли особа видала частину матеріальних об'єктів, що підлягають відшукуванню, слідчий, залежно від поведінки особи, виданих об'єктів тощо, може прийняти рішення про обстеження об'єкта обшуку, керуючись тим, що особа, у якій проводиться обшук, таким чином намагається

приховати більш вагомі докази причетності її або інших осіб до кримінального правопорушення.

Попереднє ознайомлення з місцем обшуку потрібно для визначення його меж, виявлення місць, що вимагають особливої уваги й спеціальних знань, а також вибору найбільш доцільних та ефективних тактичних прийомів та технічних засобів проведення обшуку.

Всі ділянки об'єкта обшуку та предмети, що перебувають на ньому, методично та детально обстежуються. Не завершивши детального обстеження однієї ділянки об'єкту обшуку, не можна переходити до іншого. Вирішальну роль тут має точне виконання обов'язків кожним учасником слідчої групи, правильний вибір засобів, що забезпечують досягнення мети обшуку. Слід мати на увазі, що для забезпечення достовірності факту виявлення певних матеріальних об'єктів під час обшуку поняті повинні бути присутніми при всіх без винятку пошукових діях слідчого та інших учасників групи, що проводять обшук. У будь-якому разі жодні пошукові дії не повинні бути здійснені без присутності понятих та фіксування цього засобами аудіо-, відеозапису.

Коли слідчий визначить, що всі необхідні пошукові дії були проведені, здійснюється процесуальне оформлення результатів обшуку. Відповідно до ст.ст. 104–107 КПК України, складаються протокол, плани, схеми, упаковуються технічні носії аудіо-, відеозапису тощо. Визначається, які з виявлених предметів, документів, цінностей підлягають вилученню. Учасники обшуку ознайомлюються з протоколом та додатками до нього. Протокол виготовляється у двох примірниках, які підписують всі учасники цієї слідчої (розшукової) дії. Перед підписанням протоколу до нього вносяться їх зауваження та доповнення, які стосуються ходу та результатів обшуку. Якщо особа, яка брала участь у обшуку, відмовляється підписувати протокол, то про це разом із поясненнями причин такої відмови зазначається в протоколі обшуку. Підписи понятих засвідчують цей факт. Другий примірник протоколу обшуку вручається особі, у якої проводився обшук, а в разі її відсутності – іншій присутній особі. При проведенні обшуку на підприємстві, в установі або організації другий примірник протоколу вручається представникові підприємства, установи, організації.

Якщо особа, яка є власником або користується житлом чи іншим володінням особи (транспортним засобом, земельною ділянкою, гаражем, іншою будівлею чи приміщенням побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення), була відсутня, або під час обшуку не була присутня інша особа, що могла бути її представником (наприклад, повнолітній член родини), копія ухвали слідчого судді повинна бути залишена на видному місці у житлі чи іншому володінні особи (ч. 4 ст. 236 КПК України). Хоча закон прямо не вимагає в таких ситуаціях залишати копію протоколу обшуку, однак доцільним є залишення її разом із копією ухвали слідчого судді. По завершенні такого обшуку слідчий, відповідно до ч. 4 ст. 236 КПК України, зобов'язаний забезпечити схоронність майна, що знаходиться у житлі чи іншому володінні особи, та неможливість доступу до нього сторонніх осіб (зачинити двері на замок та опечатати; якщо замок був пошкоджений, то опечатати двері та залишити охорону перед дверима до заміни замка, яка проводиться в присутності слідчого, після чого двері зачиняються та знов опечатуються).

Під час обшуків у багатоповерхівках або будинках, де є вікна, які не потрапляють в поле зору слідчого та інших учасників обшуку, які стоять біля входу до житла чи іншого володіння особи, з метою фіксування факту можливого викидання особою з вікна речей, документів бажано залишати на вулиці додаткових понятих разом зі слідчим, який за рішенням керівника органу досудового розслідування був включений до складу слідчої групи у кримінальному провадженні, або співробітником оперативного підрозділу, який залучений до проведення обшуку. Необхідність у таких особах визначається слідчим, який буде проводити обшук, з урахуванням особливостей місця проведення обшуку та можливих дій особи, у житлі чи іншому володінні якої буде проведена ця слідча (розшукова) дія.

Якщо обшук проводять кілька пошукових груп, то у кожній з них мають бути поняті та здійснюватися аудіо-, відеозапис їх дій. Протокол обшуку складає слідчий, який проводить обшук на підставі нотатків, які готують старші пошукових груп, якими мають бути тільки слідчі, члени слідчої групи у кримінальному провадженні. Так само упакуванням вилучених речей та документів займається слідчий, який проводить обшук.

Відповідно до нормативних приписів ч. 10 ст. 236 та абз. 2 ч. 1 ст. 107 КПК України, обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді обов'язково фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису. Буквальне розуміння цього нормативного припису може мати наслідком те, що при проведенні обшуку у невідкладних випадках, тобто коли немає ухвали слідчого судді, слідчі можуть не здійснювати повну аудіо-, відеофіксацію обшуку. Однак з метою виключення можливості постановки під сумнів законності таких дій слідчого останньому необхідно здійснювати повну аудіо-, відеофіксацію обшуків, які проводяться й у невідкладних випадках. Відповідно до ч. 6 ст. 107 КПК України, незастосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у випадках, якщо воно є обов'язковим, тягне недійсність відповідної процесуальної дії та отриманих унаслідок її вчинення результатів, за винятком випадків, якщо сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними. Відповідно, у випадках, коли під час обшуку відеокамера виходить з ладу, необхідно припинити проведення обшуку, знайти нову відеокамеру та продовжити відеозапис. Цей факт, а також застосування іншої відеокамери замість тієї, що вийшла із ладу, має бути обов'язково зазначено у протоколі обшуку, а також зафіксовано на відео. Застосування мобільного телефону слідчого з вбудованою відеокамерою є небажаним через те, що треба буде долучити до протоколу обшуку карту пам'яті з оригіналом запису, на якій можуть бути персональні дані слідчого. Якщо таке сталося, карта пам'яті повинна бути перед таким записом відформатована. Але якщо в телефоні є тільки вбудована пам'ять, то використання його для відеозапису обшуку в такій ситуації є неможливим через те, що як додаток до протоколу обшуку треба буде долучати власне телефон як технічний носій аудіо-, відеозапису.

Аудіо-, відеозапис обшуку повинен починатися зі слів слідчого щодо дати та точного часу. Особа, яка здійснює аудіо-, відеозапис, повинна повторити за слідчим дату та час по відеокамері для контролю слідчим співпадіння часу відеокамери з реальними датою та часом проведення обшуку. Така дата та час повинні бути у відеокамері до початку відеозапису

виставлені та перевірені на предмет відповідності реальному часу. Після цього слідчий називає місто, де проводиться слідча дія, свою посаду, спеціальне звання, у якому кримінальному провадженні (його номер в ЄРДР) згідно з ухвалою слідчого судді (її реквізити) розпочато проведення обшуку.

Наприклад: «18 березня 2019 року, час 10 годин 50 хвилин (особа, яка здійснює відеозапис, говорить після цього: «Дата та час по відеокамері 18 березня 2019 року, час 10 годин 50 хвилин»). Місто Львів. Я, слідчий слідчого відділу Галицького районного відділу поліції ГУНП у Львівській області, старший лейтенант поліції Забужко Ярослав Михайлович, на підставі ухвали слідчого судді ...».

По суті, вголос повторюється вся вступна частина протоколу обшуку. Фіксуванню підлягають всі дії, які здійснюються під час обшуку, в тому числі особисті дані та роз'яснення процесуальних прав учасникам (свої дані ці особи мають називати особисто – за них слідчий робити цього не може), називаються фірма, яка виготовила відеокамеру, її модель, технічні параметри та найменування фірми, яка виготовила відеокасету чи карту пам'яті, на яку відбудеться фіксування обшуку, тощо.

Якщо обшук здійснюється у формі спеціальної операції, то необхідно, щоб група захоплення у своєму складі мала особу, яка буде фіксувати на відеокамеру дії співробітників спеціального або оперативного підрозділу, які будуть встановлювати контроль над місцем проведення обшуку, щоб виключити обґрунтовані заяви особи, в якій проводять обшук, чи осіб, які знаходяться з нею у приміщенні, про те, що співробітники Національної поліції підкинули певні речі, документи тощо до того моменту, як у приміщення після встановлення над ним контролю зайшли члени слідчої групи разом з понятими. Щодо застосування такої відеокамери та технічних носіїв аудіо-, відеозапису також зазначаються всі дані. Такі носії обов'язково долучаються до протоколу обшуку як додатки.

При підготовці до обшуку треба враховувати орієнтовний час проведення обшуку, характеристики місця проведення обшуку, скільки часу від наявної в комплекті відеокамери акумуляторної батареї може пропрацювати відеокамера, а також погодні умови (температуру), які можуть вплинути

на тривалість роботи відеокамери від акумулятора. За необхідності треба брати додаткові акумулятори, карти пам'яті (відеокасети), зарядні пристрої, освітлювальне обладнання для забезпечення відеофіксації обшуку. Слідчому треба пам'ятати, що ч. 10 ст. 236 КПК України покликана забезпечити обов'язкову повну аудіо-, відеофіксацію обшуку з метою виключення зловживань з боку правоохоронних органів. Тому слід відповідально ставитися до підготовки технічних засобів аудіо-, відеозапису.

Під час обшуку може виникнути необхідність замінити акумулятор, карту пам'яті (відеокасету). В такій ситуації особа, яка здійснює відеозапис, повинна сповістити слідчого про відповідну необхідність, і слідчий повинен сказати: «У зв'язку з необхідністю замінити карту пам'яті (відеокасету, акумулятор) обшук та аудіо-, відеозапис обшуку призупиняється. Час 12 годин 45 хвилин». Особа, яка здійснює відеозапис, говорить час по відеокамері. І після того вимикає відеокамеру. Після заміни карти пам'яті (відеокасети, акумулятора) включається відеокамера і слідчий говорить: «Час 12 годин 50 хвилин. Обшук та його аудіо-, відеозапис продовжуються, у відеокамеру встановлена нова карта пам'яті Kingston ємністю 32 гігабайт, серійний номер (відеокасети, акумулятора)...». А особа, яка здійснює відеозапис, говорить час по відеокамері, й відеозапис продовжується далі.

Слід пам'ятати, що аудіо-, відеозапис фіксує всі помилки слідчого, тому слід відповідально ставитися до підготовки до обшуку. Рекомендується заздалегідь готувати, як мінімум, нотатки тих слів та дій, які має сказати та здійснити слідчий відповідно до вимог КПК України. А найкращим варіантом є складання плану-сценарію проведення обшуку.

Якщо обшук проводиться кількома пошуковими групами одночасно в одному місці, кожна пошукова група має мати відеокамеру, відомості про яку та технічні носії інформації, які в ній використовуються, вносяться у протокол. При цьому під час таких обшуків є основна відеокамера, на яку слідчий, який проводить обшук, фіксує хід, порядок та результати проведення всього обшуку, і додаткові відеокамери – камери пошукових груп. Вони включаються та виключаються по завершенні

обшуку тієї частини житла чи іншого володіння особи, які їм були визначені слідчим, який проводить обшук. Момент включення та виключення відеокамер пошукових груп має бути обов'язково зафіксований на основну відеокамеру.

По завершенні обшуку аудіо-, відеозапис повинен бути переглянутий учасниками обшуку. Перед цим слідчий говорить: «Пошукові дії під час обшуку завершені. Відеозапис припиняється для його перегляду учасниками слідчої дії, складання та підписання протоколу. Час 14 годин 05 хвилин». Особа, яка здійснює відеозапис, повторює: «Час по відеокамері 14 годин 05 хвилин».

Відеозапис переглядається учасниками обшуку, про що вказується у протоколі. Наводяться дані щодо тривалості відеозапису на кожному носії даних (карті пам'яті, відеокасеті), в який спосіб вони упаковані, засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні таких додатків, як це вимагають нормативні приписи ч. 3 ст. 105 КПК України. Зазначається, чи були висловлені зауваження щодо відеозапису учасниками обшуку.

Слід пам'ятати, що, відповідно до ч. 3 ст. 107 КПК України, у матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації щодо зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо. Порядок виготовлення таких резервних копій не унормований. Здійснити це можна шляхом проведення огляду аудіо-, відеозапису, який є документом за правилами ст. 237 КПК України. Для такого огляду слідчий запрошує понятих, які мають засвідчити цілісність упаковки носіїв аудіо-, відеозапису та відповідність підписів на пояснювальній записці підписам у протоколі обшуку, що обов'язково вказується у протоколі огляду. У протоколі вказуються дані щодо кількості та характеристики виявлених в упаковці технічних носіїв, за допомогою яких технічних пристроїв переглянутий відеозапис, його тривалість на кожному носіїві та стисло – що саме на носіях зафіксоване. Понятим надаються дані з протоколу обшуку щодо здійснення відеозапису. Зазначається, за допомогою якого технічного та програмного засобу та на який носій виготовлена копія з оригінального аудіо-, відеозапису, технічні

параметри такого носія. По завершенні цих дій технічні носії оригінального аудіо-, відеозапису упаковується знову, всередину нової упаковки вкладається пояснювальна записка з попередньої упаковки. Резервні копії аудіо-та відеозапису залишаються у слідчого.

Ситуаційні особливості проведення окремих різновидів обшуку (житла чи іншого володіння особи; службових і виробничих приміщень підприємств, установ, організацій; місцевості; транспортного засобу; особи)

Обшук у приміщенні передбачає примусове обстеження всіх приміщень, що є у володінні фізичних або юридичних осіб, якщо там можуть знаходитися об'єкти пошуку. Приміщення, в яких проводиться обшук, можуть бути поділені на: 1) приміщення, при обстеженні яких є конструктивно-змістовні особливості (квартири, будинки, котеджі, дачі, сараї, гаражі та ін.); 2) приміщення, при обстеженні яких є процедурні особливості (приміщення дипломатичних представництв, інші приміщення, для яких передбачено особливий процесуальний порядок проведення обшуку). Розпочинати обшук рекомендується з найбільш «складних» ділянок помешкання, проводити пошуки спочатку в не-жилих, а потім у жилих приміщеннях, здійснювати обшук у напрямку від входу до приміщення. Також рекомендується розпочинати обстеження приміщень з місць загального користування (кухня, туалет, коридор). Обстеження нежитлових приміщень відрізняється специфікою. Пошукові дії в службових приміщеннях слід розпочинати з робочого місця особи, яка підозрюється у вчиненні злочину. Насамперед оглядаються й обстежуються робочий стіл, сейфи і шафи. У певних випадках злочинці використовують конструктивні елементи будинку і влаштовують схованки під підлогою, у стінах, під підвіконними дошками, у вентиляційній шахті. У разі пошуку дрібних об'єктів або документів варто звертати увагу на книжки, альбоми, часописи тощо. Складним у організації та проведенні є обшук, яким охоплюються кілька окремих будівель з ділянками місцевості, великі за розмірами ділянки місцевості, будівля, що містить багато окремих приміщень, що розташовані на одному або кількох поверхах, тощо.

При підготовці до обшуків у офісних центрах чи у адміністративних будівлях підприємств, установ, організацій треба заздалегідь точно з'ясувати, як позначаються ті приміщення (офіси, кабінети), у яких необхідно провести обшук, щоб правильно їх вказати у клопотанні щодо проведення обшуку. Для успішного проведення обшуків подібних об'єктів слідчий повинен спланувати заходи із забезпечення доступу до них у випадках перешкоджання цьому з боку заінтересованих осіб та встановлення контролю над місцем проведення обшуку та діями осіб, що там знаходяться, зокрема шляхом залучення відповідних підрозділів поліції особливого призначення, визначити послідовність проведення пошукових дій від місць найбільш ймовірного знаходження предметів обшуку до найменш ймовірних, способи та засоби пакування вилучених предметів, їх транспортування з місця проведення обшуку та подальшого зберігання. Якщо через великий обсяг роботи на об'єктах обшуку його проведення може зайняти тривалий час, слідчий може ініціювати створення слідчої групи, в якій виділити кілька пошукових груп з числа слідчих, оперативних працівників, відповідних спеціалістів та понятих, місця проведення пошукових дій якими повинні бути чітко визначені у плані проведення обшуку або на його схемі.

Обшук на відкритій місцевості – це примусове обстеження ділянок місцевості, які належать або знаходяться у користуванні підозрюваних чи інших осіб, із метою виявлення предметів, що закопані у землю або приховані іншим способом. Обшук місцевості проводиться за такими самими правилами, що і обшук приміщень. Однак особливості такого обшуку зумовлюються значними площами території, що створює певні складнощі в його проведенні. В цьому разі територію, що підлягає обшуку, необхідно спершу оточити, забезпечити її охорону, а потім обшукувати. Перед початком обшуку місцевість поділяють на ділянки довжиною не більше 50 м, орієнтирами яких можуть бути дерева, кущі, що дає змогу керівнику пошукової групи спостерігати за діями учасників обшуку. Ділянки обшукуваної місцевості рекомендується оглядати по черзі, якщо кількість членів пошукової групи невелика.

При обшуку транспортного засобу найбільш трудомістким є процес обстеження салону. Його доцільно починати із зовнішнього огляду передніх дверей, звертаючи увагу на стан панелей, ручок, перемикачів і кріплень окремих елементів. Обстежуються також полички і поглиблення на дверцятах, де можуть бути об'єкти, що шукаються, їх упаковка, сліди зберігання, інструменти. Потім оглядається крісло водія, простір перед і під ним. За необхідності положення спинки крісла змінюється, і воно розбирається. Уважно оглядаються пороги, підлогові килимки піднімаються для дослідження простору під ними. Далі досліджуються педалі і пази, за якими вони пересуваються, приладова панель, рульові колонка і колесо, важіль перемикавання передач, поличці, скриньки, простір між передніми сидіннями. У складних ситуаціях, коли пошуки не мають результатів, можливе зняття крісел, вилучення їх з салону з подальшим обстеженням. Для пошуку осіб, яких сховали у транспортному засобі, можуть залучатися службово-розшукові собаки. Обстеження фургона проводиться з використанням рекомендацій з обшуку салону легкового автомобіля.

За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні особи, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Перед початком примусового обстеження слідчий пропонує добровільно видати розшукувані речі чи документи, а у разі відмови слідчий особисто чи за його дорученням оперативний працівник перевіряє вміст кишень та одягу особи, після чого проводиться обшук тіла особи. Обшук особи здійснюється особами тієї самої статі – ця вимога стосується і понять, – у присутності адвоката, представника на вимогу такої особи. Неявка адвоката, представника для участі у проведенні обшуку особи протягом 3 годин не перешкоджає проведенню обшуку. Обшук особи рекомендується проводити у певній послідовності – зверху донизу. Спочатку досліджується головний убір, потім одяг (пальто, сукня, піджак, штани, спідниця тощо), взуття, а потім натільна білизна.

Ці речі за необхідності знімають з особи у наведеній послідовності та досліджують. Особливу увагу необхідно приділяти дослідженню кишень, швів, підкладки пальта, піджака, спідниці, каблуків взуття. Потім досліджується тіло людини. Хід і результати особистого обшуку підлягають обов'язковій фіксації у відповідному протоколі.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

ВИШНЕВСЬКА Інна Анатоліївна –

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції ЛьвДУВС
(розділ 3)

ЗАХАРОВА Олександра Василівна –

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач відділення практичного навчання
відділу організації освітнього процесу ЛьвДУВС
(розділ 5 у співавторстві з Р. М. Шехавцовим)

МАРІН Олександр Костянтинович –

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції ЛьвДУВС
(розділи 1 та 2)

САВАЙДА Олена Іванівна –

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії вивчення проблем протидії торгівлі людьми
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції ЛьвДУВС
(розділ 4)

ШЕХАВЦОВ Руслан Миколайович –

кандидат юридичних наук, професор, декан факультету № 1
з підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України ЛьвДУВС
(розділ 5 у співавторстві з О. В. Захаровою)

Боротьба з торгівлею людьми в умовах війни в Україні

Методичні рекомендації

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*

Макетування *Галина Шушняк*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 30.12.2024.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 12,32.

Тираж 50 прим. Зам № 114-24.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Вишневська І., Захарова О., Марін О., Савайда О., Шехавцов Р.

Б 83 **Боротьба з торгівлею людьми в умовах війни в Україні : методичні рекомендації / за заг. ред. О. Маріна. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 212 с.**

Охарактеризовано поняття, ознаки та основні форми торгівлі людьми. Розкрито явище торгівлі людьми в Україні та вплив на нього повномасштабної війни росії проти України. Запропоновано кримінально-правову характеристику торгівлі людьми та варіанти її кримінально-правової кваліфікації. Висвітлено міжнародний та зарубіжний досвід боротьби з торгівлею людьми, охарактеризовано такі фонові явища торгівлі людьми, як сурогатне материнство, нелегальна міграція, жебрацтво. Запропоновано методику розслідування торгівлі людьми.

Для здобувачів вищої освіти юридичних спеціальностей, науково-педагогічних працівників, практиків і всіх, хто цікавиться питаннями боротьби з торгівлею людьми.

The concept, signs and main forms of human trafficking are characterized. The author reveals the state of the phenomenon of human trafficking in Ukraine and the impact on it of the factor of Russia's full-scale aggression against Ukraine, offers a criminal law characterization of human trafficking and options for its criminal law qualification, highlights international and foreign experience in combating human trafficking, characterizes such background phenomena of human trafficking as surrogacy, illegal migration, begging, and offers a methodology for investigating human trafficking.

For higher education students of legal specialties, research and teaching staff, practitioners and anyone interested in combating human trafficking.

УДК 343.431